

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Page	9	line	12	read	१० १६६ १ instead of ८ ६. १९
"	29	"	11	"	६ " " ५
"	33	"	19	"	•अङ्क• " " •अङ्क•
"	34	"	1	"	अयं भिवेध इति चारि०
"	38	"	11	"	प्राक्षितम्
"	45	"	21	"	•मर्थान्तर
"	49	note	1	"	, over the line ' instead of , in marg.
"	54	line	13	"	•घाटहस्ता
"	56	"	14	"	श्रुतत्वात्
"	"	"	18	"	श्रुते.
"	"	note	1	"	•दृशं
"	57	"	"	"	वैद्यानरीय
"	71	"	4	"	C (orig)
"	74	"	1	"	C वेतर०
"	75	"	1	insert	, the Visarga
"	95	line	17	read	१० ६
"	127	"	7	"	उद्दे०
"	142	"	12	"	चतुर्विंश
"	145	note	1	"	C अचाव (?)
"	149	"	4	"	परी०
"	150	"	2	"	•छन्दोग्यमाने
"	151	"	1	"	१९ ८ 1 instead of १. C
"	165	"	2	"	कुमोयं (?)
"	172	"	4	"	•दया०
"	175	line	८	"	•शिला रथ०
"	190	note	1	insert	C •भा०
"	192	"	6	read	•भयास्तव
"	199	"	1	"	•तिष्ठ० instead of •मि०

अथ नवमोऽध्यायः ।

१०.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यमा सुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात चत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानोपापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
सायम् । यो ह वा एतेनानिष्ठेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । दादगाचस्येति दादगसुत्यः क्रतुर्दादगाचवाच्यः ।
तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाद्याः । विषुवदादयः । एतेषां
चायं प्रकृतिः । प्रकृताववगतायां विहृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य यो विकार उक्थ्यादिसंख्याविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति
प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यद्वितायां । प्रकृतिर्भवन्नेदेन तावत्सर्वप्रकृति-
विहृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयोजान्यजति समिधः समिधो अग्नौ
आज्यस्य व्यन्तिवति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

याज्यासंयुक्तस्य यजेनामधेयम् । एतद्विहृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणम-
न्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्त्तृकालभिन्नमपि पश्चावेकादश प्रयाजान्य-
जतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि
समुच्चोचत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विहृतौ
प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पग्रहानिष्ट-
त्वर्यमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गो जपानां न निगदमाहे-
त्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्था विहृतौ श्रूय-
माणो विहृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुर-
स्तादङ्गुलीणामित्यनेन (१६. १. २४) वङ्गुलीणां सङ्ख्यार्थकतत्वात् षड्विं-
शतिरस्य वङ्गुल्यस्या अनुष्ठयोच्चावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या ।
तद्यथा । वासोऽप्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वासोऽप्यते श्रग्मयेति यज-
नीत्येतावदेव भवति । ग्रिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति ।
वाग्मन्त्यशब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्के-
वन्त्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चय-
संदेहव्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं श्लाघ्यास्याम इत्ये-
तस्यानन्तरं यदुक्तं तदुच्यते ।

८. आग्निमाहुतादूर्ध्वं शस्त्रस्यसागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्त्रसागमादुक्त्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. त्रयोदशानां ग्रस्ताणां षोडशिनः ऊर्ध्वभागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्थ्यग्रस्तादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमास्त-
मनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमास्तादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूचैः । सत्यम् । एतत्कमनिधमो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्सूचम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमास्तादूर्ध्वं षोडशिपदे स्तुते प्रत्नं
शाखान्तरात् । उक्थ्यग्रस्तेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावशं षोडशिचरणम् । अ-
त्रापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थ्यग्रस्ताण्युच्यन्ते । तत्र साकमष्टाष्ट्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य ।
तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एष्टु पु ब्रवाणि ते । अयं द्वचः स्तोत्रियो भवति । अन-
न्तरो ऽनुरूपः ।

३. चर्यणीष्टं मधवानमुक्थ्यमिति द्वचः । अस्तभ्राह्मसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च द्वचः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वृत्त्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति । तस्मिन्वसति ।

२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं सुरेत्यतुरुपः ।
एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोदहत्या (७. २५.
१५) द्वितीयमिति ।

३. प्र भंसिष्ठाय वृहते वृहद्रय इति त्वः । यो अद्रिभि-
प्रयमजा षतावेति च त्वः ।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमश्वमिति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां ग्रंथेत् ।

५. उदप्रुतो न वयो रचमाणा इत्येतस्मिन् ग्रन्था ततः ।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । वृहस्पतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुह्यसूचकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्नोचकाः
ग्रंथन्तीत्युक्ते (११. ३. २) अन्यास्तिष्ठ उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता
परिधानीयैव इत्येतदयम् ।

४.

१. नार्मधास्त्रं स्तोत्रमश्वावाकशस्त्रस्य भवति ।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टो ऽतुरुपः ।

३. अतुर्जनिचौ तस्या अपसरौति सूक्तम् ।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।

५. प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिषा द्विनोमीति सूक्तम् ।
 ७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्तेति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्राग्रा-
 न्युक्त्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्त्यग्रस्थेषु ग्रंथनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः
 ग्राखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोडशियहमुपतिष्ठेति सूत्रच्छेदः । षोडशि-
 यहाय स्तोत्रं स्तोत्रमाणेषु च्छन्दोगेषु ।
 २. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशियहमुपतिष्ठेत् ।
 ३. इन्द्र जुषस्तेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्रा । इन्द्र जुषस्त्र प्र
 वक्ष्या याचि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आस्वातस्य स्तोत्रियस्य
 दीर्घपाठः ग्राखान्तरीयत्वात् ।
 ४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्त्रव्या विभाषन्तरनिर्देशात् ।
 ५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विपूवतः । इत्येतौ
 त्वचौ विक्षरेत् । गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाध्यातपक्षे क्रमार्थम् ।
 ६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन
 प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्या विपूवत इत्येतं संधाय अवस्थति ।
 पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यामु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।
 ७. वृषणं भोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।
 ८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षम इत्यनेन या
 इन्द्रेण सधावरीरित्येतं संधायावस्थति ।

एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । इन्द्र त्वद्यन्ता यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव
(१०.८.६.९) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन निकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण दैपदं चतुरचरं वससते (८.६.९१) हरिर्निकामो हरिरा
गमस्योरिति वकारेण प्रारम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्त्रभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
अस्त्रधर्म उच्यते । दाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्त्र-
भिर्वृषाण्यप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो दाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छन्नस्य यश्चिर इति । दाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तदिदच्छर्षणावतीत्येताभ्याम् । ततः । दाभ्यां प्रणौति । अत्रास
गौरमन्वत नाम तदुरपीच्योर् इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्ष्मै पुरोरयमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयद्वितीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं द्रष्टुं शंसति । अथ नित्या अनु-
ष्टुभः शंसतीति (१०.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाश्र-
तस्यो ऽनुष्टुभः रुचिमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रहणं द्रष्टाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतीरफाण्यदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिग्रह्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां । ततो ऽस्य भदे जरितरिन्द्र इति^१
निविदं दध्यात् ।

१८. श्लोत्रिये चाहावः । चग्रब्दादनुरूपे च क्रियमाणे । न तु
स्त्रश्रुत्या^२ । निविदे च परिधानीयायै च ।

२०. ततो अर्भको नैति परिशिष्टां शस्त्रा उद्यद्गृह्येत्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्गृह्यस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.२) श्रुतेः ।

२१. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२२. अषाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् श्लोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये
ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभौ भवन्ति । तत्र तावतः पुरु-
त्रसौ (८.४६.१) अवाह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो ध्वस्यै
पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्मिन् उद्धरेदनुरूपावरपरिमाण-
साम्यात् । एतत्प्रतिरूपसु चैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित
एवानुरूपः । खशाखायां तु नष्ठादवानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२४. विक्रियमाणे श्लोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
यथासमानातमविद्धतं शस्त्रं भवति । तेनेदं चेत्योलशिसाम कुर्यु-
रविद्धतः षोडशी शस्त्रा इत्याश्वलायनकम् । अथ प्रत्यस्यै पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एवम् प्रतिकल्पसु चैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य नष्ठादवानुरूपं नाद्रि-
येति श्रुतेः ।

३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात् ।

४ C in marg. युष्मै चर्ष मे इत्याद्यः ।

यत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्त्यनुरूपः । स्वरसाधि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः कियते सर्वमन्यनुत्तमम् ।

२५. इन्द्रस्य सप्ताडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भवयति ।
शाखान्तरे कचिद्यजमानाय भवाहरणं सोमस्यांशान्यजमानस्यानेन
मन्त्रेण भवयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्वस इत्येवमादिकौ^१ त्वचौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरो ऽनुरूपः । होत्रग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
निवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
विश्वेव^३ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्तन्तीत्येवमादि । तदपवादो ऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नास्तेडयति । नाभ्यस्ततीत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

४. अमि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संयवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च द्वे द्वे शंसेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg. वसामवाय instead of वं सोमस्यांशान्य । २ C in marg. हो ।

३ A = यजमानः C = यजमानः D = यजमानः १ A विश्वेव ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते । अथ इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्रकृताभ्यूजीयिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सुरुपकनुमृतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्वं सु मेघं महया खर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदशा परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्त सोमं हन्ता वृषमित्येतया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदशा परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अतुरूपादनन्तराण्येन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१९.१०.२) वचनान्तचायस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव व्युत्क्रमशंसनं । विष्टुभिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विग्रन्थात् नवम्युत्तमे मरुत्वयौ इन्द्रप्रसादादेवास्य साभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति ।

१ A समानस्तोत्रभाषा उद्धारः । C (orig) D •युज्यमानस्येति मत्ता ।

२ C •ग्रन्थात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वयौ इन्द्र नत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र०) साभात् D इन्द्रप्रसादे • M इन्द्रनत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after •ग्रन्थात् ।

२. पूर्वेषु सद्य विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्तमुखानि
ग्रंथतीति वचनात् ।

४. न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येतस्मूक्तं जागताख्यं ग्रंथति ।

५. दृषा मद इन्द्रे द्यौक उच्येत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मदने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्रायिनो
इहदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्रायिनो इहदित्येतस्य सूक्तस्य योऽनुरूपमेत-
दुक्तमुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् सधवन् इत्थं हवीति जागताख्यं सूक्तं
ग्रंथेत् ।

४. इदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होतृवचनमसंदेशार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं ग्राह्यसंबन्धवारप्रयोजनाय । मध्यमाग्रयणेषु । मेघावरुणाय
ग्राह्यणाश्वं चिने च मध्यमानामिति ।

२. उद्देदमि शुतामघमित्येतस्मूक्तमुक्तमुखाख्यं ग्रंथेत् । उत्त-
मामुद्देत्य गायत्रीचदेहात् । उत्तमाष्टयमैन्द्रार्भवी इन्द्र इषे ददातु
न इत्येतां सूक्तादुद्देत्य चद्विहत्या ।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्यत्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।

४. अपाय्यस्थान्धसो मदायेत्येतया यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।

२. एन्द्र सानधिं रथिमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् ।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।

४. अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानित्येतया यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।

२. आ त्व न इन्द्र मश्रगिति एतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् ।

३. तदसौ नव्यमङ्गिरस्सदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्व इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धम

इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य ।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धम इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपगोपमुक्त्यमुखाख्यं

शंसेत् ।

२. अजातशत्रुमजरा खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-
लिङ्गात् विष्टुभं वेति कृत्वा उद्यत्सहः महम आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पाचं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ सोचियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु राचिपयांयेषु
संस्तु । उत्तमेषु राचिपयांयेष्विति संज्ञा ग्रास्त्रसंख्यवहारार्था ।
चिध्वपि पयांयेषु प्राच्यगो होतुः सोचियानुरूपौ न अभिचरत इति
सोचियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. महौ इन्द्रो य आजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपप्रेषमुक्त्यमुखाख्यं
गृहेत् । उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवापुद्विधन्ते ।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं गृहेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ लेता नि घौदतेति सोचियः । आ त्वशपवा
गघीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संस्तो न वृणत इत्युक्त्यमुखाख्यं सप्तचं गृहेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्वं वसिन्ति जागताख्यं सूक्तं गृहेत् ।

४. प्र धा स्वस्य महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति श्रोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
युञ्जन्ति ब्रह्मरूपमित्यनुरूपः ।

२. युञ्जन्ति ब्रह्ममित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्त्यमुखाख्यं
शंसेत् ।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महौमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योत्तमासुङ्गृत्य शेषमन्यथापि जागतत्वविनियोगे शंसेत् । उत्तमा
त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ षड्धाः कृता इत्येवानैश्वरीत्युद्ध्रियते ।

४. तदस्येदं पयसा भरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय ।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नित्येतथा यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेधित्ययं श्रोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।

२. उष्णिहावेतौ श्रोत्रिद्यानुरूपौ । तयोरुत्तमानि चतुरस्र-
राष्ट्रभ्यस्तृप्ति । तथा द्यानुष्टुभो रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः^३
कृतो भवति ।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिक-
मुक्त्यमुखाख्यं सूक्तं^४ शंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं । २ A वा D वा वषट्काः कृताभ्यः ।

३ C D च्छन्दा अन्यस्याः M. च्छन्दान्यस्या । ४ C D om. सूक्तं ।

४. प्र ते महे विदथे शंसिधं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।
 ५. प्रोथां पीतिं दृष्ट्वा इयमिं सत्यामित्येतया यजति ।

१८.

१. अयमश्वदो विप्रेषाधिकारार्थः । विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः । अश्वावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरशराभ्यामनिवृत्त्यर्थे पुनरश्वावाकवचनम् ।
 २. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽश्वावाकस्यैतौ शोचियानुरुहपौ । प्राकृतयोर्निवृत्तिः । सूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्प्रथमे प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (८. १. १) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च । तच्च पादाभ्यासे ।

समानाचरे मष्ट्याने दौर्घमेकगुमे स्वरम्^१ ।

इत्याकारयोरेकदौर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये शोचियानुरुहपावाहीनिक्यावश्वावाकस्य ।
 ४. आहीनिक्यानिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतकर्मार्थः ।

२०.

१. आग्निनाथ शोणमाषेषु च्छन्दोगेषु^१ प्रवृत्ताहुतौ जुहोति । संस्रेषु च्छन्दोगेषु प्रवृत्तहोमीये आहुतौ जुहोतीति श्रुतेः । प्रवृत्ताहुतौ जुष्टौ वाचो भूयाममित्येवमादिके ।

१ Rigveda Prātiśikhyā (ed. Max Müller) 119.

१ A adds चेति वाच्यभाष्यकारः । मयुजं चाग्निनाथो होतुरेषाधिकारः । एत प्रवृत्तानुपूर्वेति (६ ८ १९) चतुर्थस्याप्यद्वयानुसृतं तद्विज्ञं ।

२. मध्यमेन स्थानेन ग्रंसेत् ।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं ग्रंसेत् ।

४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
(६.६.१७) तदभिव्योषाश्विने^१ ऽपि भवति ।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः ।

६. चौणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्योदिति न भवति ।

७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपदच्छन्दोगैः सुतास्तासां प्रात-
रनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां
प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं ग्रंथति पुनरादायं
वै सामगाः सुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८.२) ।

८. अग्निर्होता गृहपतिः च राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति ।
भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदेवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-
मुद्धृत्येति ।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानक्षरेण गायत्रात्
छन्दसस्तदंगोद्धरति । अथ एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति
पुनर्वचनं पूर्वच स्थानादेशसंबन्धात् ।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे अचाबुद्धरति ।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । त्रैष्टुभाच्छन्दसस्तयोद्गाधिकं अत-
नृचामुद्धरति ।

१२. नास्त्याभ्यामिति चौणि कवीकता दृष्टानि कावीवतानि

^१ A योषा । O अभिव्योषा alt. to अभिव्याख्या । M योष्या । See Comm.
on १२.

तानि नित्यानि । अभियोषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् ।
तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाम्यामिति सूक्ते । एतानि चत्वा-
र्यांगस्थानि चिद्यपि घट्टिग्रतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काचीवर्तं नासत्याभ्यामिति सूक्तं ग्रन्था ततः
का राधङ्गोषाश्विना वामिति नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं यतं ग्रंसेत् आगच्छेभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिस्त इत्येताः सप्त जगत्यो
वसुणेन्द्रदेवत्याय । ततश्च न ग्रसव्या आश्विने ।

१५. काग्रब्धो विकल्पार्थः । अभ्यासां वाश्विनौनां सौपर्ण्यति-
रिक्तानां वा तावन्मात्रं ग्रंसेत् अधिकं यतं धावत्परिमणं सुपर्णे ।
आश्विनौनामिति वचनात्^१ उद्धृतानामपि प्रक्षेपः । आश्विनौत्वात् ।
विग्रतप्रक्षेपं वक्ष्यामः । पावाणेवाष्टौ (९. ३८. १-८) । नासत्या ने
पितरा वसुपृच्छेत्येका (१. ५४. १६) । धेतुः प्रजस्य काम्यं दुहा-
नेति नव (१. ५८. १-८) । क उ अवदिति चतुर्दश (४. ४१.
१-१४) । म वामवोचमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अचिर्घदाम-
वरोहन्ववौषमित्येका (५. ७८. ४) । स ने वसुण्डदयदश्विनोर्ध्वं
इत्येका (६. ४८. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यात्मित्येका
(६. ५०. १०) । शुवे नरा दिवो अथ प्रथमोति विंशतिः
(६. ६९. १-७. १०-१९) । यद्रोदसी म दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६९. ८. ८) दे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरथा इति
दश (७. ६०. १-१०) । वृकाय पिण्डसमानाय ग्रकमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६. ८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०. ६. १-११) । एतच्छ्रुत्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत् ।

१६. समिद्धश्चित्समिध्यस इत्येतास्तिष्ठ उद्धरति । आग्निप्रकृतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यार्पवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत् ।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश च उद्धरेत् । पञ्चमी- निर्देष्टात् ।

१९. यथा एकादशौष्णिहासुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जाग- ताच्छन्दसः ।

२०. आग्निप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादिनाशस्ते- नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत् ।

२२. उदु त्वं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः ।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८. २) चोदनार्थम् । तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः ।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिष्ठः शंसेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका दिपदा शस्तव्या विंशत्यचरा । प्रथमः पादो द्वादशाचरो ऽर्धाद्वितीयो ऽष्टाचरः ।

२८. दृष्टस्येति अति धर्ष्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात् ।
 सार्हस्यत्यया परिदधातीति श्रुतेः ।

२९. द्विरेवाश्विनावाक्यते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
 चेति (१८. ४) श्रुतेः ।

३०. तथा ग्रंथेद्यया तच्छस्त्रमाश्विनं नानावृन्दस्थमपि संपदा
 दृष्टतीनां सहस्रं संपद्यते । पद्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रिचान्द्वन्द्वोगानां
 तथापि ककुपकार एव कर्तव्यः सूचारम्भनामर्थ्यान् । अथ कैश्चि-
 दाश्विनपद्व्यत्याः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राञ्चेर्यथा सूचकतोदितम् ।

शक्रमारभ्यते वक्तुं मन्दधौप्रतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागच्छ पुन त्वेति जगस्य च ।

पुनोरित्यन्तरैश्चकैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशाधिकाद्यतुभिर्द्वे विंशदभ्यधिका विभिः ।

एकादश दशैकान्यास्तिस्रो दे च द्रव्यक्षुद्रव्यक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता यथासहस्रं सुमेधसा ।

अथः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः सुवे नरेत्या वामतारिषोत्थतः परा ।

यथामह्यं प्रथोकृत्या नासत्या मे ॥ वामिति ॥५॥

अधिर्यदां च मे वपुस्त त्या प्रति वां रघम् ।

हृषो वृकाय भूतांश्च आमानेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कार्यं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमावस्तिरोऽज्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः^१
पठिता पुरोतुवाक्या कार्या ।

२२. होता यच्चदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोर्यामि ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोऽप्येववाहितः^२ ।

२३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्वांसीत्येतामथर्धौ
संधायोत्तरेणार्धर्धेन वषट्करोति ।

२४. विराजैवं यजेदिति च स्याच्च कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

२५. अश्विना वायुना युवं सुदधेति त्वेव सिताश्विनी चिष्टुप्
तिरोऽज्यावतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चिष्टुस्त्वष्ट्याको वहिष्यवमानो भवति । सत्यपि च्छन्दो-
गानां स्तोत्रे^१ नानारूपे स्वमतप्रकाशनायां पदसूत्रौ ।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि चिष्टदेव भवति ।

३. आदौ वहिष्यवमानस्तोत्राणि^२ सत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनस्य
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । संह्यामामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ CD प्रैषः ।

२ C यच्च दितः in marg. नू instead of च. D •च दितः ।

३ CD स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ वहिष्यवमानस्तोत्रम् । ततो ऽन्येषाणि पञ्च-स्तोत्राणि । सत्वार्या-
ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवस्य पवमानः ।

६. अग्निष्टोमसाम चीष्कुक्ष्यानि धोलग्नौ च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंख्यो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमसोदनायामेतस्य यज्ञं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं । इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि चिदृदादयः स्तोमाः धक्ष्येते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाक्षेते भवन्ति । तत्संनिधौ श्रवणात् । यद् गृहीत्वा चमसं चोच्यौ च सोममुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये चिदृदादयस्ते ऽभिप्रवक्ष्यामि धलहस्य भवन्ति । एत एवेति वचनान्नायमेव क्रमः । प्रथमोक्तमे अहनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छ्या यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिवंक्ष्यमाणिका भवति ।

२. एतानि चीष्णि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणग्रहया संदेहो मा श्रुदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-वेदो नमयेति याज्या । १ किमर्थमग्रये ब्रह्मण्यत इत्युच्यते । द्विप्र-

भृतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समाखातं कचित्कचिदिष्टिद्वयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः चचवतः पुरोनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । अग्ने धुमेन जागृवे इत्यग्नेः चच-
भृतः पुरोनुवाक्या । स्वदस्व हव्या समिपो दिदौहीति याज्या ।
उत्तरयोरिति चचवत्चचभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्रह्मण्यत एवमिष्टिद्वय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु चिद्विष्का
एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति ।
ते वै दीक्षित्यमाणा अग्नीश्वंनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाह्वानं ।
बहूनामिति सन्निधौ ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्तः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना
इयमेवेष्टिर्भवति । उखा विप्रिष्टाग्निप्रधारणार्थां स्नात्तौविप्रिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्ममुदायवती । तस्या इत्यनन्तरं उपकरणानि संनिवप-
तीत्यत्र ब्रह्मणः साक्ष्यार्थं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथेतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

४. पशुवन्तो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पूर्वसूचा-
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्त-
रोक्तमुपसंगच्छेत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्यो वा । अजः स्वागः । अविर्मवः ।
गौरव्यश्च । पशुशब्दः^१ पुरुषेऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारमदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अभ्यर्च्यशाखासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । तूपरो विषाणरहितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिदायत्थं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति । तद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते ।

७. वायवे पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति धोऽप्यमुक्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं
पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनात् सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकथा च दशभिश्च स्मर्यते । राये तु यं जज्ञद्व रोद-
धीमे । कुविदङ्ग ममसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य
वपापुरोलाशपशूना । पीवोअन्नान् रविवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्यासि दायांसमच्छ । प्र वायुमच्छा वृद्धतो मनीषेत्येताः पूर्ववत्
याव्या वायव्यस्य । नियुजतोऽप्येता एव ।

१२. आ ते वसो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमामिः परेषु

धामस्त्रित्येता आग्नेयस्य^१ वपांपुरोक्षाग्रपशूनां पुरोनुवांकेषाः । वयं ते
अद्य ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्रे तवोती ईक्षे च त्वा
यजमानो हविर्भिरित्येता यान्वाः । अग्नेः शुद्धस्याप्येता एवान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्याप्येवं निर्देशात् ।

१३. वङ्गवत् वङ्गवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
मादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामसु
कायप्राप्तनं ततो मृदिष्टकार्याप्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां
विनिर्घोगात्^२ । अजेन पञ्चममात्रिसास्मादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये ।

२. एतानि त्रीणि चवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्यासु चरियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्त
आदित्यासो जगत्स्या इति यान्वा । इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयानिष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या । अथैतामातिथ्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः ।

७. आग्नेयेन्द्रौ पुरोस्तामौ वैश्वदेववार्हस्पत्यौ चरु वेणवश्च
मवक्पासः ।

८. शुचिमर्कैर्हस्यतिमिति वार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
श्रग्मासो अरुषासो अया इति याज्या । शेषाणां पूर्वापदिष्टाः ।

९. वितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीथासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विद्येभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विद्येभिरग्निभिरित्येता एषो ऽनुबुवन् इष्टकाः
प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति । अथैता वक्ष्मीरन्वाह वक्षन् क्ष्मीन्
प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संप्रिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिश्चदद्यसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्ष्यमनुग्रंश इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयसूक्ष्मींशं उक्तः । यद्य तूक्ष्मींजपः पिता मात-
रित्येत्यादिक्लेन जपेन सहोक्त्यं शंसति । आहावस्तत्र च उक्तं न
करोति । यत्तत्पुण्यपातस्य एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया^२

^१ C D om the Praisha.

^२ A in marg. अनावाक्यं and कर्मिं यजमानं ।

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं । परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुयाजान्वा सुक्ता शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोक्षाग्रमनुगतानि देवसूक्तो वक्ष्यमाणस्यो देवतास्यो देवसूक्तं-
कास्यो हवींषि भवन्ति । कास्यः पुनस्तस्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतये इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । हव्यवास्तग्निरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रभवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उष ते शोमान् पशुषा इवाकरमिति याज्या । वृहस्पते प्रथमं वाचो अयमिति वृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या । हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इती-
न्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या । मिचस्य चर्षणीधनो महान् आदित्य इति मिचस्य सत्यस्य । अनधिगच्छंस्तस्मिन्ने देवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

त्सं मे वरुण युधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण देव्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भ्या ऽनन्तराणि सर्वंशृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय चिह्नते रायन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेश्यो^१ दग्ध सर्वंशृष्ठानि हवींषि । मानि वै दग्ध हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा इवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे । इन्द्रं वो विद्यतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तोत्रं बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे । अतएव यादृतावृधाविति मिषावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र वाहवा भिसृतं जीवसे न इति याज्या । दृहस्यते-जुषस्व न इति दृहस्यतेर्हमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागमो ऽदितय इति सवितुः मैश्वरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममघ सवितर्वा-ममु य इति याज्या । अन्वस्य नो अनुमतिरित्येवमादिका अनुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वेद्यानरो न ऊतय इत्याग्नेर्वेद्यानरस्य पुरोनुवाक्या शृष्टो दिव्यीति याज्या । एते

१ CD सगुणेश्यो ।

२ CD नुषयोः ।

३ C नुषयुक्तमिन्द्रस्य । D नुषयुक्तेषु ।

पूर्वोपदिष्टे एव । शिरष्पगर्भः समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या । एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव । उत तामदिते महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीम् पु मातरमिति याज्या । तस्मिन्नागधिगमात् ।

२. यत्र^१ तन्ने पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्धर्वींषि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंस्थेन परतन्त्रोपनिपातौनि निगमानावाहनादीन् लाभन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्ट्रदेवताकेन पशु-
नोपांशु पञ्जीशक्ते प्रहरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुप्नन्ति
थावदहं कामयन्ते । अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्मितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाधुपकन्य (१८.५) सर्वमावातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणकं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं क्षुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदा ऊर्ध्वदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
न वनस्पतिं च काश्मेते इष्टे भवत इति प्रघाजेषु वा एते देवते
यजति तच्चैवास्मेते इष्टे भवत इति (१८.६) ।

६. वाग्भट्टो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं
वयोधामिति याज्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपत्ते^२ भवेत् ।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोडाश-
मन्वश्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१८.७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिरुक्तम् विधेयः । 'राका-
मिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यां जगत्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र द्वे देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. चापो हि हा मयोधुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अरुणोदु लोकमिति याज्या ।

७. पा ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विद्याः परि हा इति याज्या ।

८. घूर्धं गावो मेदयवा छां विदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अवां रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति य्या सूनरी जनीत्युपसः पुरोनुवाक्या । मत्या मत्ये-
भिर्महतौ महद्भिरिति याज्या ।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या । ये ते रात्रि
नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या ।

११. द्वे ते चक्रे सूर्यं इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
श्रुत्वा गल्मलिं विद्यरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिमिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. सोना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । वसित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वाग्दन्त्यविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वैः
सह समुसधार्यः । अथ हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै पङ्क्तुर्वीपि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पङ्क्तुः पङ्क्तुर्वीपि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । संस्वितायामुदवसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते नैत्रावरुण्या पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिष्टाग्निचिन्मैथुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयागा-
दारभ्यायं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गैर्न तेन पशुनेहोपरि शयीत न मांसमद्रीयाञ्च

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अयानूवन्ध्यस्य पशुपुरोस्ताग्र-
मन्वच्च देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१८.७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिकृतस्तु विग्रहः । 'राका-
सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यो जनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अथ हेके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अह्न इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
षष्ठ्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि हा मयोभुव इत्येषां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अह्नोषोऽनु लोकमिति याज्या ।

७. पा ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीर्नां पुरोनुवाक्या ।
अति विद्याः परि हा इति याज्या ।

८. यूयं गावो मेदथया कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति य्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या । सत्या सत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. रात्रौ व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या । ये ते रात्रि नृचक्षुष इत्येवमादिका याज्या ।

११. हे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
श्रुतं गत्यलिं विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. सोना प्रथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । बलित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यदागदन्त्यविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वेः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हेके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै पङ्क्तुर्वीषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पञ्चः पङ्क्तुर्वीषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः आग्निचित्ये विशेषः । संस्वितायामुदवसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुक्षा पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचित्यैथुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयागा-
दारभ्याथं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गर्नतेन पशुनेहोपरि शयीत न मांसमश्रीयान्न

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवकृत्तं वै तद्यदीक्षित
 उपरि शयीत यन्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवेषा
 दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्मादु कामसेवोपरि शयीतेतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-
 समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽग्रानि तेषामस्य सर्वेषां
 कामाग्रनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा नैवावरुण्यै पय-
 स्याया इति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमेः
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—o—o—o—

१.

भाष्यकारगिरां च वनष्टं लेखनादिना ।

अचरं तद्दशममां सुञ्जसुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः सामिचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
थनप्रकरणान्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सञ्जाहौमोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुद्धपक्षविजिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दौघन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ते संभा-
ध्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दौघापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमामपरिष्किन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहत्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये दशकोऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंयवहाराय ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स षष्ठ्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं चयोऽहर्विंशेषाष्ण्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. छन्दोभेदोऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंयव-
हारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयमिधेध इति हा रियोजनस्य याज्या भवति ।

११. अननुवपङ्कत एव हारियोजने उपैषितो मैवावहणः परा याहि मघवन्वा च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदहं मघवन् चेदु धोनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निह तेभ्य इत्येवमादिकमन्तिप्रैषमाह द्वितीयप्रबंधतिष्वहःसु ।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पक्षीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने अननुवपङ्कते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथाशमाघातं भवति । यःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रैषिते ख्यस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशाह यः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुक्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुक्तमादङ्गः पक्षीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुक्तमादङ्ग इति वर्तते । इत्यासुक्तवाक्योः प्रागुक्तमादङ्ग आग्नीध्रो न निर्वक्तव्यः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाक्ये प्रागुक्तमादङ्गो उपहणम् । अदादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुक्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थसंकारः ।

१८. प्रायणीयोदयनौययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः । नित्यमेतदनित्यधिकारान् । माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भृदिति सूचारम्भः । अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१८. माधुच्छन्दसः प्रथम इत्येवमुच्यमाने अद्वादशाहविकारे-
ष्वहःसु वा सारस्वतसूचो भवति ।

२०. अहःसंघातेऽपि द्विरात्रयदृष्टात्किञ्चे संघातग्रहणं सन्धि-
सौचार्यं । तेनाथमर्थो भवति । द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रग्रहणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं ग्रहेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः
प्रातरनुवाकमनुष्टुपादहर्षणेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्मन्त्रज्ञानं ऊर्ध्वं
षावभृथाद्विभावात् ।

२.

१. चिह्नस्तोमं सर्वमेवाहः । रथन्तरष्टं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यवक्ष्याराधे नाम दशरात्रिकं तत्खेद-
मिति । चिह्नस्तोमं रथन्तरष्टमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । मयं । तथापि स्वश्रुत्यनुकारेण वचनम् ।

२. ब्रूह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तत्र
ब्रूहपक्षे उपप्रयक्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति । प्राकृतस्याज्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । अ वा देवायाग्रय इति समूहपक्ष
आज्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि ब्रूहसमूहयोः सह सारस्वतेन । प्रथमवचनात् ।

४. आ यानिन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतसूक्तं भवति ।
प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति ।
 ६. अध्वर्या उपहवमिद्वाग्ने वर्षस्त्रिचित्येवमादिना मन्त्रेणाति-
 पाह्यं माहेन्द्रमतुङ्गतं^१ भक्षयति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भक्षणं
 यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मम उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-
 नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्याभवं । हयो
 न विद्वौ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति हे वा
 परिहास्य । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
 न्नेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्घौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
 नीया । सर्वत्र द्वादशाहविकारेष्वपि^२ कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । अ अर्धाद्य मासताय स्वभावन इत्ये-
 तन्प्राकृतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंस्तार्द्धं सप्ताहान्युक्क्यसंस्तानि भवन्ति ।

११. द्वादशरात्रिकं चतुर्यमहः षोडश्यन्तं कार्यम् । अथोक्क्या-
 न्युपेत्य द्वादशा षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्य एव श्रुतेः ।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम् । एवमेवाहर्हृत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
 मित्येवमाख्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं दृष्टीमह इत्येतदान्यसूक्तं व्यूहयत्वे भवति ।

२. तं हि चैतवद्यग्र इत्येतदाज्यसूक्तं समूह्ये भवति । किंतु यच्चैतसूक्तं प्रयुज्यते तच्च सर्ववोत्तमां मुक्ता प्रयुज्यते ।

३. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्तमद् इत्येवंनामा । शास्त्रसंयवहारार्थं नामकरणम् ।

५. अयं दृषो वाद्ययः ।

६. इन्द्रस्याद्य गवाग्रिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्यय-
मैन्द्रवाद्यवस्तुचः ।

७. अयं वा मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि दृषानि मैत्रा-
वरुणमाश्विनमैर्ऋ वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तगिरित्येवमादिकः
सारस्वतस्तृचः । इत्येतानि सप्त प्रउगदृषानि प्राकृतानां निवृत्तिं
कुर्वन्ति मान्यस्य । प्रउगदृषानीति वचनात् ।

९. विद्याजरस्य वसतिमिति महत्त्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र
इत्सोमपा एक इत्यनुचरो महत्त्वतीयस्य शस्त्रस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य माह्वणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य द्रव्या-
न्तरे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रसोमं सोमयते पिबेमभित्येतसूक्तं महत्त्वतीयं भवति ।
अर्थाप्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवभा या परमेत्येतसूक्तं निष्केवल्यं भवति ।
तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्विचित्येवमादिना भन्तेण यजमानो ऽतिप्राह्यं
भवयति । प्रत्यगाशीर्यागात् ।

जात एव प्रथमो मनस्त्रानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । दिष्कं निष्केवत्यं । उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विवृधावन्ये निविप्रथमे त्वाहाव इत्येतद्योक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्यं धाजस्त्रिचित्र्येवमादिना मन्त्रेणातिपाद्यामस्यो यज-
मानकर्तृकः । तत्सवितुर्हृषीमश् इति प्रतिपदग्रिष्टोमस्य ।

१०. अग्निं त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

११. उदु य देवः सविता हिरण्येति साविषसृष्टः । इत-
वती भुवनानामभिषिपेति द्यावापृथिवीयसृष्टः । अनस्यो जातो
अनभौशुक्लस्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति
वैश्वदेवे विकारः । अन्यप्राकृतम् ।

१२. वैश्वानराय धिषणाभृतावृध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा महतो धृण्वोजस इति भारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
अधिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निभारुते विकार
इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यदिकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽहर्वचनः । स्तोमसंज्ञा सर्वत्र
स्तोमातिशंसने होषकाणामुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो
ऽपि कश्चित्संख्यात्वेन व्याक्रियते । वैराजाचतुर्थसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्रष्टृभिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः ।

२. अग्निं नरो दीधितिभिररणोरिति समूहो वैराजमाज्य-
मिति (१२. ५) श्रुतेः।

४. तथैव श्रुतेः। स उच्यते।

५. वायव्यस्य प्रथमा।

६. विहि होवा अवीता इत्येते द्वे। एवं वायव्यसृचः।

७. इन्द्रस्य वायवित्येवमादिको वायव्यात्परसृच इन्द्रवायवो भवति।

८. यश्चिकेत स स्रक्तुरिति मैत्रावरुणसृचः।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिषध्वंन आश्विनसृचः।

१०. आ ता गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रसृचः।

११. अप त्वं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवत्वचस्यैका भवति।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ऐति साहचर्यात्।

१२. यूयं हि षा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका।

एवं वैश्वदेवसृचः। एकयासुष्टुभा ऋचिन्वायेनान्या अतुष्टुभः।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति शारस्वतसृचो जागतः।

जगत्प्रातःसवमौ ह्येष अह इति (१२. ७) श्रुतेः।

१४. सामूहिके प्रवगे प्र णो देवीति शारस्वतसृचो भवति।

१५. तं ता यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुततीर्थं प्रतिपद्यत
इति श्रुतेः।

१६. पाष्टिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः। इदं वसो सुतमन्त्रः।

इन्द्र इत्सोमया एकः। चय इन्द्रस्य सोमा इति। ये च ब्राह्मणस्यायाः

प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यते प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरिति उत्तर-

स्यापि अहस्य यथासङ्गो नैत एव।

१७. शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति
(१२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाप्मि सोममिति वचः । इमं नु मायिनं
जुव इति च । एतौ वचौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविद्वद्भाष्ये निविप्रयमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य षष्ठस्य पिवा सोममिन्द्र मन्दतु स्वेत्येते सोचि-
घातुहपौ सन्यूह्यौ भवतः । न्यूह्य इत्योकारो ऽध्यस्त उच्यते । तद्धर्म-
युक्तं सोचिघातुहपयोः शंसनम् ।

२१. चिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः स्वरस्तस्य दिरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने दिरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूह्यः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूह्यनीययेत्पाद इत्यादि (१२. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूह्यस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे दादशकाल ओकारो ऽध्यस्तः । तत्र श्रुतत्वात् ।
चिष्कृत ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूह्यः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ
सुधाव हर्ययाद्रिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य पञ्चवरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

रक्षरयोर्द्विष्यूर्ध्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः । अक्षोदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ सोदो३ ओ३ एवेति१ ।

२६. ओथा मोदेवेत्यस्य वैराजन्मूङ्गपञ्च द्वितीये ऽचरे वैराजः१
प्रतिन्मूङ्गः प्रतिगरो३ भवति१ । आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्१ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्१ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिद्वेतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्गः
कर्तव्यः । सोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्ग उच्यमुखीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुच श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नयेति सूक्तं । युभस्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्वमु वः मन्त्रासाश्मिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं
द्वयं च निष्कैवक्यम् ।

३२. विथो देवस्य नेतुरिति । एया प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तव्या० ।

३३. हिरण्यपाणिमृतय इत्यूतिमाननुचर इति (२.९.८) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुरन्न इति सावित्रं । प्र धावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति धावापृथिवीयं । प्र ष्टभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

१ A om. from अक्षोदाहरणं up to २६ *त्यस्य । D om ओथो मोदैवेति ।

२ A वैराजन्मूङ्गपञ्च तु ओथा मोदैवेत्येतस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. २६. २७.

५ C अथ instead of आनुष्टुभप्रतिगर । ६ CD om. Sūtra and Text.

७ D om. C in marg.

इत्याभवं । वैष्टुमान्येतानि । त्रिष्टुप् द्वितीयसवन इति श्रुतेः । प्र
भुक्तेः देवो मनीषेति वैश्वदेवे विकारौ अन्यथास्तम् ।

६५. अ मघाजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम् । क ई
अका नरः सनीला इति मास्तं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सृष्टिमिति
जातवेदसीयं । वैष्टुमान्येतानि । त्रिष्टुप् द्वितीयसवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमाहते विकार इति श्रेयः ।

ई.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशराचिकं पञ्चममहः । त्रिषवस्तोमं । सोम-
सह्या होवकाणां भोमातिग्रसनमयोजनार्था । ग्रकयो मघानाग्नयः ।
तद्योनिकं वृष्टं चाभेत्याहुः ।

२. इमम् पु वो अतिथिमुपबुधमिति श्रुत्वाप्ये नवर्षमाज्यं
भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूहपदे आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्ये इत्येतस्य प्रथमायै शंसमार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवष्टब्ध पदमवष्टब्धं । अवष्टब्धे अवष्टब्ध अवष्टब्ध एकेन प्रणैति ।
एवमेतो मन्त्रिर्वचनां शस्त्रा ततः ।

५. अर्धसंज्ञो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमष्टहतीनां होद्धारः पदे ।

७. आ नो धनमिति दे । आ नो वायो महे तन इत्येका ।
इत्ययं वाच्यश्रुतः ।

८. आ वां महसं हरय इत्येन्द्रवायवस्तृचः । तिस्रो ऽपि गा-
यत्र्यः वार्हताख्यस्तु च्छत्रिन्यायेन ।

९. क्षधमित्या स मर्त्य इत्येते दे । म मिवाय प्रार्यम्ण इत्येका
मेवावरुणो ऽयं तृचः ।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः ।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः ।

१२. देवदेवं वो ऽवमे देवदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेव-
स्तृचः । यस्तु प्रायश्चादागच्छते देवदेवं वो ऽवम इन्द्रमिश्रं गृणीषणी-
त्ययं न वार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाङ्गरन्यो ऽथेवमादिको
वार्हतस्य वैश्वदेवस्य ग्राह्यान्तरे ऽस्ति । तन्निष्ठस्य विज्ञेयम् ।

१३. इयमददाद्रभमसृण्युतमिति भारस्वतस्तृचः । एतान्यु-
क्तानि प्रज्ञगृह्यानि । पुरोरुषस्तु नित्याः ।

१४. उत स्वा नः भरस्वती घोरा क्षिरश्ववर्तनिरिति सामू-
क्षिके प्रज्ञे भारस्वतस्तृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विणेति मरुत्ततीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि सोम इन्द्र इति मदत्पाक्रमिति (१३. १)
श्रुतेः सूक्तं । अवितामि सुभतो वृकवर्द्धिष इति षट्पदा इति श्रुतेः ।
मरुत्ता इन्द्र एषभो रणयेति विज्ञातवैष्टुभमिति श्रुतेः । अथं च
येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति
मरुत्ततीयं । सूक्तविष्टुष्टावस्थे निविताथमे त्वाहाव इति त्रयोक्तम् ।

१७. प्रकर्षो मक्षानास्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरण्ये अनूच्याः ।
अतो न प्रतीकग्रहणम् ।

१८. महानां महानाग्नीनां शस्त्रविधिरुच्यते । यथा तिस्रो
ऽनुष्टुभः शस्त्रान्ते अर्धर्चंश्च एवमेकैका शस्यते । चिमिस्त्रिमिरेकैका
भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । षट्पादौ तिस्र आवर्तन्ते ।
यथातथेति निर्देशात् । महानाग्नीनां योन्यनुग्रमने ऽपि विनियुज्य-
मानानामयं धर्मः । न^१ निवृत्तिः वैराज्यनूहनिवृत्तिवत् ।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये ऋचे वर्तते । तस्या एवंरूपाया
उत्तमाया आन्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण
शस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि
पुरीषाण्यानि निविच्छंश्चं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः ।
तानि चारण्ये ऽनूच्यानि ।

२१. प्रत्यक्षा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्तयस्तुषा अस्माअस्मा
इति दशमी । एवा ह्यसि वीर्युरिति वा दशमी । स एषो ऽनु-
रूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य श्रोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य
महानाग्नीश्रोत्रियवत् प्रथमस्तृषस्त्रिरुच्यते । स इति सादृश्यापे-
क्षान्निर्देशात् ।

२२. यदिद्वा माऊषीमेति सावः प्रगाथ इति (२३.२) युतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदस्यांक्त्वं प्रेदं ब्रह्म श्वत्वर्य-
म्भाविषेति पदपदाः । अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञात-
पैष्टुभं सवमधरणे तमिन्द्रं वाजयाममीति तिस्रः^२ । गायत्रमध्य-

१ C (orig) D *नामपेक्षे चक्रे । १ C (orig) D om न ।

२ Om in A. * C D om तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अह इति श्रुतिवचनादिति (२१. २) निष्केवल्यं ।
सूक्तविट्प्राधान्ये निवितप्रथमे त्वाद्वाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः ।

२५. उदु थ देवः सविता दमूना इति त्वचं सावित्रं । मही
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्त्तमम् । अमुर्विभा
वाज इन्द्रो नो अच्छेत्याभवं । को तु वां मित्रावरुणावृतायमिति
वैश्वदेवं प्र प्रतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्य-
प्राप्तम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं स्रविंदौति वैश्वानरीयं । अस्मिन्मूत्रे
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खैलिकापि सती नोद्धतंथा ।
प्रश्रव्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्नु तच्चिकितुपे चिदस्त्विति मारु-
तम् । अग्निर्होता गृहपतिः स राज्ञेति जातवेदसीयं । अस्मिन्सूत्रे
अग्ने यदद्य विष्णो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अतुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यतुदात्तं । इत्याग्निमासते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूहिके पक्षे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वा-
नरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावप्य समूह
इत्यारभ्य सर्वमास्मात्तम् ।

७.

१. षष्ठमहर्थाख्यातव्यं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं ।
सोमसङ्ख्या होचकाणां सोमातिशंसनार्था । रैवतश्रुतिमिति स्वमत-
प्रकाशने । षष्ठमिति संव्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतौभिर्याज्याभिः पारुष्केपीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होचादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
ष्केपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुष्केपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ ता जुवो रादहाणा अभि प्रयः आ वां धियो बह्व्यु-
रध्वरो उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
षष्ठ्यं संधाय । नेदप्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य तुल्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बर्हिर्नृप गों याहि वीतये आ वां रथो नित्यता-
न्वचद्वय इति याज्ये नित्ययोर्हृत्तरे । तद्यदाभिसदृशं वपदक्षुर्व-
न्तीति (१३. ४) श्रुतेः ।

५. सुपुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि नैपावरुण-
षष्ठ्यं पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरां याज्या । इम आ यातमिन्द्र
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. पूर्वां सोमेभिर्देवयन्तो अग्निनेत्येषा अग्निजस्य षष्ठ्यं
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अघेति दमेत्येव-
मादिका ।

७. वृषविन्द्र वृषपाणास इन्द्र इति होतुः प्राकृताया उपरि ।

तां वां घेनुं न वासरौमिति मैत्रावरुणस्य नित्यान्तरा^१ विंशेषु
हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति भाङ्गणाच्छंसिनो नित्यामुक्त्वा । सो पु
वो अस्मदमितानि पौष्ट्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यज्ञः पत्नी-
र्गमन्यच्छेति नित्याया उपरि दिपदा । ततस्त्वा नो रासन्नातिपाक्षो
वसूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावाच्चेष्टुर्वचनं । दिपदा चिष्टुप् चेति
च^२ समुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दासन्नमित्याग्नौधस्य नित्या
च पूर्वा । दध्यङ् व मे जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया
उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिन्वागो वसिष्ठ गा अप इति षष्ठचयोः सूक्तयो-
रेकैका शौचादीनामृतुमैषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वानृतु-
याजान् कृत्वा गार्हपत्यमदैर्यजन्तीति (२२. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यनेत्यभ्यर्चुराह गृहपतिश्चेत्यस्त्वापवादः । चचिप-
वैद्यथोरपि स्वर्यक्रिया स्वयमिति वचनात् ।

१०. चाग्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यष्टाग्नेः पश्चादुपविष्टाभ्यर्च्य-
र्थजति । अनग्निके उत्तरवेदेः^२ शास्त्रामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविष्ट
गृहपतिर्यजति ।

११. पित्रा सोममिन्द्र सुवानमग्निभिः इन्द्राय हि धौरसरो
अनघत । त्वया वयं मघवन्पूर्वै धने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत छिधः ।
नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाप्यं । अक्मं ह इन्द्र दादृहि शुधीः नः ।
वनोति हि सुवन् वयं परीणसः । इत्येता माध्यन्दिने सवने होचा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

१२. न पारुक्केपीसंधानं । किर्यान्तु विकारः । उत माता
 वृद्धिवा प्रष्टोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्य^१ प्रस्थित-
 याज्या भवति ।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चस्वनवस्थन्तः । चिध्वपि सवनेषु प्रस्थितानां
 दिदेवत्यर्तुयाजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तदै खल्लैकाहिकौभिरेव यजेयुरिति (२३. ५) श्रुतेः ।
 अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
 विपक्षमेकस्मिन्वादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. स्तोषी बर्हिर्हो नो पाहि वीतय इति वायव्यस्तुचः ।

४. आ वा रयो नियुताचक्षदवस इत्यैन्द्रवायवस्तुचः ।

५. अयं मित्राय वरुणाय ग्रंतम इति मैत्रावरुणस्तुचः ।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अग्निनेत्याग्निस्तुचः ।

७. वृषसिन्द्र वृषपाणास इन्द्रव इत्येका ऐन्द्रस्य वृषस्य ।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी न इत्येते द्वे पूर्व्या सवैन्द्र-
 स्तुचः ।

९. ओ पू णो अग्ने प्रष्टुहि तमोस्तित इति वैश्वदेवस्तुचः ।

१ A निर्देष्ट O नित्या निर्वाच्ये प्र० D नित्या निर्वाच्ये प्र० १ C D उ
 instead of च ।

१०. द्यमददाद्रमसंष्टुच्युतमिति सारस्वतसृचः । इति प्र-
उगद्वचानि । पुरोद्वचस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति समूहपक्षे सारस्वतसृचो
भवति ।

१२. स पूर्यो महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. थं त्वं रयमिन्द्र मेधसातये । स यो वृषा वृष्णेभिः
समीकाः । मरुतां इन्द्र मीड इति तिष्ठ इति एतन्मरुत्वतीयं ।
सूक्तविद्वद्भावन्त्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवां इद्रेवतः स्रोतेति रैवतस्थान्य-
चापि घत एतौ स्रोत्रियातुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यहि शंसतेति सास्रः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याङ्मुप नः परावतः । प्र धा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिष्ठ इति निष्केवल्यं । सूक्तविद्वद्भा-
वन्त्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोः । कविक्रतुमित्यति-
च्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (१३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने अति प्रतिपत्ते वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अस्य हि स्वयश्चक्षरमित्येवमादिके प्रतिपदः उत्तरे
भवतः ।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. एदु व्य देवः सविता सवाचेति साविचमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापराथोरिति सावाष्ट्रिवीथिमिति

(२२. प) श्रुतेः ।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्धित्याभंवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य दे उत्तमे परिशिष्य ये यथेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतं नाराग्रं समावपतीति श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये मुक्ते तस्मिन्कृते ग्रंथ-
तीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यप्राकृतम् ।

२५. अक्षस्य कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः ।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं सोममर्हते जातवेदस्य इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
दन्यप्राकृतम् ।

२८. मध्यमस्य हस्यतुर्यपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वक्ष्यमरुततीययोऽन्तमाकृषास्तानुत्सृजति समूहपक्षे । व्यूहपक्षे एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं धुज्यते । अन्यप्रकृतिवत् चैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. व्यूहपक्षे^१ धान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे अहे तानि
शक्त्वा तदन्ते समूहपक्षे^२ खस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः ।
चकारः समुच्चयार्थः । एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्रिव्यथहस्तु
माकल्येन व्यवस्थिताः करोति । यथाबद्धां ।

३०. समूह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विज्ञेयः । ततं मे अप-
स्तदु तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह आर्भवं भवति । अ चमुभ्य इत्ये-
तद्विवर्तते ।

३१. चतुर्थ एवाहनि चमन्दात् । चतुर्थे ऽहनि यन्मारुतमुक्तं क
ईं व्याप्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः । अ यन्नु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिष्ठः करोति शंसतीत्यर्थः । अ यन्नु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिष्ठो ऽधिकाः समूह्या इति^१ (१२. ८) श्रुतेः ।

३२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । तप्तुं न विचमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूहे जातवेदसीयं भवति । ऊवे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

३३. वैयूष्णिकात्पलहात्सामूष्णिके यो विज्ञेयः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियामुरूपांश्चामप्रगाथांश्च
कुर्यात् । तच्च हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽणुरूपेणान्यानि तत्राणुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूहणे भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्स सामान्तरं भवति ततो न न्यूहः । न हि वैराजं तदयान-
मन्यूहनायेति श्रुतेः । शाक्तरं तु नान्यास्तृचु न शक्नोतीत्यन्यस्यामेति
समाख्यानात् । वृहद्रथन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वर्षं वृहत्क्रियत
इति श्रुतेः । दग्धसे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं । उपार्क्षपृष्ठ आपर्क-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि च्छन्दोरुद्रस्तोमे ब्रूह्याः स्तोमा इति
श्छन्दोगवार्त्ता ।

२४. उक्तानां पलहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्तुल्यं समूह्येन । ततश्च समूह्य एषां प्रकृतिः^१ । उक्त्यमुखीययोस्त न्यूह्ने भवत्येव होतुः । यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रगाथा-
येति वचनं । अत्यर्थवादद्यानुष्ठहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थे
ऽहनि न्यूह्यन्यतीत्येवमादिकः ।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठ उपाङ्गपृष्ठ आ-
पर्व्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्द्रोरुदस्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा पलहस्य च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाधः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानमात्सर्वं साधारणम् । दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठ-
योर्यदि भवति दृष्टद्रव्यचपृष्ठक्षेपापि^२ त्वं हि चेतवद्यग्र इत्येतदाज्यं
भवति । उभयसामापि दृष्टपृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं दृष्टत्क्रियत
इति सिद्धात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथाश्च स्तोत्रा योनीं परोक्षपृष्ठे ।
न^३ कलदृष्टद्रव्यन्तरयोरीनी । स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो
ऽन्ते वेशदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूह्येनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिक्षपक्रिया
होत्रकार्णां तत्राधिकारात् ।

८.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठ्यपलह उक्तः ।
चयस्य च्छन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

१ CD प्रकृतिः ।

२ CD ताव नृहदः ।

३ CD नृहदस्य D नृहदस्यचपृष्ठः ।

४ C सर्वेषु वचेषु ।

राचक्ष्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः । होत्रकाणां
स्तोमातिशंसनार्थं वचनं । दृष्टत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः । दृष्टद्र-
थन्तरष्टे ऽपि दशरात्रे युचु दृष्टदयुचु रथन्तरमेवं मात्रे ऽप्यस्य
सप्तमस्याङ्गो दृष्टत्पृष्ठतैव वचनात् ।

९. प्र वः शुक्राय मानवे भरध्वमित्याज्यमिति (९. ६. ८) श्रुतेः ।

१०. वक्ष्यमाणकः ।

११. प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः दक्षम् ।

१२. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः ।

१३. उद्वां चतुर्वक्ष्य सुपतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

१४. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

१५. आ नो देव श्रवसा याहि शुभिक्षित्येन्द्रम् ।

१६. प्र वो यज्ञेयु देवधन्तो अर्चन्विति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र चोदसा धायसा सस एयेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रउगद्वचानि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य श्वहस्य प्रतिपदतुचराः सत्राद्याण-
स्यत्याद्योक्तास्ते छन्दोमेषु भवन्ति । स्वरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिशवे च पलहे आहृत्या^१ त एवं भवन्ति ।
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकात्प्रथमादङ्गः प्रथमस्य छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१३. द्वितीयात्पार्थिकात् द्वितीयस्य छान्दोमिकस्याङ्गो भ-
वन्ति ।

१४. तृतीयात्पार्थिकात् प्रतिपदनुचराः सम्राट्पाणस्यत्यासृती-
यस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्रविकस्य पार्थिकाः
प्रतिपदनुचराः सम्राट्पाणस्यत्याः प्रथमश्चक्षोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्रविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्रविकस्य
अहस्य तेनेव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः
सम्राट्पाणस्यत्यास्ते छन्दोमेखेवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां
पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसामामपि पार्थिक-
प्रथमश्चक्षोक्ताः प्रतिपदनुचराः सम्राट्पाणस्यत्याः । स्वरसामभ्यः श्र-
द्धाणीत्यत्र प्राप्तविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रममाद्युपदेशः
छन्दोमानामभिप्रवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कथा शुभा सवयसः समीक्षाः । त्वं सु मेघं महया
स्वविंदमिति चैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तस्य छुहि यो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेघं पुष्टहत-
मृग्नियमिति चैष्टुभजागते सूक्ते उमे अभिवती । तद्भाष्यन्तरं रूपं
देहे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः श्रुत्येते इति (१६. ८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कष्टरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अङ्गोः पार्थिकयो-
रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्थिकात् ।

द्वितीये द्वितीयात् । द्वितीये प्रथमात् । रायन्तरं शस्त्रमिति श्रुति-
लिङ्गात् । एवमाभिप्रायिके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् द्वितीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं त्वचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
गंभुवेति द्यावापृथिवीचं त्वचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
त्वचं सूक्तं । त्वचपहणात् । ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्षं वैश्व-
देवं । आ याहि वनसा सहेति ह्रचं सूक्तं । सूक्तसङ्ख्यावचनादाद्या-
नाच्च । छन्दोविधितौ च पितृभृतो न तन्नुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्पदा । ओमासद्यर्षणीधृत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गावच्याविष्ट पठिते । एतत्सूचं
वैश्वानरीयं^१ सूक्तं । ॥ यदस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्वा चवामह इति जातवेदसीयं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरावस्थाष्टममहद्यतुश्रुत्वाविंशसोमं । सोमसङ्ख्या होच-
काणामेकथा द्वाभ्यां वा सोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना । रायन्तर-
पृष्ठमिति स्मृत्युतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरोर्यं सूक्तं ; C (by alt.) एतदेवानरं सूक्तं ।

२. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इत्येते प्रथमाद्वतीये द्वे वाय-
व्यस्य दक्षस्य ।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां सह
समुच्चयार्थस्वरकारः ।

६. यावत्तरस्तम्बो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप ससुरक्षसो नग्निर्होत इत्याग्निमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुच इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्घ्रिरसो नक्षन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत धा नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः
(१६. ११) । इत्येतानि प्रउगलक्ष्यानि ।

१२. महो इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति वैष्टुभानां प्रथमं
महत्त्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाघातं श्रुतौ । एष स्य वीरः को
अपग्रदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुद्रमा अग्ने अकञ्चिति यतस्तः
सर्वचोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरस्तुतेर्देवतासंदेशाच्च ।

१३. त्वं महो इन्द्र तुभ्यं च धा इति वैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाघातम् ।

१४. चतुर्ध्वं चमेतत्सावित्रम् ।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति दत्तं सूक्तं धावापृथिवी-
यम् । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्ष वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा नु कं भुवना सौपधामेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा षड्तावृध इत्येतास्त्रिचः । सूक्तविष्टद्वावश्ये निविदस्त्रिग्रथमे लाक्षावो देवानामिद्वो भवदित्यग्निम् । इति वैश्वदेवे विकारः ।

१९. द्वे इह पठिते कल्पने द्वतीया चाणुपदिष्टाभ्युष्टापा-
मिति वैश्वामरीयम् ।

२०. माहृतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसौचम् । इत्याग्निमा-
हते विकारः ।

११.

१. दशराचस्य भवममर्षवर्धयमाणं तदष्टापत्वारिंशस्त्रोमं ।
सोत्रकाणां स्त्रोमातिग्रसनार्था स्त्रोमसङ्ख्या । दृष्टपृष्ठमिति स्त्रयुत्य-
भिप्रायः ।

२. अग्न्य महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्येते
उभे तदान्यमिति श्रुतेः ।

३. अग्न्य महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्ये-
तयोर्दत्तपूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वक्ष्यमाणकः ।

५. आ वायो भूय इष्टिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमाद्वतीये द्वे षड्वौ उत्तमा चैवं वायव्यसूतः ।

६. आ वायो भूषेत्यस्येव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृत्तौ । अर्वन्तो न श्रवसो भित्तमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः ।

७. दिवि घयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैचावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराशिना गतं न इत्याग्निमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (१६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्रो असेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र सोदसा धायसा सस एपेति सारस्तमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रसंगवृत्तानि ।

१२. अयमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्तस्य पञ्च सूक्तानि मरु-
ततीये प्रसन्न उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो धातु मघर्वा अजीवीति वैद्युभासां प्रथमं
निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्तस्य^१ पञ्चमस्तौ निष्केवल्वा इति (१६.
१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्वम् ।

१४. अभि ता देव सवितरिति सावित्रं द्वचं सूक्तं । प्र वां
महि घवी अभीति सावापृथिवीयं द्वचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इवे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तनेति
दे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निरुष्ये पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । सह
तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कथ्यते इति सविकल्पेन ।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्वर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य ।

१८. सूक्तानिष्टत्थर्थमेकाग्रदणम् ।

१८. आ गर्भं पर्वतानामित्येताद्यतसः ।

२०. धभुरेको विपुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वाग्रब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजसृष्टो भवति । उभयोः पचयोस्तुल्यत्वात् । ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अत्यर्भक इत्येका गर्भेति चतस्रो धभुरेक इति वा मनुप्रवर्हः । मनोः प्रवर्ह इति दृष्ट्वा उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य रूपं । प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः । यस्माच्चाद्यं सार-सास्माच्च किंचिदुद्धृतव्यम् । तेन त्रिदृद्भिरापक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवाश्च आ गतेत्येतद्भारद्वाजं द्रवं प्रस्तान्त्यं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-द्रवावधिकः ।

२२. दिवि षष्ट इत्येवमादिके द्वे कल्पवे । तृतीया च सार्व-कामिक्यां । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीधम् ।

२३. मरुतो यस्य हि चय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्हेता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । मूलपक्षे कन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं । समूलपक्ष इदानीमाह ।

१६. 'मूल्हपचे' यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वितीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूल्हपचे कन्दोमानामिति^१दिश्यन्ते । किंचान्यत् ।

१७. यानि च निष्केवल्यमस्त्यतीथयोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि मूल्हे ऽभिहितानि तानि समूल्हपच उच्यते । चग्रन्दात् ।

१८. स यो वृषा वृष्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कया-
शुभौषादूर्ध्वं भवन्ति ।

१९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुच्यते^२या-
दूर्ध्वं भवति ।

२०. 'दृष्टद्रव्यन्तरदृष्टो दग्मराचः पाचिको ऽस्ति । तस्मिन्क्रिय-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिध्युक्ता भवन्ति । सर्वे इति
वचनात् संधातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^३ ।

१२.

१. दग्ममहरिदानीं वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संयवहाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नाच विचारयितव्यमिदं साधु
कृतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या होचकाणां स्तोमा-
तिग्रसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दग्ममहरिति कात्यायनस्य ।

२. चयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमास्तस्तोचं भवति ।

३. मानसं स्तोचं चिकं भवति ।

१ C D om मूल्हपचे । C has मूल्ह in marg. २ ■ अतिदिश्यन्ते ।

३ A ins. माध्यन्दिनसवनादि सूक्तद्रव्ययुक्तानि भवन्ति । B C (orig) D • मानात् ।

४. वामदेव्यस्य साक्षो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः शस्त्रकृतो विशेषः स
उपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

५. यदि चेत्कलचिच्छंसतः^१ प्रतिभाद्यानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनिधुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । गन्दति च वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं नै तत्समर्थयिष्यतीति ।
यदि कश्चाप्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्या-
यमधीयीतेति (१०. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं हृन्दो याम्राकृतमितरेषामनुष्टुप्विवर्जितानां
हृन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्सवनीये^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः सुलथैतद्वहः संपादयेदिति
वचनात् । तच्च साधयेदतस्मिन्नहनि ज्ञस्यमनुप्रयोक्तव्यम् तन्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः चयथा हि वस्त्र इति चिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मामुषा युगेति चतस्रः ।
अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति तिस्रः । सवस्य यद्विद्युता
सस्मिन्बुधमिति पञ्च । अगन्म महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवौर्ध्वेति प्रगाथाः^५ । तामग्ने
मनौषिण इति द्वौ मध्यमं विना । ईक्षिष्या हि प्रतीष्यमिति
द्वौ दश । पुरु त्वा दास्यान्वोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D हृन्दणः । २ A om. the passage from गच्छता to दुवेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) चयः ।

५ C (in marg.) चयः ।

धामाय सुद्युत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृद्विरिति
 षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उपः कधप्रिय
 इति तिस्रः । यावयदेपशं लेति चतस्रः । प्रति य्या सुनरी जनौति
 तिस्रः । 'उपो रुच्ये युवतिनं योषेति षट् । प्रति सोमेभिरुषशं
 वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शयतीति षट् । उपो षट्छ
 भासुजेति द्वे । उपस्तुष्टिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति
 चतस्रः । महे नो दश । अग्निना यज्वरीरिष इति तिस्रः । आ
 ने हवं नव । आ शुभा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे ।
 उप त्या वक्त्री इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं
 वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युधोरू पू रयमिति तिस्रस्त्रिचिन्नो
 अचेति तिस्रः । क स्त्रिदश क्तमास्त्रिचिनेति चतस्रः । प्रति
 प्रिधतममिति नव । चिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-
 रसुवाकः ।

प्रगास्तुः श्लोकीयाः । जुषस्व सप्रयस्तममिति प्रथमा चिः । इमं
 नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रोतन्यभिगो अचीव
 इति चिद्विंतीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः ग्रीरगोचिषमिति तिस्रः । यजमान
 श्रोतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः । उच्यीयमानाय प्रति श्रुताय वो
 ष्वदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदम्भय इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु
 प्रकृतिवत् ।

आज्यमुच्यते । श्रौ० अग्निर्ज्यैतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । सो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमद्य । अश्वं न सोमैः प्रतुं न भद्रं । अदिष्वृगमृथ्याम त ओहोऽग्ने अधा ह्यग्न इत्यादि । शो० शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति । माधुच्छन्दसः प्रलग्नः । विष्टे देवास्तो अस्मिन् इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । शो० ता नः शक्रमिति स्तोत्रियः । शो० आ शो मित्रावरुणेत्यनुसूयः । शो० आ शो गन्तं रिशादसेत्येका । प्र वो मित्रायेति पद्य । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्ता शो० ते स्याम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छंमिन आज्यम् । शो० युञ्जन्ति बभ्रमिति स्तोत्रियः । शो० आ याहि सुपुमा हि त इत्यनुसूयः । उवा मन्वन्तु सोमा इति तु 'च्छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति । तत्रायमेवानुसूयः । उदयनीये परे । सुसूयसुसूय इति महाप्रते^१ । तत्रा याहि सुपुमा हि त इति द्वादश । प्रकृतं ब्रूमः । शोसावो आ नो याहि सुता-
वता इति दश । इन्द्र ता वृषभं वयमिति द्वे । उद् घेदभि युता-
मधं । शोसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अक्षा-
वाकस्याज्यं । शोसावो ता हि शयन्त ईक्षत इति स्तोत्रियः । शोसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुसूयः । शोसावो तोशा वृच-
वृणा ऊव इति षट् । इहेन्द्राग्नी उप ऋय इति पद्य । इन्द्राग्नी
अवसा गतमिति द्वे । शोसावो गोमहिरण्यवदस्मिन्ति परिधानीया ।
समाप्तं प्रातःषड्वनम् ।

१ D बन्धोम । C (orig.) बन्धो आः सो० ।

२ C D मदायवे परे । परे seems to be struck out in C.

मृजानो वारे यवमानो अव्यय इत्येता यावन्तुतः । उत्तिष्ठओ-
जसा सह आतं हविरिति समानं । मरुत्वतीयं । अध्वर्यो ग्रीसावो
चिकद्रुकेषु मरुषो यवाग्रं तुविशुभ इत्येता । तुविशुभेति द्वे ।
ग्रीसावो इदं वसो सुतमन्व इत्यनुचरः । ग्रीसावो इन्द्र नेदीय
एदिहीति प्रगाथः । ग्रीसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
ग्रीसावो अग्निर्नितेत्येता । ग्रीसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येता ।
ग्रीसावो पिबन्त्यप इत्येता । इहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय इहत इति । ग्रीसावो जनिष्ठा उपः सहस इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्क्रेत्र्यम् । अध्वर्यो ग्रीसावो कया नयिष आ भुवदिति
सोचियः । ग्रीसावो कया त्वं न जत्येत्यनुरूपः । ग्रीसावो यदा-
वानेति धाया । ग्रीसावो पिषा सुतस्य रश्मि इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । सखाय आ
शिषामहीति नव । आ धूर्वस्मै दधातायान् । इज्जनेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्मनेको विभर्ति हस्त आयुधं^१ । ग्रीसावो इन्द्रस्य
नु वीर्याणि प्र वीचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

मैचावरुणस्य वृष्टं । अध्वर्यो ग्रीसावो मा विदन्यदि शंसतेति^२
सोचियः प्रगाथः । मा मेम मा अमिषेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति
शामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया । आ धूर्वस्मै दधाता-
यानिति दिपदा । सद्यो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्मनेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in O.

२ O in marg. मैचावरुणस्य)

वज्रिन्निमि सूक्तं । आह्वयोत्तमया परिधानीया । श्लोत्रिये लिखित
 एवाहावः । अनुसूत्रे श्रौंसावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
 न्तरं परिधानीयाये चेति । उक्तं मेवावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
 ष्कमिन उच्यते । अध्वर्यो श्रौंसावो तं वो दक्षमिति श्लोत्रियः^२
 प्रगाथः । श्रौंसावो तस्मा यामि सुधीर्यमित्यनुसूत्रः प्रगाथ एव ।
 श्रौंसावो कं नद्यो अतसीनामिति द्वे । श्रौंसावो ब्रह्मणा त इति
 श्लोक्यमुखीया^३ । छन्दोगवशादेवं । स्रग्नाखाभिप्रायस्तु । उदु त्ये
 मधुमत्तमा इति श्लोत्रियः । उद्विष्य रिष्यत इत्यनुसूत्रः । यदा
 त्रिकद्रुकेषु मद्भिषो यवाशिरं तुविभ्र इति श्लोत्रियः । तव त्वं नयै
 नृतो ऽप इन्द्र । तमिभ्रं जोहवीमि । विद्याः प्रतना इत्यनुसूत्रः ।
 ततः कदान् । तत उच्यमुखीया । ततो रायस्त्वामो वज्रघस्तमिति
 द्विपदा । तत इन्द्रः पूर्भिर्दातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
 यथोक्त आहावः शस्त्रशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्यो श्रौंसावो तरोभिर्वा विद्वसु-
 मिति श्लोत्रियः प्रगाथः । श्रौंसावो तरणिरिस्त्रिषासतीत्यनुसूत्रः
 प्रगाथ एव । श्रौंसावो कदू न्यस्यास्तमिति कदान्^४ प्रगाथः ।
 श्रौंसावो उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका^५ । अथा वाजं
 देवहितं सनेमेति^६ द्विपदा । भूय इदावृधे वीयांयेति सूक्तं ।

१ D om. the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ C D om.
 प्रगाथः । ३ A एका instead of उच्यमुखीया । C एका over the line. ४ O D
 om. कदान् । ५ O D उच्यमुखीया instead of एका । C एका over the line.
 ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
 not registered these minutiae.

अभि तद्येव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आह्रावपूर्वया परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्यो श्रोसावो अभि त्वं देवं सवितारमोष्योः कविकृतमित्येका । अथ हि स्वयश्चरमिति हे । इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकसूचः । श्रोसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरसूचः । श्रोसावो अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो एकया च दशभिश्च स्मृते । श्रोसावो प्र यावा यज्ञैः पृथिवी ष्यतादृधेति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो सुरूपकृतुभूतये । श्रोसावो तत्त्वयं सुवृतं विघ्ननापस इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो अयं वेनष्टोदयत्पृथ्निगर्भाः । श्रोसावो येभ्यो माता मधुमत्पिबते पयः । श्रोसावो एवा पिबे विश्वदेवाय सृण्ये । श्रोसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिवित्कं । श्रोसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया । उक्त्यदीर्य धाम्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया इतथाज्या भवा मिचो न श्रेय इति ।

आग्निमाहुतं । अध्वर्यो श्रोसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आ ते पितर्मरुतां सुवमेतु^१ । श्रोसावो प्रलक्षसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः । श्रोसावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः । श्रोसावो प्र तव्यसीं नय्यसीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो आपो चि^१ष्टो^२ मयोभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम् ।

अथ समूह्ये ऽतिरिक्तोक्त्यम् । अध्वर्यो शोशोवो आयं गौः
पृथिरकमीदिति स्तोत्रियः । शोभावो मही घोः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । शोभावो तं प्रक्षया पूर्वथा विचयेमयेति चयोदश ।
शोभावो यज्ञो बभूव स आवभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
लदेतान्यग्न्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशा-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितनेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे गते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीणां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । चिचत्वारिं-
शद्वृत्तयः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयमेकपष्टिश्च चिष्टुभः । अग्नीति-
जंगत्यः । दिपदाः पङ्क्तिंगतिः । द्वे शक्रर्यौ । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्तिष्ठो ऽपोनग्नीये । एकचत्वारिंशत्पञ्चकर्मणि
वपान्ते द्वे चविप्यान्तां । द्विदेवत्येऽष्टौ । चयोदशोऽधीयमानसूक्ते ।
पद् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
दादशतुंयाज्याः । चयोविंशतिः प्रवगे सयाज्ये । पङ्क्तिंगतिः पङ्क्तिंगति-
र्होचकाणामाज्येषु । चयस्त्रिंशदभिषवे । एका दधिघर्मे । पञ्च मरु-
त्वतीये । अष्टौ निष्केवल्ये । पङ्क्षैथदेवे । तिस्र आग्निमारुते । द्वे
पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः ।

अयोष्णिहः । तिष्ठो ऽभिषवे । चतस्रो मरुत्वतीये । नव
निष्केवल्ये इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आञ्जनिष्केवल्ययोर्वाज्ये । अग्निष्टोमसामस्य
स्तोत्रियासुरूपयोः षलिति ।

अथ दृहत्यः । नव बहिःकर्मण्यश्वाकस्य । चतस्रो महत्तवीये ।
तिस्रो निष्केवल्ये । नवनव ग्रन्थेषु शोचकाणामिति दृहत्यः ।

अथ पङ्क्त्यः । स्तोकीयासु तिस्रः । एकाश्वाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे महत्तवीये । तिस्रो निष्केवल्ये । एकैका
शोचकाणां ग्रन्थेषु । तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्त्यः ।

अथ चिष्टुभः । अपोमग्नौचे विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
ज्योविंशतिः । सप्तभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोलाग्रे ।
द्वे हविष्यंत्वा । चतुर्दशोक्षीयमानसूक्ते । सप्त प्रस्थितयाज्याः । द्वे
महत्तवीयपदे । ग्रन्थे षोडश सथाज्ये । अष्टादश निष्केवल्ये ।
विंशतिर्नैवावरुणस्य ग्रन्थे । एकविंशतिर्माद्व्याणश्चंसिनः । एकोन-
विंशतिरश्वाकस्य । द्वे आदित्यपदे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं ।
षट् पशुयागे । चषोदशोक्षीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णू पिषतं मध्वो
अस्येति चिष्टुप् प्रस्थितयाज्या । सावित्रपदस्य च पुरोमुवाक्या ।
सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे । एकया च दशभिषेति वायव्या ।
अमुभंराय सं शिश्रातु शान्तिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनस्योद-
यत्पृथ्निगर्भाः^१ । एवा पित्रे विश्वदेवाय धृष्ये^२ । ता नो रासचाति-
षाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोमद्रीयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विधे देवाः शृणुतेमं हवं मे । एतं मिमित्रे हतमस्य

योनिः^१ । त्वं सोम पितृभिः संविदानः^२ भवां भिचो न श्रेयो घृता-
स्तुतिः । ऐभिरग्ने सरथं पाञ्चर्वाङ् । आ ते पितर्मरुतां सुप्रमेतु ।
अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्विरग्ने । एत नो ऽहिर्बुध्नः शृणोतु । एत या
द्यन्तु देवपत्नीः । पेथ्यस्मिन्नः । स्वादुष्किलीयास्मिन्नः^३ । यथोरोजसा
स्त्वमिता रजांसि । विष्णोर्भुं कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्सोति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैषस्य पुरोस्तुवाक्या । परा याहि मघवन्मा च याहीति पञ्च
पत्नीसंघाजेष्विति चिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनम्रीये । षोडशाभिपथे । पिबन्त्यप
इत्येका । द्वे हविष्यंत्वां । यद् प्रस्थितयान्याः । सावित्रयहस्य च
याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च यावापृथिवीये । सतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । पत्नानोभद्रीये । वैश्वानराय ष्युपाजस इति
चयोदश । प्रतस्रस्रः प्रतवशो विरप्सिण इति यद् । प्र तथ्यसौं
नयसौं धीतिमद्यय इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति द्वे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्ने महद्भिः शुभयद्विरित्येका ।
धुनज्म ते ब्रह्मणा कोशिनित्येका । धुनय देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवल्ये । एकैका होचकाणां ग्रस्तेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यथा-
शिरं तुविश्रुता इत्येषा चिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येषा^४
चिरिति ।

१ C D ins. इत्येका ।

२ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्मिन्नः ।

३ C D ins. इत्येका ।

४ C D इत्येषाधो चीनिः ।

अयं प्रकयौ । तच्छंयोरा दृणीमस इति प्रकरी दिः प्रयुज्यते
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः शोकेरनुद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप द्रव्येत्यतः परम् ।

मायप्रमुष्णिहस्याच षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

दृष्ट्यो ऽपि भवत्यच चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकपञ्चाधिकं विद्धि चिदुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाष्टौतिजंगतीनां सुनिश्चिता ।

दिपदा विंशतिः पद् च द्वे प्रकयौ षल्लष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं दृष्ट्यभूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभां यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

प्रकयौ^१ दृष्टतीरष्टौगांयघीणां गणे विधेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः शुक्लिष्टुभेकातिरिच्यते ॥५॥

वैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपष्टाच्छतद्वयात् ।

अष्टागत्रतिरन्वेति चतुरचरवर्जिता ॥६॥

चतुरचरहीनानि शतानि चोष्टुभानुष्टुभां ।

संपन्नान्यूनपष्टानि चिदुष्टपि ॥ संशयः (३५८) ॥७॥

उष्णिहस्य विराजस्य पङ्क्त्यस्यैकधा कृताः ।

दिचत्वारिंशदेताः श्रुः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामष्टौतिर्या तदिंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया दिपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

सप्ताश्रौतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^१ गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः ।

चतुरचरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्टुभं क्षुर्यादिषमष्टौ गतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अचराणोह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाचरचौनिका ।

तुभ्यं श्रोतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रांतरनुवाकं संपदानुष्टुभानिच ॥ १४ ॥

अग्निस्त्रामिनोक्ता अथैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ स्वादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाक्तामवशाद्यागः विनौवाख्याः क्रियेत चेत् ।

मात्रं तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्भूत्यानुष्टुभं यस्माच्छब्दसां संपदुच्यते ।

गतान्तिरात्र उक्थ्यादिस्तस्मान्नानुष्टुभस्त्यजेत् ॥

उक्थ्यस्त्रेति न त्याज्या सप्तानां शोदनारम्भात् ।

ये वृत्तास इति लिषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A चाष्ये । २ C • गणात् । ३ A षोडशैवा • । ४ C विरुक्ते • D • न चित्ते • ।
५ C एतच्छ्रुत्युक्तं D प्रपुनः । ६ I am not able to make out the meaning of
this and several other passages in these verses. I have given the text
as it is in the MSS: ७ D सचल्य च • ।

अयं श्रक्तयौ । तच्छंयोरा वृणीमद्य इति श्रक्ती दिः प्रयुज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तद्वदौकरणात् संयत्यर्थैः श्रोक्तेरनूद्यते ।

श्रतदयं सपञ्चाशमप द्येत्यतः परम् ।

शाप्यचमुष्णिहयाच षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

वृहत्यो ऽपि भवन्त्यच चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकषष्ठधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च श्रतदयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाश्रौतिर्जगतीनां सुमिथिता ।

दिपदा विंशतिः षट् च द्वे श्रक्तयौ षष्ठष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं प्रथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभौ यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

श्रक्तयौ^१ वृहतोरष्टौगांयचीषां गणे विपेत् ।

अनुष्टुभस्तपेताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥

^१त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपष्टाच्छतदद्यात् ।

अष्टागवतिरचेति चतुरशरवर्जिता ॥६॥

चतुरशरहीनानि श्रतानि त्रीण्यनुष्टुभान् ।

संपञ्चान्यूनषष्टानि त्रिष्टुष्वपि न संग्रह्यः (२५८) ॥७॥

उष्णिहस्य विराजस्य पङ्क्तयस्यैकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामश्रौतिर्यां तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया दिपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

सप्ताशीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वाङ्गानि क्षान्तुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्रे तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^१ गायत्र्यादिगणस्त्रिष्टुप्पादय दिपदोत्थितः ।

चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

त्रैषैरनुष्टुभं कृषादेवमष्टौ श्रुतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अक्षराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाक्षरहीनिका ।

तुभ्यं श्रुतानि तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सप्तसप्तमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभानिह ॥ १४ ॥

अग्निस्त्रामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुभद्वारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ द्वादशुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

श्रुतानिरात्र उक्त्यादेस्तस्मात्तानुष्टुभस्यजेत् ॥

उक्त्यस्येति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये रुचाम इति तेषां त्यक्त्या तद्विचारितम् ॥

१ A चाष्टे । २ C गणान् । ३ A षोडशैवा । ४ C द्विरुक्ते । D न विक्ते ।
५ C रतत्युक्तं D प्रयुक्तं । ६ I am not able to make out the meaning of
this and several other passages in these verses. I have given the text
as it is in the MSS: ७ D सप्तसप्त ।

देवो ऽग्निस्त्वभिष्टनिरेषा पृथक्त्वादिगच्छताम् ।
 इति आत्रेतरः शुद्धसुल्यप्रत्यायको ह्ययम् ॥
 सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
 अनेन व्यपदेशेन पृच्छत्यस्या अतुल्यता ॥
 चिकद्रुकेष्वभि त्वं च ग्रंथोर्वाके तथैव च ।
 द्वावतिष्कन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात् ॥
 अतुल्या इति चेत्तच्च प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वार्थो वेतरश्चन्दो^१ विराजस्येन न त्यजेत् ॥
 विराजसुष्टुभोरैकादुद्वियेरन्विराजो ऽपि ।
 संपत्त्याच्छन्दसामच भवनीयविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति^२ चेद्वेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भादधिनेषु त्वनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यसत्येतदाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
 इति स्यान्तच्च येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आज्यभागौ विकल्पेन ग्रंथोर्वाकस्य चः परः ।
 ब्रह्मसामपरात् स्या च सिनीवासी च राक्ता च ॥
 तथा पशुपुरोक्षाग्रः स्त्रिएकतस्य धो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यमो तायमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम् ।
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

१ ॥ वेतरश्चन्दो D वेतरश्चन्दो । २ A संपन्नैरेति C संपन्नैरेति ; over the line
 for D संपन्नैरेति ।

स्वशास्त्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारौ न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तच्चापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथास्याग्नौप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने ।
 न चेत्तथापि पूर्वैत संपत्तत्रावपेदिह ॥
 यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्थमुत्तीयाया चावापो ऽचापि चोदितः ॥
 अथवोत्तीयमानेषु सूक्तानां परिमापतः ।
 श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिवृष्टा क्रिया यदि ॥
 ऋदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताम्भधिकं रुचितम् ।
 संपत्तन न संपाद्या ज्ञापकं यशवो ऽधिकाः ॥
 घाजिनं च न संख्येयं तद्वास्माकमचोदितम् ।
 पयस्यांगमिदं ह्येति स्वादियं कस्य चिकितिः ॥
 माकमेधेषु तच्चापि प्रतिषेधाच्च दृश्यते ।
 गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते ।
 सोमातिरेकग्रस्तं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 ग्रस्तं कलशभेदे यद्वावभेदे च यद्ववेत् ।
 संपत्तचापि संपाद्या तत्रैतच्चास्ति कारणम् ॥
^१सोमारम्भात्तिवृत्तलोमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्त्वनुष्टुबुद्धारः सूचारम्भात्पुनःपुनः ॥
 उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां सास्ति चोदना ।

क्षुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्त्यात् ॥
 अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे मातरनुवाके तु श्रुते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्प्रेकापोनग्रीये चिष्टुमां विंशतिस्तिस्रः ।
 गायत्र्यो यस्त पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
 संपदानुष्टुभो ज्ञेया एकविंशत्संपादिका ।
 धत्परिचयणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
 आग्न्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पश्य^१ तथा ।
 आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यां^२ (७) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाम्रीणां नाराग्रंस्तपि वासिष्ठो ।
 गायत्री वा भवेन्मात्रा संपदगण्या चक्षोः^३ ऽत्र तु^४ ॥
 सतोदहत्यस्तिस्रो^५ ऽत्र द्वाविंशतिश्च चिष्टुभः ।
 तुभ्यं द्योतन्ति वाण्येषा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः क्षुरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टिस्तु^६ संपन्नाः पीलयाचरवर्जिताः ॥
 दिदेवत्यादि चाज्यात् प्राग्यनुयाज्या चक्षोः^७ ऽत्र तु ।
 दहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोदहत्यत्र संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः मार्धं चतुर्भिः क्षुरिहाचरैः ॥
 संपदानुष्टुभयाज्ये दग्ध तिस्रश्च नियिताः ।

१ C D पश्यतु ।

२ C D पश्यतु ।

३ C seems to read चक्षोः ॥ तु ।

४ D = द्विष्टु C द्विष्टुः ।

५ C D अष्टौ ।

चिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानान्मुख्यास्याध्वको^१ नव ।
 दृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशदिनोष्णिहः ॥
 माह्नाणच्छंदिनः ग्रस्ते मार्हते स्तोचिये हते ।
 एका सतोदृहत्यच सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
 दृहत्यो नव विज्ञेयाः चिष्टुभस्यैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्तेतायत्वारिंशत्सहोष्णिहा ॥
 अच्छावाकस्य चिष्टुभः ग्रस्त एकात्रविंशतिः ।
 एका सतोदृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा^२ ॥
 दृहत्यो ऽनुष्टुभां विंशत्साष्टा सप्ततुरचरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश ।
 स्याच्छंसाद्वैशदेवात्प्राग्यदादित्यपदादि तु ॥
 जगत्यो ऽप नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच चिष्टुभः ।
 अभृद्देव इति चिष्टुभेवमन्यस्याश्चिन्ता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
 वैशदेवादि संख्याय परौब्धा^४ साग्निमासतम् ॥
 चिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यस्यैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिस्तो द्विपदास्यैकविंशतिः ॥
 संपदानामग्रीतिः षट् विंशत्यचरसंयुता ।
 एकविंशज्वगत्यः स्युः सयाज्ये लाग्निमासते ॥

१ A मुख्यास्या D • मुख्या स्यान्मुखा स्यात् • ।

२ A • चिन्ता C • चिन्ता ।

३ C नव ।

४ C D पराश्या ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्रता ।
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्त्रिष्टुभश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
 विराजः यद् च गायत्र्यस्त्रिष्टुः स्रुः संपदा त्रिष्टु ।
 अतुष्टुभां त्र्यशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
 ग्रंथोर्वाकादि ग्रंथन्तं ग्रंथुः स्रुः(?) स्यादिदोत्तरः ।
 त्रिनीवासी च राका च क्रियेयार्ता न चेद्विष्ट ॥
 गायत्र्यौ द्वे जगत्थेका जगत्थी द्वे तथैव च ।
 उपविष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्रुः षोडशभिरक्षरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अतुष्टुभः ॥
 सवने ऽतुष्टुभां संपच्छतान्मर्धतृतीयानि ।
 द्वे चैवाजापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्गिते ॥
 यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुवथापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स द्वि यो मानुषा युनेति चतस्रः कस्त
 उपः इति तिस्रो यावयद्वेषमं त्वेति चतस्रो ऽग्निना धन्वरीरिप
 इति तिस्र आ मे हवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति द्रुचमाग्नेये । प्रति या
 सूनरी जनीत्युपस्ये । आ शुभा यातमग्निना स्त्रयेत्याग्निने ।

९. आपो रेवतीः चथया द्वि वस्र इति त्रिः सप्तस्र यदि-
 युता सस्त्रिभूधन्विति पञ्चाग्नय महेति तिस्र उपो रुरुचे यद् प्रति
 स्तोमेभिरिति द्रुचं । आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्या

वक्त्री गमतो विशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो
ऽनुब्रूयात् ।

१०. वेदिषद् इति सप्त अनस्य गोपा इति षट् पता उ त्या
इति तिस्रः त्रिस्त्रिंशो अथेति चतस्रः क स्त्रिदश कतमास्त्रिनेति
चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति चयः प्रगाथाः । अयमग्निः
सुवीर्यस्येति चयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदर्शायतीति चयः प्रगाथाः ।
उषो यदद्य भातुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्ट्य इति चयः
प्रगाथाः । अयं वां मधुमन्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एताम्पञ्चदश
प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वामग्ने मनोपिण इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर
इति तिस्रः । ईलिष्वा हि प्रतीच्यमिति दश द्वाः पुह त्वा दास्या-
न्वोच इति तिस्रः । उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः । युवोर धू रयं
ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनोपिण इत्युद्धार्यौ मध्यमसूचः ।

द्वयोपदेशात् कर्तव्यामिह उष्णिह आग्निने ॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यायं वचनं । सह चिर्वचनेनैक-
चिंशत्पङ्क्तयः ।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको दाचिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः
सो ऽनुष्टुभां द्वे श्रुते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्त्यर्थः श्लोकाः ।

दाचिंशदेव गायत्र्यः पश्चिराजस्तथैव च ।

अथान्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपद्यास्ता यथा युतिः ॥

चतुर्विंशतिं चिष्टुभो जगत्त्यय तथैव याः^१ ।
 अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना जनसप्ततिरेव ताः ॥
 पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो वृहत्यो दश पञ्च च ।
 ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरचरवर्जिताः ॥
 य उक्ताः परिसंख्याय ह्येषाः पञ्चदशौष्णिहः ।
 चिंशच्च च संपन्ना अधिकद्वादशाचराः ॥
 सतोवृहत्यः पञ्चदशैकचिंशच्च पङ्क्तयः ।
 प्रति यथा सूत्ररी तिज्जो द्वादशाचरमौष्णिहम् ॥
 अनुष्टुभस्तु संपन्नाः पष्टिरेताः समासतः ।
 चतुरचरमथेति तत् विपेतु वृहतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवाचैतावत्यनुष्टुसंपत् । उच्यते ।
 ज्ञापयत्याचार्यो जपानामच नोद्धारो न संपत् । तथा च वृद्धसूक्ताः ।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता ।
 जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह ॥
 यज्जपेन्नोत्तरेस्ता वै जपमन्त्राणि चोक्तवान् ।
 आध्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः ॥
 अनुष्टुभो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः ।
 वाक्यभेदादनित्यताच्चतुर्थत्वादपि च ॥
 यावभेदो ऽर्बुदः शृङ्गो यदत्तदङ्गवेदिदम् ।
 इति स्यात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो^१ यतः सत्यौ ॥
 यदद्य होत्ववूर्याद्य इन्द्रमन्वारभामहे ।

इदमाप ऋचस्त्रिस्रो दधिक्राव्णो अकारिपम् ॥

समुद्रं वो नि वर्तध्वं नेतास्याज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुष्टुबणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि
प्रवन्त समनेव घोषा इत्येते दे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अष्टा नः ग्रीरगोचिपमित्येतास्त्रिस्रो ऽष्टा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो छषदित्येतास्त्रिसः । प्रत्यसौ पिपीषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनैतासामिति प्रायः सूक्तमेतदिषोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाक्ते न संपादयेत्तादित्येताष्वेव संपन्न-
मिति (१७. १) श्रुतेः ।

२. चिध्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (१७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहान्वयाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्याङ्गं लि-
ख्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरसृचे चीष्ठा शुभेति व्रचे तथा ।

स्तोचिये चानुष्टुपे च षट्सु चैवाग्निमासते ॥

एकं चाज्यस्य यान्यायां निष्क्रेतव्यस्य चापरम् ।

राया हिरण्येत्यस्यां पादयोरधरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावचरदयम् ।
 अभूदेव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्यातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अथा वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 चतुष्पात्रेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उष्णिक्त्वा कलगेत्येपोदिता तद् द्युधिकाचराः ।
 चतुष्पात्रेषु^१ चत्वार्य नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्री उदिता अबराधिका ॥
 तां प्रातरभुवाणे वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अमुषुवपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 श्रुतेर्यग्न्याच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा ॥

२. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थ आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति
 वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं ।

संपदर्थं च कर्तव्ये गण्ठा नात्र पुरोरुचः ।
 प्रकृतौ या युता संख्यासंख्या सा चेह शोदिता ॥
 त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणाभयं भवेत् ।
 पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्ठाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तद्यधिकाचरा C तेषो—orig मद्यचराधि०, in marg. न ह्य D उष्णिक्त्वा
 कलगे तेषोदिता मद्यचराधिका । १ C तु instead of पु ।

५. मृजानो वारे एवमानो अव्यय इत्येवं यावन्तुतः शोचि
यथाकाम्यं । यथाकामत्वेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-
त्येतामभिष्टुयात् ।

७. चिकद्रुकग्रन्थो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकीया । चिकद्रु-
केषु मक्षिषो यवाग्रिरं तुविशुभ इत्येषा महत्तवीयस्य ग्रन्थस्य प्रति-
पदं भवति ।

८. चिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः^२ । तत्रैकेन
पादेन षोडशाक्षरावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-
वधानं । चतुर्थेन प्रणव इति ग्रन्थम् ।

९. तुविशुभं तुविक्रतो इत्येते चिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. दृष्टदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय दृष्टत इत्येतौ जनिष्ठा-
उपौयात् सूक्तात् पूर्वा प्रगाथौ पिबन्त्यपौयया संगमन्ति । समि-
त्येकीभावे । एकीभावस्याचाहावेनाध्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति ।
पिबन्त्यपौयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति महत्त-
वीयमिति नियमार्थम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वेष्वं
भवति । चिदृद्ग्रन्थेऽपि ।

११. मिष्केवन्त्रेऽयं संगमनक्रमः । वामदेव्यस्य शोचियानुरूपौ
• ग्रन्था कथा मयिच आ भुवत्कथा त्वं न कृत्येत्येतौ धार्या च तत

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिषा सुतस्य रमिन् इत्येतं
स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ ग्रंसेत्^१ ।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वं दधातायान् वज्रमेको विभर्ति हस्त आहि-
तमित्येते द्विपदे ग्रंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाय्यानन्तरौ चः प्रगाथ उक्तस्तथाहावं कृत्वा द्विरप्य-
स्त्रपीयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्तेवर्धं भवति ।
यदापि स्त्रयोनी राथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ श्रियामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । त्रिवृहग्राराचे । तत्र हि संपदसंभवात्^२
अभाव आशङ्क्येत । तत्संपन्नमिति श्रुतेरप्येव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विग्रेयः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रशक्तीयं ग्रंसेत् । एतावान्नेशदेवे विकारः ।
विकारवचनं संभवे विद्वज्जनिवृत्त्यर्थम् ।

१९. उह विष्णो वि क्रमस्तेत्येतां एतथाज्जामुहुत्य भवा मिचो
न श्रेष्ठो एतासुतिरित्येतया यजति ।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाय अग्नि-
मारुते स्तोत्रियानुरूपौ ।

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनाच ग्रह्यते ।

संपत्तवान्यथा गच्छा दृष्ट्याः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्त्यभिदानौमुच्यते । आयं गौः इतिरक्तमौ-
दित्ययं स्तोत्रियः । मघी द्यौः इतिरिक्तौ चन इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रजया पूर्वया विद्ययेमयेत्येता चयोदग्र ग्रह्या ।

२३. 'यज्ञो बभूव च आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न खदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुराहावा होचका होता चातिरिक्तोक्त्येविति । तत
उक्त्यर्थव्याप्तौस्तु इत्यर्थः ।

२६. इति षदेतदुक्तमेतत्समूहोऽतिरिक्तोक्त्यं भवति । अति-
रिक्तोक्त्यवचनाच्चात्र संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्त्यनेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दग्ने इति पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । गार्हपत्ये ऊत्वा सोऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये हे आहुती जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारभ्येष्टिह रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वया द्वारा मदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यत्यस्य एकेकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु खदेतो एव धिष्यत्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg) नः instead of न्यः । १ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भाषार्थम् । आयं गौरित्येतास्तिष्ठच्छचः सार्वराज्ञीरित्येवं संज्ञिता ।
पराङ् अमावस्या । त्रिवचनरहिता उपान्यप्रणुवन् । आहेति वाक्यशेषः ।

१८. मानसेन श्रुते शोभावी इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् ।
आहावप्रकरणे^१ शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्वराज्ञीशंस-
नादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होषा वा गृहपतिना वा
होद् होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र-
ग्रहणाद्यन्यायं^२ होद् गृहपत इति गृहपतेः ।

१९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने^३ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेव
वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षणे होतरि गृहपतौ बाध्वर्युरनुगृह्णाति । गृहणन्त-
मर्थविशेषानुसरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदित्येवमात्मन्येत् । न केवल-
मत्र कर्मणि । पृथगथेतस्यात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाकामः स्यात्तो
ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् ।
अयजमानस्यापि शौनःशेषास्याभवषणे यद्वत्प्रतिगदयदग्नादत्र
समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैस्तृप्ताननुब्रूयः ।

२. एतावानयमेकान्नविंशदक्षरो विच्छेदः ।

३. एकात्रविंशतिरक्षराण्यं विच्छेदः ।

४. इतिगन्धेनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश
आवृत्त्यर्थः । अथोपांशित्ययमब्दादनन्तरमुपांशनुब्रूवेत् ।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगारार्थमागम्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चशोतरि वदित्यत्रिति^१ ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

४. प्राग्व्याख्यातम् ।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

६. पञ्चक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. ष्षक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिश्रमात् पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अध्वर्योऽ इत्यनुगरार्यमागम्य षड्भूतारि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववद्वाख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षण्णक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षण्णक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. सप्तव्याख्यानमेतत् ।
१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 १०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदित्यन्तर्ध्वर्युमामन्वयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. सप्तव्याख्यानम् ।
 ५. षष्ठ्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्त्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्त्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नव्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षष्ठ्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्ट्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. पूर्वोक्तं उपांशुं ब्रूयात् ।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२६. 'भागुकं यत् ।

१६.

१. वक्ष्यमायिकास्तत्त्वः । अतो वदति । अजायतेः प्रत्यक्षं तत्त्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतः शब्द आगन्तव्ये । ततो नान्तरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अर्ध्वर्या इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु व्यवसाना^१ ।

१४. परिसमाप्तास्तत्त्वः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. १ A ins. १५ ।

१ There is no commentary on Sūtra 3-13.

१०. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 १०. एतावत्पूर्वात्मम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते षड्विंशत्यक्षर्युग्ममन्त्रयेत ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. सप्तव्याख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. षप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. षप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. षष्ठाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. षष्ट्याक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. षतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. षतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. षष्ट्याक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. षष्ठदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. 'प्रागुक्तं यत् ।

१६.

१. वक्ष्यमाशिकास्तन्वः । अतो वदन्ति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वसा होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदन्तीत्यतः शब्द आनन्तर्ये । ततो नान्तरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अर्धर्या इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः श्रेयेण । एवमुत्तरास्यपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु व्यवसाना^१ ।

१४. 'परिसमाप्तास्तन्वः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. स्व ।

२ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्तमाभौरश्चिति । श्रुत्यन्तरे
दौचाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित^१ इति । स गृहपतिः
सत्तभूते द्वादशाहे तनूवदनादमन्तरं वदति । अमत्तभूते, त्वेकएक^१
एव यजमानः । सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं
वक्ष्यमाणकम् ।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं
विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

३. तृतीयो विच्छेदः ।

४. चतुर्थो विच्छेदः ।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

६. षष्ठो विच्छेदः ।

७. सप्तमो विच्छेदः ।

८. अष्टमो विच्छेदः ।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्राजापते ॥ त्वदेताम्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तारामित्यस्य प्रलिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वक्ष्यमाणम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. यत्नं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं वृथिव्या पात्रेण ग्रहणमादन-
स्तोषोपाकरणहोममन्त्राहरणभक्षणानि मनयेति कात्यायनस्य^१ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भजमन्त्रः । प्रकरणान् ।

६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्तिके द्वादशाहे^१
ष्टलिज इति तस्मिन् अयेण धिष्ण्यान्परीत्यामीनाः । सामर्थ्यात् ।

७. अपरेण धिष्ण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पक्षाग्र-
शाखाभिः स्पृग्नेयुः ।

८. तेषां स्पृगतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।

९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।

१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पश्यो ऽपि
शालायाभासते । शालायास्येति ध्वजनात् । कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेत्रसंमीक्षणं च ।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तच्चतुर्देवहितं शक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
श्चतुर्विंशजन्ते । सूर्ये चतुर्विंशर्गः यतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
सौर्यलाक्षा^३ मन्त्रस्य ।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते । अयाध्वर्युत्तरस्य
हविर्धानस्य कूदरीमभिपद्याह सत्तस्यार्धिं गायेति गायति सत्तस्यार्धिं
तत्तत्तस्यार्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.३) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽत्वं यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्थानुसंचरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दमं जपन्तो
ऽधोऽत्वं सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽचवेलायां तदुद्देश

इत्यर्थः । ततो ऽप्येन हविर्धाने समुपविश्या । संग्रह्मादेकप्रदेश
आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सन्निधः ।

१५. ये वज्रकामाः सन्निधो ऽनेककामाः शृण्वकामा इत्यर्थः ।
भूभुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकघट्टणान् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम् ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ऋत्विजः अक्षत्रे । ग्राखा-
न्तरोपदेशात् । ते प्राक्ष उदक्ष उत्क्राम्य वाचं विज्ञयन्ते विस्मृष्ट-
सुचैराङ्गयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुप्रहृष्टाप्रतीकं सुप्रहृष्टोमिति^१ चिरुपांशुक्ता वाचं
विस्मृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^२ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरन्तं । तदभिप्रायं सूचयेत्तत् । तस्मिन्नाकरणाद्येद-
मारभ्यते ऽन्तरं सूचम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पञ्जीसंवाजेभ्यः संग्राह्य
वेति (१०. १२. १७) । यथा दिवि देवनादीनामभिवेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिवेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पठौर्हो दौष्यति राजस्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिवेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सन्नोत्पानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाग्रब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

१ C D + दिवो भक्षः । २ C D सुप्रहृष्टाङ्गः । A मानसमहरन्तरं (RP)
C (orig.) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of २ to मानसमहरन्तरं D
मानसमहरन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१०.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यार्थं सुब्रह्मसूत्रकल्पयत् ॥

शाङ्ख्यनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^१ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाद्यानां चेति सूचितत्वात् पूर्व-
कारिवशाच्च द्वादशाहः सत्तमहीनस्येत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य
श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च होत्रयाजमाने^२ । अयेदानीं
स्रुतिक्रमेण चतुर्विंशदीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ होत्र-
सेवीकृतं । न होत्रकाः । पुनश्च इत्यक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः ।
तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो
भगवान् सुयज्ञः सूचकारः ।

१. सत्ताहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात
इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । वङ्गनो धर्मजातस्य विधानादयमेव
प्रकृतिः सत्ताहीनानां युज्यते ।

२. सोत्रियानुरूपौ द्वितीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं
च सोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिको
वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलौकरणत्वेन
वेदितव्यः । शास्त्रान्तरीयस्य मध्याह्नयेत् एतं वेत्येवमादि ।

१ D मस्य० । २ A om. from गत० to लिख्यते ।

२ D (acc. h.) पाठः A C D यज० ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति ।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
शेषः । अनारम्भवादथायं । तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण
पाठादिहैवोच्यते ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यचाश्वं कृत्वा ततो ऽस्य
स्तोत्रियानन्तरमेष्टुं पु वयमु त्वामधा सीत्येतानुक्त्यस्तोत्रियान्
संश्रज्य तत आहावः ।

१४. उक्त्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा । आग्निमास्तुोक्त्य-
ग्रस्तदेवतालिङ्गा । एतां शस्त्रा तन्तुं तन्वसित्येतस्या अनन्तरमा-
हावमेकैकस्याश्चैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात् । ततो यथो-
क्त्या परिद्धात्यन्यथा ।

१६. यद्वा न्तदुक्त्यो ऽप्यनारम्भवाद एव । तत्रायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्चकभिरित्येतयैव यथोक्तस्त्वानग्रस्तया यजेत् । एता-
मेव याज्यां कुर्यादित्यर्थः । स्तोत्रियात्तरूपप्रतिषेधार्थमेतयेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकधिको ऽप्यनारम्भवाद एव । तत्रायं विशेषः । त्वक्तुं
शस्त्रं वक्ष्यामाणेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति च्छन्दोगापेक्षा । तदपेक्षया स्तोत्रिया-

ज्जस्ता । दृष्टान्ता सकलां योनिमित्यर्थः । शस्तेतिवचनादविशेषेण
होतुर्होचकाणां चायमुपदेशः ।

३. यादृक्सङ्ख्याका स्तोत्रियास्तादृक्सङ्ख्याकानुरूपान् कुर्यात् ।
अहर्गणे तु दृष्टान्तेव । ताथमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थे वचनम् ।

५. पर्यासा इत्यन्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमा-
सूक्तान् होचकाः ग्रंथन्ति ।

६. उत्तमानैव दृष्टान् होता ग्रंथन्ति । उत्सृज्यमान एवान्यानि
सूक्तानि ब्रह्मसूक्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यत्सर्वे प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदतु-
षरेन्द्रनिहवन्नाह्वाणस्यत्यैकपातिनीधाप्यापोहिष्ठीयादेवपत्नीराकाश-
पत्नीपैचीयामीस्तादुष्किलीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः प्रलक्षो ऽभिष्टवाख्यः प्रष्टविकारो भवति ।
ततस्तुतोये ऽहनि सावित्रैश्वानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिकस्य प्रथमस्य ब्रह्मज्ञान्यानि धामूल्हिके पक्षे
तानि पूर्वपामाभिष्टविकानां चयाणां यथासङ्गो भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रयन्तरं द्वितीये दृष्टतृतीये रयन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्यासमेते शृष्टे भवतः ।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंख्यं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च यष्टम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये चत्वार्युक्थसंख्यानि वक्ष्यमाणसंज्ञ-
कानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरूपयन्ति । गां चतुर्थमहरूपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरूपयन्ति । आयुः पञ्चममहरूपयन्तीति
(१०. ४. २ १. २) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं छणोतीति महत्त्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ आह्नवाङ्गुप वन्धुरेष्टा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

१०. कथा देवानां कतमस्य चामस्येति वैश्वदेवम् । अथ
पञ्चमे चाहनि ।

११. मासतं सूक्तमेकस्यत्याहादशिष्टोमाहवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदधीर्षं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्थिवेन प्रथमेनाह्ना समानम् ।

५.

१. इमां उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्महत्त्वतीयं द्वितीय-
स्याभिन्नविकस्य भवति ।

२. सुत इत्थं निमिष इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

३. अमृद्देवः सविता वन्धो नु न इति सावित्रमुददिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तु तायते पुनरित्याभवंमित्युददिति
(१०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं म इत्येतद्देवार्भवं पञ्चमे चाभिन्नविके ऽहनि । साध-
वार्थमिहोक्तम् ।

६. देवान्नुवेऽहश्चरुवसः खक्षाय इति वैश्वदेवमुददिति (१०.
 ३) श्रुतेः । विपुवति चेति नोक्तमभंभोक्षार्थम् ।
 ७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदस्यमिति
 (१०. ३) श्रुतेः ।
 ८. यदिह नोक्तं तद्धितोपादङ्गः पार्थिकात् यक्षीतयं । तथा
 च गां द्वितीयमहरूपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाप्नातम् ।

६.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रउग श्रौष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंशंशकसृती-
 यस्याभिप्लविकप्राङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।
 २. वायो याहि श्रिवा दिव इति ऋचो वायथः ।
 ३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवः ।
 ४. ता वां विश्वस्य गोमेति मैशावरुणः ।
 ५. आ वां वाहिष्ठो अग्निनेत्याग्निमः ।
 ६. इत्यैन्द्रसृचः ।
 ७. इति वैश्वदेवसृचः ।
 ८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति शारस्वतसृचः ।
 ९. वायो याहि श्रिवेत्येवमादीनि सप्त धान्युक्तानि ।
 १०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।
 ११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोधमित्येतत् ।

१२. एतेन द्यावापृथिवी अभौचते इति द्यावापृथिवीयं द्वयं लिङ्गात् श्रुतेः ।

१२. एतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे आभिन्नविक्रमे द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिष्टोक्तम् ।

१४. एकाद्याप्राकृतादार्भवं तच्चन् रथं सुवृतं विद्वनापस इति । विसृष्टदेवं वा नो भद्राः कृतवो यन्तु विशत इति ।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोवस इति नारुतमिति श्रुतेः ।

१६. ताम्रग्र षड्तायवः समीधिर इति जातवेदसौयमिति श्रुतेः ।

१७. एवं विशिष्टमाग्निनास्तम् ।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्वाङ्गः आभिन्नविकल्प भवति ।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रथमो भवति । नामधेयविज्ञानमपि फल्लाय ।

३. ये गार्त्समदे प्रथमे वायव्येन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः । किर्यास्तु विशेषः । तत्र गार्त्समसः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः । तदथा । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे त्रीणाः सोमास आ गहीत्येका शक्रस्यासेत्येकोभा देवा दिविष्यतेति द्वे (१०.२.५) ।

६. देवान्नुवे दृष्ट्वश्वः स्वस्त्य इति वैश्वदेवमुददिति (१०.

३) श्रुतेः । विपुवति चेति नोक्तमसंमोक्षार्थम् ।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदशीयमिति
(१०. ६) श्रुतेः ।

८. यदिह नोक्तं तद्धितोयादङ्गः पार्थिकात् गृहीतयं । तथा
च गां द्वितीयमहरूपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवास्वातम् ।

हं.

१. वक्ष्यमाणकः^१ भउग श्रौप्विहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृती-
यस्याभिष्टविकस्याङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।

२. वायो याहि श्रिवा दिव इति द्रव्यो वायस्यः ।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैश्वरायवः ।

४. ता वां विव्रस्य गोमेति मैधावरुणः ।

५. आ वां वाहिष्ठो अग्निनेत्याग्निनः ।

६. इत्यैश्वरसूचः ।

७. इति वैश्वदेवसूचः ।

८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतसूचः ।

९. वायो याहि श्रिवेत्येवमादीनि सप्त चान्युक्तानि ।

१०. तिष्ठा हरौ रय आयुष्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत् ।

वत इत्यर्थः । द्वितीयं ग्रं न इन्द्राग्री इत्येतदुक्तदे पटले । ऊर्ध्वं विपुवत इत्यर्थः ।

११. परावतो ये दिधिषन्त आष्यमिति वैश्वदेवमाभिष्वविकस्य षष्ठ्याऋः पञ्चमे ऽभिष्ववप्रयोगे । षष्ठ्याभिष्ववःस्थाने तदभिष्ववा-
यनमित्यथावकाशः (१२. १८. १०) ।

१०.

१. षष्ठ्याभिष्ववयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिहितमाह । अभि-
जिज्ञानैकादशः । सर्वसोमस्तिष्ठत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशचिषवचयस्त्रिंशेषु
सर्वग्रन्थो ऽयं । उभयसामा इहद्रयन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं द्रष्टं इह-
द्रयन्तरं द्रष्टं वास्य भवति संक्षया चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाय-
न्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवायाग्रय इति सूक्तं । यदाहिष्ठं तदग्रय इति
द्रष्टमित्येतदाज्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दस्य गार्त्तमदस्य द्वौ प्रजगौ संप्रवयेदिति ।

४. ग्रंसनक्रमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुचं प्रस्ताथो
उभे वायव्ये द्रष्टे इत्येवमाद्याह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रजगे सति गार्त्तमदं वैश्वदेवमुपरिष्ठा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्ताथ माधुच्छन्दसं सारस्वत-
मिति प्रत्यक्षक्रमः श्रुतेः ।

६. ऐकादिकं च यथोक्तं वा । ऐकादिकं प्रातःपवनं स्यादिति
सा स्थितिरिति श्रुतेः । होतुरेव प्रकरणात् ।

७. माथन्दिने सवने ऽयं विशेषः । ऐकादिकं जनिष्ठाउपीयं
ग्रह्णा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभं सुतो मदायेति शंसेत् ।

८. ऐकादिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

९. दृष्टत्पूठयचे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभमित्यस्योर्ध्वं जनि-
ष्ठाउपीयं । या त-जतिरित्यस्योर्ध्वं हेरण्णस्त्रपीयम् ।

१०. एकसूत्रे वा निष्केवक्ष्यमक्षत्वीये भवतः । तस्मिन्पचे पिवा
सोममभि यमुय तर्द इति मक्षत्वीयं शुद्धमेव । तथा तसु धुहि
यो अभिभूत्योजा इति निष्केवर्णं । पूर्वस्य पिवा सोममभि यमुय
तर्द इत्येतस्योक्तमासुसृजति दिपदेति क्ष्मा अया वाजमिति ।

११. प्राष्ठतादग्निष्टोमात् । अथ नित्यमेवैकादिकं दतीयसवनं
स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः ।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो एवसर-
प्राप्ता उच्यन्ते । सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशंसनार्थं । स्वरसामान
इति नामधेयं शास्त्रसंबन्धवद्धारार्थं । एवं स्वरसामानां (१०. ८. ११)
ते हन्तोमेषु (५) स्वरसामस्तित्वेवमादौ ।

२. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. स्वरसंज्ञानि प्रष्टान्येषामिति स्वरप्रष्टाः कौषीतकेर्भगवतो
मतेन । स्वरानि तेव प्रष्टानि स्फुरिति ह स्माह कौषीतकिरिति
(२४. ८) श्रुतेः ।

४. त्रयाणामपि^१ स्वरसाक्षां यथानिर्दिष्टे दृष्टद्रष्टाकारे पव-
मानेषु गीयेते । न दृष्टमाने^२ । तथापि योन्यनुग्रहं यथोपदिष्टं
भवति । स्वमतोपदेशार्थं वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैत्र्यां ब्रह्मवर्चस्विनो^३ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमास्तुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्त्याः स्युरिति च आह कौषीतकिरित्येवमादि त्रिषो
विराजो ऽन्नाद्यष्टोपास्या इति (१४. ८) श्रुत्वात् ।

७. आ यज्ञैर्देवं मर्त्यं इति प्रथमस्य स्वरसाक्षं आयज्यमावद्वाय-
न्तरं दृष्टदयो हि भानव इति द्वितीयस्य दृष्टद्वार्हतमग्न्य ओजिष्ठमा
भरेति तृतीयस्यावद्वायन्तरमिति (१४. ९) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाव्यानामेकैकस्तोत्तमां शोत्तमां चेत्युत्तमाः
परिचाय्य ग्रंथनं सर्वत्र ।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाक्षः प्रथमो गार्हमदो द्विती-
यस्यौष्णिह आषेयकृतीयस्येति (१४. ५) श्रुतेः ।

१०. न स वीरः को अपम्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्वरसाक्षो
मरुत्वतीयं केति कदत्कया शुभा सवयसः सनीक्षा इति द्वितीयस्य
कयेति कदत् गायत्र्याम नमन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-
धतराक्षा इति कर्मन्ति कददिति श्रुतेः (१४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्त्यपेक्षं बहुवचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथग्रंथनादनन्तरं बध्यमाणकान् कदतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
ग्रंथेत् ।

१२. कं नव्यो अतशीनामिति कदान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात् । तथा कदू न्वस्थाकृतमिति कदान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात् । तथा इमा उ ता पुह्वसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कदानिति द्वितीये स्वरसाक्षि (१४. ७) श्रुतत्वात् । कदप्रगाथादनन्तरं दृष्टतश्च योनिं शंसेत् ।

१३. यस्यै साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुत्तमामृचं परिहाण्या-
वांप्रपं विद्यवारं त उधेति च प्रथमे स्वरसाक्षि शंसेत् ।

१४. गायन्ति ता गायचिणो ऽपादित उदु नखिचतम इति आनुष्टुभचैष्टुभे द्वितीये स्वरसाक्षि ।

१५. इन्द्रं विद्या अवीष्टधम् सं च ले जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वो-
रित्यानुष्टुभचैष्टुभे द्वितीये स्वरसाक्षि निष्केवस्त्रसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष दृष्टद्रव्यन्तरशृष्टानां स्वरसाक्षां भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायया अपूर्यत्येष स्रोत्रियः स्वरशृष्टानां । स्वरशृष्टाः
कौषीतकेरिति ॥ उक्ताः स्वरसामानसोषां त्रयणामप्यविशेषेण ।

१८. हे अनुष्टुभौ द्वितीया दृष्टौ ।

१९. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य स्वरसाक्षो
माखपायि ते मह इति वा स्रोत्रियो भवति । एतामेव प्रथमां
दृष्टौ द्वितीयां करोति । द्वितीयद्वितीये अनुष्टुभौ श्रस्ता ।

२०. मसि न इत्यादिके हे अनुष्टुभौ । वयं च ता सुता-
वन्त इति दृष्टौ द्वितीयादुरूपस्य कार्या ।

११. प्रत्यस्मा इत्येवमादिष्वे हे अनुष्टुभौ शस्त्वा तृतीयाभुत्सृज्य
ततो अस्मा अस्मा इदम्यस इति दृष्टीं तृतीयां करोति । एष
स्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाधो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्जायथा इत्येव-
मादिना सह विकल्पो ऽर्थात् ।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति हे अनुष्टुभौ । क ईं वेद सुते
षवेति दृष्टौ तृतीयाभुत्सृज्य कार्या ।

१२.

१. आदिदृष्टौको मध्यदृष्टौको ऽन्तदृष्टौको वा यतोदृष्ट-
तौकः स्तोत्रियस्ततोदृष्टौक एवाभुत्सृज्यो ऽयि कर्तव्यः ।

२. धाय्यानन्तरं चिन्वपि स्वरसामसु कदतो यथोक्तान् ग्रंथेत् ।
ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे दृष्टौ द्वितीये दृष्टद्वयन्तरयो-
स्तृतीये ।

३. 'यच्चयसोभयोपदेग्रस्तवतच पूर्वा रथन्तरस्य ग्रंथेत् ततो
दृष्टतः ।

४. योन्यनुग्रंथनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे तमिति हृषः प्रथमे
स्वरसाधि । स्वरन्ति त्वा सुते नर इति हृषो द्वितीये स्वर-
साधि । दाना मृगो न धारण इति हृष एव तृतीये स्वरसाधि ।
तथेव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिष्ठस्तिष्ठ
कचः ग्रंथेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तच्चथा । यस्ते साधिष्ठ इति

प्रथमे । गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वा इति
तृतीये ।

६. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनि वृचानि न वा ग्रहेत् । कथं
क्षुर्यात् । वृचानन्तरसुभयानि सूक्तानि ग्रहेत् । तच्चथा । यस्मै वाधिष्ठ
इत्युत्तमां परिहाण्यावांयथमिति च प्रथमे । गायन्ति त्वापादित
उदु नश्चित्तम इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वाः सं च ॥ जग्मुरिति
तृतीय इति ।

७. अयमेव ग्रंथनक्रमः स्वरयोनिषु वृद्धयन्तरयोश्चन्दोगैः
प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् वृचात्
यदुक्तं तत्प्रगाथेन संग्रंसति । नान्तराद्वयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अष्टात्पार्ष्टिकाशयासङ्गां तृतीयसवनानि वृद्धय-
न्तरपृष्ठानां स्वरसाक्षां भवन्ति ।

१०. स्वरपृष्ठानां^१ स्वरसाक्षां पृष्ठयस्य यज्वस्य समूहस्य^२ थाः
पूर्वस्य अथस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. स्वरयोनीनां च^३ स्वरसाक्षामेवं प्रतिपदः ।

१२. यान्युत्तरस्य अथस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसव-
नानि सानुचराणीति (२४.८) युतेः ।

१३. तुग्रन्दो मध्यमान्त्रहादित्यस्य विशेषणार्थः । तत्र यानि
वैश्वदेवानि ग्रह्णान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । स्वस्ति
नो मिमीतामिति ॥ तिष्ठो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीति

(१०. ८. १०) यस्तु वक्तुं चोद्धृत्य प्र वः पानं रघुमन्यवो ऽथ
इति प्रथमे स्वरसाधि वैश्वदेवं करोति । तं प्रवषा पूर्वथा विश्वये-
मयेति द्वितीये । कदित्या नुंः पाचं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तच्च वैश्वदेवानि भवन्ति (१४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ
श्वर्माघातम् ।

१४. वाग्रन्धो विकल्पार्थः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्य-
मेति वा वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाधि भवति ।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि । यस्मिन्कल्पे अग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुभन्ते जनयो न सप्तथ इति
माहृतं भवति ।

१६. देवान्गुवे वृषश्चरुवसः स्तुतय इति द्वितीये स्वरसाधि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उपाधानका वृषती सुपेग्रमेति तृतीये स्वरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तदे स्तु प्रत्यचं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-
मादि (१४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ श्वर्माघातम् ।

१३.

१. स्वरसाध्यामनन्तरं श्रुतिपाठकमेष विपुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशसोममिदमर्हत्तपुष्टं पचे^१ महादिवाकीर्त्यं वा । अग्नि-
ष्टोमो विपुवानिति शास्त्रसंन्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

११. १२. २—१०.] शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये ।

२. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्यास्तमयादेतद्वचनं पयिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः । सप्रातरनुवाकमेतद्वर्दिवाकौर्त्यं भवति । सप्रातरनुवाकेन सपत्नी-
संयाजेनैतेनाह्वा पुरादित्यस्यास्तमयास्तमौषेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

४. महाराचे प्रातरनुवाको^१ भवति । तदु च स्माह कौपी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथाययमेव तमुपा-
श्रुयादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

५. यस्मिन्पचे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पचे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति ।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः ।
शतं दशशतं विंशतिशतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
वाग्नन्दस्य ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जुषस्य न इत्येतदाग्नीष्टुतं भवति ।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनौयस्य पशोरुपास्तमयो न प्रधानः
उपपन्नः ।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
क्षाग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा याज्या अने-
नैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनाच्चेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पञ्चव उपांशु भवन्ति । सौर्यः सावित्रः
प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति ।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुर्मा उदारदित्याग्न्यसृक्तं भवति ।

१२. वत्स्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वायवेन्द्रवायवे उत्तमं शारस्वतमिति मध्यमा-
च्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति
वायव्यमत एवोत्तरं द्वचमेन्द्रवायवसुत आ नः शरस्वती जुषाणेति
शारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्तीषि वचानि भवन्ति । मैत्रावरुण-
माग्निमैन्द्रं । तथा चैव श्रुतं । उदां चतुर्वक्ष्य सुप्रतीकमिति
मैत्रावरुणम् । आ गौमता नाशत्या रथेनेत्याग्निनम् । आ नो देव
श्रवसा आहि श्रुतिन्नित्येन्द्रमिति ।

१५. आग्निने त्वं विशेषः । क्रमप्राप्तां तृतीयासुक्षुण्य वि-
षेदुच्छन्यग्निना उवाच इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं
भानुं श्विता देवो अथेदिति भानुमती तृतीयेति (२५. १) श्रुतेः ।

१६. प्र अक्षौतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५. २) श्रुतेः ।

१७. वाग्रन्दो विकल्पार्थः । अश्विचक्षन्वैकाहिकं प्रातःषवनं
भवति पूर्वोक्तं वा । तदाहर्न चैष्टुभं प्रातःषवनं आन्मोहयति कृत्स्न-
च्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव आदिति (२५. ३) श्रुतेः ।

१८. तस्यै म वो देवायाग्रये त्वं हि चेतवद्यग्र इत्येते उभे
तदाज्यमिति (२५. ३) श्रुतेः । तच्छब्दादयमिष्टतरः पचः ।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसश्च प्रउगो भवति । माधुच्छन्दसे^१
वेति सारस्वतस्य विकल्पः । एवमेतत्पञ्चययुक्तं प्रातःस्वनमुक्तम् ।

२०. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्तीयन् । त्वं
सु मेयं सद्यया स्तुर्विदमिति आगतमिति श्रुतेः । अग्निष्ठा उयः
सद्यसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा
उभय्यस्त्रिष्टुजगत्यः ग्रह्यन्त इति (२५. ३) च श्रुतत्वात् ।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति ।
एकशतं निष्केष्वक्षमिति । तच्च तावदयमस्त्रयोऽनौ दृष्टति गीयमाने
आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्त्रयोऽनौ आयन्त इव सूर्य-
मिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. १) श्रुतेः ।

२२. यद् घाव इन्द्र ते शतमित्यनु रूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोऽनौ दृष्टति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं वृष्टं
भवति^३ ।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवा-
कीर्त्यस्य वृष्टस्य ।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य वक्षस्य चे उत्तरे चक्षौ^४ तंसूर्य-
स्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन ग्रह्येते ।

२६. उत्सूर्या दृष्टदर्शयि^५ अदित्येषा द्वतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. यस्माद्वा अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्वद्गर्भं वपुरित्य-
नुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः ।

२८. विधाद् दृष्टत्पिबतु सोमं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः ।
वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः ।

२९. विशाक्षा त्वा सुमनसः सुचक्ष इत्यनुरूपौ वि सूर्यो
मध्य इत्यनेन सह विकल्पते ।

३०. अस्त्रयोनी दृष्टति महादिवाकीर्त्यपक्षे वप्स्रहां असि
सूर्येति सामप्रगाथो भवति ।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते ।

३२. स्त्रयोनिपक्षे दृष्टतः स्तोत्रियानुरूपौ गृह्णा सामप्रगाथं
च बार्हतं ततो रयन्तरस्य योनिं ग्रंथेत् । दृष्टत आतानं गृह्णा
रयन्तरस्य योनिं ग्रंथतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

३३. अस्त्रयोनिदृष्टत्पृष्ठपक्षे सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्दृष्टद्रव्य-
न्तरयोर्द्वयोनी ग्रंथेत् । अथ दृष्टद्रव्यन्तरयोर्द्वयोनी ग्रंथतीति श्रुतेः ।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं दृष्टद्रव्य-
न्तरयोर्द्वयोरपि साधोर्द्वयोनिं स्त्रीयास्त्रीयां होता ग्रंथेत् महादिवा-
कीर्त्यैष्टव्यपक्षं प्रकृत्यापि । अथ दृष्टद्रव्यन्तरयोर्द्वयोनिं ग्रंथतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^१ पयः पवाः । तद्वैवे चिष्टुप्सु कुर्वन्ति
तथा दृष्टतीषु स्यादिति द्वैक आहुः तथा अगतीषु स्यादिति त्वे
स्थितमिति पञ्चवयं (२५. ४) श्रुतेः ।

१ U D om. दृष्टत्पृष्ठ । २ U D om. the text from अथ to Sūtra 34
ग्रंथतीति दुष्टः C in marg. महादिवाकीर्त्ये च । विषयस्तयोनी दृष्टद्रव्यन्तरयोर्द्वयोनी
.. यतः । ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. O D.

१४-

१. यद्येने दृष्टद्वयन्तरे माष्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः
ततो योन्यनुग्रंसनम् ।

२. अयमप्युद्धृतदृष्टद्वयन्तरपचः । एवमेते षट् पचाः । अस्त्र-
योनिपच एकः । महादिवाकीर्त्यपचास्त्रयः । स्त्रयोनिपच एकः ।
उद्धृतदृष्टद्वयन्तरपच एकः । एते सूत्रकारेण सूचिताः । कन्दो-
वशान्तु वचवो ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव^१ सोचिये कन्दो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्तमुखीया । विपु कक्षेषु
स्त्रयोनी अस्त्रयोनी उद्धृतदृष्टद्वयन्तरे च ।

४. ग्रं नो भव चक्षसा ग्रं नो अग्नेति महादिवाकीर्त्यपचे
इत्युक्तमुखीया ।

५. धौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति त्रयोदशकं सूक्तं वैष्टुभं
स्त्रयोनी दृष्टति षति ।

६. य एक इद्व्यसर्षणीनामित्यस्त्रयोनिपचे एकादशर्चं वैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इद्व्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तमु छुहि यो अभिभृत्योजा इत्येतत्सूक्तं वैष्टुभं पञ्चदशक-
मुद्धृतदृष्टद्वयन्तरपचे ग्रंसेत् ।

९. वैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेपं पुरद्वतष्टग्मिथमित्येतज्जागतं
सूक्तं पञ्चदशर्चं ग्रंसेत् ।

१०. ऋतुर्जनिचो तस्या अपसरोत्येतस्य चयोदशर्चस्य नव
ग्रस्त्वा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विद्ये ग्रंथिषं हरौ इत्येतस्य चयो-
दशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नदैव ग्रस्त्वा ततो निविदं ग्रंथेत् ।

११. या सत्यौ यातु मघवां ऋजीपीत्येकविंशतिमृषो
निविद्वानानन्तरं ग्रंथेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतस्य षड्गस्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाय पञ्च ग्रस्त्वा ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्थानन्तरमाह्वय दूरोक्ष्यं रोधति ।
ग्रंथनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. षंसः शुषिषदसुरन्तरिचमदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत्
पच्छो ऽर्ध्वग्रस्तिपच्छो ऽनवानं चिपच्छो ऽर्ध्वग्रः पच्छ इति ।
अस्या दूरोक्ष्यसंज्ञा ग्रास्तसंश्ववहारार्था ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा गिष्टा^१ तां दूरोक्ष्य-
नन्तरं ग्रंथेत् ।

१६. एष प्र पूर्वोरव तस्य चक्षिष इति जागतं वक्षच-
मिति (१५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमक्रमसुरस्य माययेति तिष्ठ इति श्रुतेः ।

१८. उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति चिःशस्तया परि-
धानीययेत्यादि (१५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वाक्त्या रचनया निष्केवल्यमेतत्पेज्जं
मतमिति पैङ्गी संपदिति (१५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथग्रन्थो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते ।

२१. स्तोत्रियप्रवृत्ति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टपन्तरपञ्चसिन् षतुर्जनिनीयं त्रयोदशं
ग्रहेत् ।

२३. षतुर्जनिनीयस्यैव एकादशं ग्रहेत् । स्वयोनौ दृष्टव्यम् ।

२४. षतुर्जनिनीयस्य नव ग्रहेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सव्येन दृष्टं सायं । अभि त्वं मेपमित्येतदुद्धृत्यैव याहि
चरिभिरिति पञ्चदशं ग्रहेत् ।

२६. य ते महे विदये षडिर्नाया सुतं । षडिर्बहः । तस्यै-
कादशं ग्रन्था निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैलोक्यं पञ्चमेषं य
पूर्वोरित्येतस्य सायस्य स्नाने ।

२८. त्वसू पु माजिनं देवजुतमिति तार्क्ष्यः । यतङ्गमङ्गमसुरस्य
मायमेत्येतस्मात्पूर्वः ग्रन्थः ।

२९. एकाधिकं व्रतं निष्केशं पैङ्गमतेन कौपीतकिमतेन
च युतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्थिकात्सावित्रं । युद्धते मन उतेत्येतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्थिकाद्यावापृथिवीयं भवति । ते हि द्यावा-
पृथिवी इत्येतत् ।

१०. अतुर्जनिचौ तस्य अपसरौत्येतस्य चयोदशर्चस्य नव
ग्रस्ता सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदधे ग्रंथिषं हरी इत्येतस्य चयो-
दशर्चस्यैव पूर्वेषु सह विकल्पितस्य नवैव ग्रस्ता ततो निविदं शंसेत् ।

११. आ सत्यो यातु मघवो अजीपीत्येकविंशतिमृचो
निविद्धामानन्तरं शंसेत् ।

१२. विद्यजिते धनजिते खर्जित इत्येतस्य षट्स्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाण्य पञ्च ग्रस्ता ततः ।

१३. विद्यजित इत्यस्य पञ्चर्चसानन्तरमाह्वय दूरोक्षणं रोहति ।
शंसनप्रकारमेवंशंसकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. इंसः शुचिपदसुरन्तरिचसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्चंसेत्
पच्छो ऽर्धशंसिपच्छो जवानं विपच्छो ऽर्धशंसः पच्छ इति ।
अस्या दूरोक्षणशंशा शास्त्रसंयवहारार्था ।

१५. विद्यजित इत्यस्य या उक्तमा श्रिष्टा^१ तां दूरोक्षणा-
नन्तरं शंसेत् ।

१६. एष प्र पूर्वैरिव तस्य चविष इति आगतं षष्ठ्य-
मिति (२५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमक्रमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उहं नो सोकमनु नेषि विद्वानिति चिःग्रस्तया परि-
धानीययेत्यादि (२५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्त्या रचयया निष्केवलमेतत्प्रेक्ष्यं
मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथग्रन्थो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते । :

२१. स्तोत्रियग्रन्थति सर्वेषु पत्रेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्त्य-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टद्वयन्तरपक्षक्षिन् अतुर्जनिचीयं यद्योदग्रं च
ग्रंथेत् ।

२३. अतुर्जनिचीयस्यैव एकादश ग्रंथेत् । स्वयोनौ दृष्टयच ।

२४. अतुर्जनिचीयस्य नव ग्रंथेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सद्येन दृष्टं सार्धं । अभि तं मेषमित्येतदुद्धृत्यैव पाहि
परिमिरिति पञ्चदश ग्रंथेत् ।

२६. प्र ते महे विदधे अयिर्नाद्या सूक्तं । अयिर्वहः । तस्यै-
कादश^१ ग्रन्था निविदं दध्यात् ।

२७. अभूदेको रक्षिपते रयीणामिति त्रैलुभं पञ्चचमेष प्र
पूर्वोरित्येतस्य सार्वस्य स्थाने ।

२८. त्वम् पु वाजिनं देवजुतमिति तार्क्ष्यः । पतङ्गभक्तमसुरस्य
माययेत्येतस्मात्पूर्वः ग्रन्थः ।

२९. एकाधिकं ग्रन्थं निष्क्रेतव्यं पैश्वमतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादन्तः पार्थिकात्साविचं । युञ्जते मन उतयेतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्थिकाद्यावाष्टयिवीयं भवति । ते हि द्यावा-
ष्टयिवी इत्येतत् ।

३२. यथात्पार्थिकादाभंवमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्याभवं प्रयव्य इति भारुतम् ।

३३. देवान् ऊवे दृष्टव्यसः स्तुत्य इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकादैथानरीयं याघं । वैश्वानराय धिषणा-
मृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमवाचः
स्तोत्रियः । मूर्धां दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुधुत इति जातवेदसौयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विपुवतो जनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः
कार्याः । पशूतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ चीन् स्वरसाध आवृत्तातुपयन्तीति
(१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिष्टुप्तादिभिस्तथस्त्रि-
ष्टुप्ताः स्तोमैर्युक्तः । सर्वष्टुपो रथन्तरादिभिः षष्ठैः रैवतानैर्युक्तः ।
दृष्टपृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । चयोद्धमं वा एतं मासमाप्नु-
यन्ति यदिश्चजितमुपयन्तीति प्रकृत्य (१५. ११) श्रुतौ सर्व-
माश्नातम् ।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाव्यमिति
श्रुतेः ।

३. मं हि धेतव्यम इत्येतदाव्यं भवति । दृष्टपृष्ठश्च विश्व-

जितः । अग्निं नर इत्येतत्संयोगविहितं^१ परोक्षशृङ्गादिषु भवति ।
 दृष्टद्वयन्तरपृष्ठस्य यदि दृष्टप्रत्ययं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम् ।

४. सद्यः सारस्वतेन भवति । सूचारभात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
 निष्क्रेवस्यमहत्तमीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साक्षो यो स्रोचियासुरूपौ सन्मूङ्गानुक्तौ तौ
 तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विशयजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंभिनी
 ऽपि स्रोचियावविशेषात्^२ । सन्मूङ्गवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य^३ न्यूङ्गो
 भवति । स्रोचिय एव न्यूङ्गस्योपदेयात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
 न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्गनायेति (१५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
 चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः ग्रंथेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
 योनिं दृष्टव्यम् ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्थिकादयूष्हिकान्नामूष्हिकाद्वा
 तृतीयसवनं भवति ।

८. कथा देवानां कृतमस्य यामनीति विशदेवं भवति ।
 सात्त्विकस्य विशयजितो दृष्टपृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि दृष्टति प्रत्यक्षे ।
 दृष्टं न निवर्तते पञ्चाङ्गिकः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैशदेवमेकादशस्य विशयजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विशयजिति यो विशेषः स उच्यते । पुरस्ता-
 न्मास्तस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामस्तं

१ A इत्येतत् अ० C is not quite legible; but it seems to agree by
 alt. (अथ) with A. २ A जाविशेषात् । ३ A om. वैराजस्य । ४ C (orig)
 D पञ्चाङ्गः ।

शंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो^१ विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्^२ ।
तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे श्रद्धावाकस्य शिष्यत्वात् । विश्वजितीत्यतिरेको न^३
ऐकादिकसाधिकाहीनकार्थत्वादिविश्वजिद्वदण्य^४ । माहृतस्य सूक्तस्येति
सूक्तपञ्चणात् आहावोत्तरकाजमेवयामहृतं । तथाग्निमाहृते रौद्रीं
ग्रन्था होतेवयामहृतं पङ्क्तिशंसं शंसतीति (१५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीशंसं पञ्चः श्रद्धमित्यर्थः । अतिजागतत्वाच्च स्यात् ।
अन्यूङ्गमिति न्यूङ्गस्य प्रतिषेधाच्चित्यो ऽस्य न न्यूङ्ग इत्येतन्
ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिशंसं वा शंसेत् । यच्च न्यूङ्गेन ।

१३. पङ्क्तिशंसमेव ।

१४. तमग्रे यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ तत्तावद्विष्टोमसाञ्चः
सोचिपानुष्पौ भवतः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिष्मत्तौ शिष्टाचार-
स्तदाचरणं चायुज्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोऽयो ऽकरोच्चवम् ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां शौचमुक्तं तेषामेव शौचकाणां यदुक्तं तदुच्यते । तत्र शौचकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्व-
मनुक्रमित्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्प्रामाण्यमुच्यमानं
शौचकाणामेव भवतीति ।

२. अयमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२.
६. १) । अतश्च स्तोमातिशयः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः ।
स्तोमातिशयं प्रातःसवनेषु शस्त्रेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहो-
च्यते । तेन शोक्यमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं ऊर्ध्वे
पूतदक्षं । अयं वा मित्रावरुणा । पुरुषाणि चिह्नसि । प्रति वां
सूर उदिते । प्र वो मित्राय गाधत । यद्य सूर उदिते प्र
मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शत्रुं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य
भवन्ति । ननु कैते भवन्तीति । उच्यते । दशरात्रे । कुत एतत् ।
आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेष्टान् । तथा हि
दशानामङ्गां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्गो न भवन्ति^१ । तथा चोक्तं ।
वचनशेषो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

४. आ याहि सुयुमा हि ते । इन्द्रमिन्द्रायिनो वृहत् । इन्द्रेण
 मं हि वृचसे । इन्द्रो दधौचो अश्वभिः । उत्तिष्ठओजसा सह ।
 भिन्धि विश्वा अप दिवः । प्र ससाजं चरंषीनां । तमिन्द्रं वाजया-
 मसि । मह्यं इन्द्रो य ओजसा । युञ्जन्ति अभ्रमरुषमिति ब्राह्मणा-
 ष्वंसिनः स्तोत्रिया दग्गराषे यथासंख्येन ।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अष्टावाकस्य दग्गानामङ्गा । तमो-
 लिष्व थो अर्चिषा ता हि ग्रसन्त ईजत इत्येतयोर्विकल्पो दग्गने
 ऽहनि ॥

२.

१. हिराचप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु
 च । इष्ट्यस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंधातेषु सत्ता-
 शीनादिषु अनुरूपाः शोभाविस्तृत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति ।
 यदि पुनः समानस्तोत्रियं अस्तनमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रि-
 यास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि ।

२. परे ऽहन्यथमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवशंभाविनो ये ऽप्येवमपि स्तोत्रेषु न ह्रसन्ति^२
 तानन्त्याञ्जुस्ताणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं
 शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थं^३ । स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ । कन्दोगानुविधा-
 नात् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ C अःपमादिषु तत्रा एः; over the line घटे (?) D अयादिषु न ततः ।

२ M ते भवन्ति । ३ M om शास्त्र । ४ C D M om. ततः ।

४. प्रति वां सूर उदिते मिचं गृणीष इत्येवमादिकसूचः पर्याप्तो मेवावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं द्वचः स्तोत्रियत्वे वा विनि-
घुक्तो ऽतुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं द्वचः पर्याप्तो भवति ।

६. विद्यमाने शस्त्रस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्याप्तो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामयमित्ययं द्वचः पर्याप्तो भवति ब्राह्मणा-
र्ह्यग्निः । यद्यपि विपुवति च्छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथा-
प्यमेव पर्याप्तो भवति ।

८. इन्द्राग्नी श्रवसा गतमित्येष द्वचो ऽच्छावाकस्य पर्याप्तः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्याप्तं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति ।
आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण ग्रन्थेण सोममतिग्रंसेत् ।

१०. एकपर्वा द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं सोमं चिह्नदादि-
कमतिग्रंसेन्ति होचकाः । न स सोमो देवान् गच्छति यो नाति-
ग्रह्यत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वात्पौत्रावरुणसोमातिरेकः वाचसोमे
ऽप्येवमेव^२ ।

११. भूयसा ग्रन्थेन चिह्नति सोमातिग्रंसेन । ननु स्तोत्रिया-
नुरूपपर्याप्तानां नित्यत्वादर्थमिद्वमेतत् । सत्यम् । चिह्नतो ऽत्यन्तराः
सोमास्तिष्ठदिकाराः । कुतो ह्यन्यं सोममाहरिष्यन्निति श्रुति-
वचनात् । चिह्नयेवायं धर्मो नान्येषु चिह्नदिकारेषु सूचारभात् ।

१२. वक्ष्यति विश्रजिति सर्वपृष्ठे महानाघौनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्रजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति । तत्र शस्त्वस्य विहितत्वात्सूचारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ स्तोमातिशंसनं होचकाणां दृग्मे ऽहनि । अन्यत्र चिद्वृद्धराचादयं नियमः ।

१४. पुवं दवं धृतप्रता । आ नो वर्हो रिशादसः । यं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । ऋजुनीतौ नो वरुणः । मा कस्याहुतकृत् मित्रो नो अत्यंहति । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणः । ते नः सन्तु युजः सदा । प्र वो वां मित्रावरुणा । महि चीणामवो ऽसु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीपहणम् ।

१५. काथेभिरदाभ्येत्ययं वृषः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं वृषः । एवमेतौ वृषौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यथा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवतो गायथो दाशतयीषु सर्वास्त्रेव वक्ष्यशाखासु । दाशतयीषहणं काव्ययोराजानेस्त्रेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सङ्गायहणं सूत्रपाठक्रमार्थं । तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रिया-नुरूपान्यथाक्रमं प्रचिष्येकपातिनीस्ततस्तृचौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याश्चन्द्रोरूपयुक्ता अक्रो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु ग्रस्त्रेषु ।

१७. दाग्रतयीष्विति वर्तते^१ । सोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वास्वपि दाग्रतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्र्याणि । तेषां यथोपयोगं यथाहन्तो ऽनुरूपं सोमातिशंस-
 नार्थमावापस्थाने ग्रंथेत् । अत्र चाग्निस्त्राभिना तत्प्रस्थापनाय श्लोकाः
 कृतास्तु उप्यन्ते ।

सञ्ज्यामेयां प्रवक्ष्यामि वेदाध्यायकमेष त्वं ।
 इन्द्रा पाहीति तिस्रः सुः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
 युञ्जन्तीति द्वयोः श्रेयः सूक्तानि चौष्णयेन्द्रमित् ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु स्वादा व इन्द्रं चिपद्यकम् ॥२॥
 त्वं इन्द्रो दधीचः स्वादिन्द्रो अह्न महन्तृवः ।
 वार्षष्टयाय दशकमिन्द्र त्वा चौष्णि सूक्तानि ॥३॥
 इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तस्तसस्तु ।
 चौष्णि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चषमुद्धरेत् ॥४॥
 वामं वाममथैतद्वेत्कनीनकेव बहुचम् ।
 अपोषा इति चौषस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
 य आनयत्परा चिंश्रान्न^२ व इन्द्राय मादनम् ।
 इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
 एका च स्वादवः सोमा महौ इन्द्र इति सूक्तम् ।
 द्वचं विनान्यं यदिन्द्रार्धं प्र सवाजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाग्रतयीष्विति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

३ O D य आनयत्परा ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानास्त्रीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति । तच्च शस्त्रस्य विहितत्वात्सूचारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ स्तोमातिशंसनं होचकाणां दशमे ऽहनि । अन्येष्विष्टद्वयराचादयं नियमः ।

१४. युवं दवं धृतमता । आ नो वर्हो रिशादसः । धं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । अजुनीती नो वरुणः । मा कस्यद्भुतकृत्स्न मित्रो नो अत्यंहति । मरि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः सन्तु पुत्रः सदा । प्र यो वां मित्रावरुणा । मरि चीणामवो ऽभु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिमदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीयवणम् ।

१५. कायेभिरदाभ्येत्ययं वचः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं वचः । एवमेतौ वचौ ।

१६. यया नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तहत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्त्रेव वज्रुचमास्त्रासु । दाशतयीषवणं काव्ययोराजानेस्त्रेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सद्भाषणं सूत्रपाठक्रमार्थं । तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियाभिरुपान्यथाक्रमं प्रविष्टैकपातिनीस्ततस्तृतीयौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याग्वन्दोरुपयुक्ता अक्रो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु शस्त्रेषु ।

१७. दाग्रतयीभिति वर्तते^१ । सोमातिग्रंथनाधिकार एव ।
 सर्वास्वपि दाग्रतयीषु निपुणमन्वियमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाकुन्दो ऽनुरूपं सोमातिग्रंथ-
 नार्थमावापस्याने ग्रंथेत् । अत्र चाग्निस्त्रामिना तन्मह्यापनाय श्लोकाः
 कृतास्त उच्यन्ते ।

सह्यासेषां प्रवक्ष्यामि वेदान्वाचक्रमेण तु^२ ।
 इन्द्रा याहीति तिस्रः सुः सूक्ते च द्वे सुहृपेति ॥१॥
 युञ्जन्तीति द्वयो ज्ञेयः सूक्तानि चीष्मधेन्द्रमिह ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु आदा व इन्द्रं चिपश्चकम् ॥२॥
 द्वय इन्द्रो दधीचः स्वादिन्द्रो अङ्ग मघन्नृचः ।
 वार्षष्टयाय दमकमिन्द्र त्वा चीषि सूक्तानि ॥३॥
 इदं ह्यम्बोजघा तिस्रो धानावन्तसुतसस्तु ।
 चीषि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चपमुद्धरेत् ॥४॥
 वामं वाममयेतद्वेत्कनीनकेव वञ्चचम् ।
 अपोषा इति चोपस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
 य आनयत्परा चिंशत्प्र^३ व इन्द्राय मादनम् ।
 इदं वषो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
 एका च स्वादवः सोमा मर्हं इन्द्र इति सूक्तम् ।
 द्वचं विनान्यं यदिन्द्राहं प्र सभाजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाग्रतयीभिति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

३ C D य आनयत्परा ।

आ याहि सुधुमान्याभ्यां^१ प्र कृतान्यथ सूक्ते दे ।

चतस्रस्त्रावतः पुरु उक्त्वा मन्दन्तु सूक्ते दे ॥८॥

अभि प्र गोपतिं द्रव उत्तिष्ठन्नोजसा निष्ठः ।

अतः पञ्च नवर्चानि ।

जज्ञानः पुरोक्षार्घं स्यान्नक्षत्रं वसा तु नः ॥९॥

आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुहृतं पुरुष्टुतम् ।

दाधिंशसूक्तमुदेत्या जनं तेष पञ्चकम् ॥१०॥

ईक्ष्वयन्तीर्भवेसूक्तं स्यात् त्वमिदितस्तथा ।

आ यदिष्टश्च ददहे न हि वसव नो मम ॥११॥

सङ्ख्यानासिक्त्रभेदाच्च द्रवौ त्वान्वौ मतौ मम ।

इयमु ते चतुर्ध्रवं सूक्तत्वे गण्यतामिदम् ॥१२॥

यस्य ते स्वादु च द्रवमिति स्यात्कस्य चिन्नतिः ।

तामघे अतु हि देदे यद्यगाथोत्तरे ततः ॥१३॥

यान्तमित्युत्तरे तस्य गच्छे गायत्री चान्ये दे ।

गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥

तिष्ठो महत्त्वतीयास्तु महत्त्वन्तं इवामहे ।

न गच्छा मिश्रदेवत्या न वा चेमं तु भायिनं ॥१५॥

यद्वादहेति मास्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।

क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्यादधनं तु तत् ॥१६॥

अन्तध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सान्तिमित्येका ।

१ CD सुधुमेताभ्यां II प्राकृतान्याद्यस्ये दे M सुधुमेताभ्यां प्राकृतान्याभावे ।

१ D अतः ।

इन्द्र सोमं पिबाध स्या पिशङ्ग ब्राह्मणानि तु ॥१७॥

इन्द्र^१ विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो अध प्रियम् ।

दश श्वावास्तमिन्द्रं वं नक्षन्ती^२ याध चैव च ॥१८॥

वह ऊरुभ्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः ।

तद्वधान्य^३ इति चैषा^४ मरुत्वत्येकपातिनी ॥१९॥

तं त्वा मरुत्वतो परीतीयमपि स्वात्पतिर्नु^५ तत् ।

वात्स्याविशेषणमिदं तदानीं ब्रूवन्त्योच्यते ॥२०॥

यो यजातीति चोत्तमं तु तुविश्वस्य न यस्य ते ।

स्यादियसु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥

देवा^६ एते च संत्याज्याः सूक्तानां चोदना यतः ।

जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥

गायत्रमथे यानुष्टुप्सामान्तमपि न त्यजेत् ।

अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीलमनुष्टुभः ॥२३॥

^७इत्यामन्स्रायुष्यार्यप्रायाद्बोचकतुल्यतात् ।

पर्यायेषु प्रयत्नात्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥

अर्थवादाच्च तत् कुर्यात् गावश्चा अपि संपदम् ।

दशमे ऽहनि सुस्वार्चं तव चेत्स्यादिहापि सः ॥२५॥

^८मध्यादोद्ध्रियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।

शापकं त्वं सु मेघं जामतं नवमं^९ विना ॥२६॥

१ O D इन्द्रः ।

२ A इन्द्र वं न क्षन्ति याः, O इन्द्रं वम् क्षन्तीयाः,

D इन्द्र वं नक्षन्तीयाध । ३ C D तद्वधान्यः । ४ C चैषां, O D चैकपाः ।

५ A पतिर्नु ।

६ C D देवाः ।

७ C D इत्यामन्स्रायुष्यार्यप्रायोदोचकः ।

८ C मध्यादोद्ध्रियः, D मध्याधीप्रियः ।

९ C (in marg.) नवी ।

उद्धृत्यान्त्या षष्ठः सर्वगायत्र्यो चैष मध्यमा^१ ।

यथान्तरेषु ग्रस्यन्तामिति चेत्तत्र युज्यते ॥२७॥

वग्नो हि विविधच्छन्दा^२ यत आरण्यके श्रुताः ।

वाज्येन्द्र इव इत्येवा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥

चार्भवे ग्रस्यते वापि वक्त्रं कार्यवद्भवेत् ।

सूक्तैकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥

रैवतस्य तु वचाः स्याद्यै अपेतो अन्य इत्यपि ।

इन्द्रश्च नः शुनाषीरीये ताय दासतस्यो^३ हि ॥३०॥

वायःस्तोमे प्रथोक्त्याः सर्वग्रन्थो यतस्तत्र ।

दयोर्होत्रिकयोर्वच प्रोक्तं दासतस्यीषिति ॥३१॥

ऊन्दोरूपान्विता आसां कर्तव्याः श्रुत्यनुपज्ञात् ।

विमुक्तान् वक्षर्विश्रुत्या प्रयोज्यानां प्रतामि वद् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नौ तोमेत्येवमादिके षष्ठ्ये सोमातिग्रसनाया-
च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यस्तोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप स्रक्षेषु वसत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।
ततो यद्यपि ऊन्दोगा महाव्रत आ सुते सिद्धत श्रियमिति स्तोत्रियं
कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रथोक्त्या ।

२१. जुषेया यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः ।

२२. षट्त्वत्वारिंशत्सर्वास्तपि दासतस्यीषेन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां
यथास्तोमातिग्रसं ऊन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि ग्रथन्त इत्येताः सङ्गसङ्गस्थाः
सङ्क्षोपदेशात् ।

१३. तस्य ता नः शक्तं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं ता
हि ग्रथन्त ईलते तमौलिष्व यो अर्चिषेति वा सोत्रिया इति
(१५.१५) श्रुतेः । तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव ।

१४. षष्ठ्याङ्गः पार्थिकस्य सोचिषास्तानतुरूपान् कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^१ वे सोचिषा-
स्तानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (१५.१५) श्रुतेः ।

१५. आदत्तांसृषेष्वादत्तसोमेषु विशजित्येवादत्तेषु सोचिषे-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुरादत्तुदयो भवतीति श्रुतेः ।

१६. एकादभूतस्य^२ विशजित आदत्तसोमेष्वपि ऊर्ध्वानिव
शंसेत् ।

१७. त्रिकैः पर्यासैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरे-
वाङ्गां बध्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. ग्रन्थाणां यान्यन्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि द्वितीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

१८. सर्वेषां शोचकाणां^१ यच्चतुर्थषष्ठयोरङ्गोः प्रसृतं तदुत्तमे
छन्दोमे यथास्त्रो भवति ।

१८. त्वं महो इन्द्र तुभ्यं च चा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीन-
सूक्तस्थाने भवति । यच्च यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं प्रसेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विपुवश्वहाम्रतयोय । यद्यपि च चतुर्विंशे
ऽभिजिति विपुवति वियजिति महाव्रतौये ऽहसिति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः अहीनसूक्तानि ग्रन्थैकाहिकानि प्रसन्तीति श्रुतेः ।

१९. त्वेह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ष्वच्छन्दोमेपु
षिष्वपि पुरस्तात्पर्यावच्छ मैत्रावरुणः प्रसेत् ।

१९. मा चिदन्यदि प्रसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अग्निमेत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ इदमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भवतः । अस्मेति वचनात् स्त्रयोनी रयन्नरक्रियायां वामदेष्टमेवास्य
भवति ।

२०. आ धूर्ध्वमै दधाताथानिति आस्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. सक्तं दधानामङ्गां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाश्चक्षिण उच्यते । कं नथो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणा-
श्चक्षिणो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्मात्तेन न दिक्छन्दो-

मेयु । कदांनिति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्येकादिक-
निरुक्त्यर्थे वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्त्यमुखीया भवति । चशब्दा-
दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । छन्दोमेयु यदार्धये सूक्ते
तदार्धये उक्त्यमुखीये इतरयोरिति (१८. ४) श्रुतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माक्षैरत अवस्येत्यहरहः पर्याप्त एव भवति । छन्दो-
मेयु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्याप्तत्वे विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-
रूपौ तृतीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्छन्दोमयोः ।

६. तुग्रब्धो विप्रोपार्थः । सो ऽयं विप्रोपः । मध्यमे छन्दोमे
पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । औपरिको^१
ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे छन्दोमे भवतः^२ ।
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपपक्षणमविपर्ययार्थम्^३ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश ग्रन्थेत् तृतीये
पार्थिके ऽहनि^४ । तृतीयवचनादयं^५ विधिर्मध्यमे छन्दोमे न भवति ।
पूर्वं एव तु भवति ।

१ C (orig.) D पर्याप्ते, A -योगान् । २ A औपरि- M औपरिद्या- D om.

३ C om. मध्यमे छन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C निपर्ययार्थं,
M विपर्ययार्थम् । ५ C D om. पार्थिके ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनाद्.

८. विद्याः प्रतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि भगवानमुषं मत्स्यपायि ते महः अस्माअस्मा इदम्भस इति संज्ञार्यो ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्रं हयंत आ यो वाचा विवाचो मृध-
वाचः । एतौ अिन्त्यष्टचौ भवतः ।

१२. य एक इन्द्र्यस्यर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वाष्टधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि क्षण्वाम ते । यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ
अिन्त्यष्टचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. यस्त्रिगमग्रद्वो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य
पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सुरूपद्वानुमृतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया धयं मधवन्पूर्व्यं धन इत्येतत् अिन्त्यष्टचं षष्ठे ऽहनि
भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूप-
द्वानुमृतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं अग्न्यू वित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथा उत्तमे कन्दोमे । यत्प्रथमयोरजोः अस्मि^१ तच्च समानम् ।

११. त्वं महर्षि इन्द्र यो ह शुभ्रैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रस्यते ।

१२. इन्द्रं सृवा नृत्तमं यस्य मङ्गेत्येतत् सूक्तं चित्त्वपि च्छन्दो-
मेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

१३. उदु त्वे मधुमन्तमाः उदिन्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रि-
यातुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते ।

१४. चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविशुष इत्ययं वा
स्तोत्रियो दशमे ऽहनि नाक्षणाच्छंविनो भवति ।

१५. उत्तमा च चिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जोह्वीमि मघ-
वानमुषं । विद्याः प्रतना अभिभूतरं नरमित्येष संचार्यो ऽतुरूपः ।

१६. रायस्त्वामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । द्विपदायश्पणा-
द्योन्यतुग्रंसवधोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रचेत्तया ।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कदाग्रगाथो ऽच्छावाकस्यानुरूपाद-
नन्तरो भवति । अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीया-
विति यावत् ।

२. उहं नो लौकमनु नेषि विद्वानित्युक्त्यमुखीया भवति ।

३. अभि तष्टेव दौघया मनीषामित्यहरहः पर्यासः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियातु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्व्यां पुरुतमान्यस्या इति सूक्तं द्वितीये ऽह्नयेतच्छ्रमम् ।

६. तरणिरिन्ध्रिपासतीति श्लोचियः । तरोभिर्वा विददसु-
मित्यनुरूपः ।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रहणेन
सह द्वितीये ऽहनि भवति ।

८. यो राजा चर्षणीनामिति श्लोचियः । नकिष्टं कर्मणा
नश्रदित्यनुरूपः ।

९. सवायोरिन्द्रयज्ञं इति वचः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
वचः । एतौ श्रित्यवधौ ।

१०. सं च ते जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वोरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि
पूर्वाक्तेन श्लोचियादिना सह भवति ।

११. स्वादोरित्वा विधूवत इति श्लोचियः । इत्या हि सोम
इन्द्र इत्यनुरूपः ।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपां इति वचः । अत्र यत्वं शतक्रत-
विति वचः । एतौ श्रित्यवधौ ।

१३. कदा भुवचयसयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि
भवति ।

१४. उमे यदिन्द्र रोदसौ इत्येतौ आस्त्रायक्रमेण श्लोचियानु-
रूपौ भवतः । उमे यदिन्द्रेति श्लोचिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं
नोक्तम् । कथं नाम हन्द्वागमां श्लोचियक्रमान्यत्वे तथैव ग्रहणा
शेषो ऽनुरूपः स्यादिति ।

१५. विदुष्टे अथ वीर्यस्य पूरव इत्येतास्त्रिषुः श्रित्यम् ।

१६. शासदङ्गिर्दुहितुर्नष्टं गादित्येतत्सूक्तं च शिष्यं घटे ऽहनि भवति^१ ।

१७. शासदङ्गिरित्येतत् ।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति श्लोचियः । न, ना दृहन्तो अद्रव्य इत्यनु रूपः । एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं अद्रव्यवचन इति श्लोचियानु रूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति श्लोचियात्तु रूपौ उक्तमे छन्दोमे भवतः ।

२१. चिष्वपि छन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति ना सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं चिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. अथा वाजं देवहितं सनेमेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकादिकमाग्निष्टोमिकं भूय इन्द्रावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकादिकयोः । चग्रन्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

ई.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे वकाराः साहचर्यममुचयायाः ।

२. अन्तरेणोक्त्यमुखीया^२ प्रतिज्ञोचकं सूक्ते च प्रचेपः पर्यास-
स्थापस्य स्थानम् ।

१८. धामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां ग्रंथनं कृत्वा ततो होचका
एकादिकीभिर्हविः परिदधति । या एकाहे परिधानीयास्ताभिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकादिकान्पर्यासान्
सकृत्सानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः ग्रंथेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्तेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वासुखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
यथोक्तान्परिमेषान्माध्यन्दिने सवने होचकाः ग्रंथन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्त्यानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तराणां अपि परिभाषेयं । तदर्थं ऽप्यग्रब्दो विमो-
षाधिकारार्थः । यदिग्रब्दो ऽपि द्वितीयसवनानिदिष्ट एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः पृथ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. १८. २) । षष्ठा-
ङ्गिकं द्वितीयसवनं अ सर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्अहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिराचे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि
भवन्ति ।

४. परोवपृष्ठे विश्वजिति प्रतिग्रिच्यानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. ग्रंथतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिग्रिच्यक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वासुखिल्याः पिना सुतस्य रविन इत्येन्द्रान् प्रगाथाञ्जं सति । यावत्

उद्विगन्ते प्रगाथर्चा ऽपि तावत्त्यः प्रतिशिक्ष्यवचनात् । ततो माध्य-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्ज्मसति । तृतीयसवने त्रयस्त्रिंश-
न्तृचान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिवा सुतस्तरश्चिन इति पञ्च । यदिन्द्र
प्रागपगुदगिति षष्ठ । वास्तोप्यते ध्रुवा स्यूषेत्येकः । उभयं शृणु-
वच्चन इति नव । तरोभिर्वः सप्त । यो राजा वर्षणौनामिति त्रयः^२ ।
विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः । यार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिक्ष्यत्वात् ।

१. वृषाकपिं मधुनापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूञ्ज-
वर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तिरेन्द्रीः शंसति^३ । इन्द्रो मदा-
येति चतुर्दश स्वादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्काव्यं वच इत्येका प्रो अस्मा उपसृतिमिति षट् उज्जात-
मिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ त्वं सुशिप्र दंपते कन्या वारवाय-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं नथमिति च । उत्तमा
या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अच्चावाकस्तु प्रतिशिक्ष्यक्रियायां विष्णुन्यव्रमेव शंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षशृङ्गे भवति ।

८.

१. अथानन्तरं विद्यजिष्मिन्ने यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकादिकान्प्रगाथाञ्ज्मत्वा ततो अनन्तरं सैषावरुणो
वालखिल्याः शंसति । ब्राह्मणादंसी वृषाकपिं । अच्चावाको

१ C वृषाव० । २ C (orig.) D तिस्रः ।

३ C (orig.) || om. the text from वृषाकपिं to शंसति ।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नाभानेदिष्टं । ऐकादिकवचनमग्निष्टोमस्यैव
विश्रजितो ऽधिकारार्थं । यद्यपि श्रुतो स्तोत्रियानुरूपौ शस्ता
वास्तुखिन्धाः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकास्तमाचं तद्विश्रजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिष्यविधानं । अहर्गणे चोर्ध्वमुक्तमुखीयायाः
परिभाषितत्वात् । तद्वान्वा वास्तुखिन्धादीन् शंसेत् ।

१. तच्चपत्वे वास्तुखिन्धानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्तृचसृचास्तदर्पा वीणाः । हो-
चका विश्रजिति सामसूक्तादीनां^१ चोर्ध्वींस्तृचान् शंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होचकपक्षं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम्^२ ।

५. य एष विश्रजिति चोर्ध्वींस्तृचान् होचकाः शंसन्ति साम-
सूक्तानां यथायथं तच्चशंसनेन चयस्तृचा एवमहोचनसूक्तानां पर्या-
यानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्रजि-
च्छिष्यपक्षं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते ताच्चिविद्वानीयांस्तृचान् होता शंसेत् ।
आ यदुवच्छाद् दुवसे न कारुरिति^३ अनुत्तमा ते मघवन्
नक्तिर्वित्येका कयाशुभीया एवं त्वः क्रियते । अनुत्तमा त इति
परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्ता यथास्मिन् धीयते निविदित्य-
विशेषेणोक्तान् ।

७. युवोर्यदि सख्यायासौ इति नाभानेदिष्टस्य यस्तृचशोदितः
सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्वानीय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न दक्षः ।
युवोर्यदीत्येकां^१ अस्ता तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति ।

९. स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भग इत्येतत्तृचं^२ घामूहिके
वैयूहिके वा द्वतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम् । दक्षवचनं विकल्प-
बाधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसृचं शंसेत् । चकारो मास्ता-
न्तरेण सप्त^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पश्चानां स्तोत्रिया-
ष्कंसन्ति तस्यापवादः । यथास्तोमं हन्द्दोगवग्नेन द्यौतुर्होचकाणां च
प्रातःसवनं भवति । पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

८.

१. होचकाधिकारोऽनुवर्तते । तत आग्न्याधेयिकं दक्षकृत्तमिह
न भवति । चिह्नद्वाराचस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । दक्ष-
कृतं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होचकाय
आज्यानामाद्यांसृचान् शंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांसृचान् होता शंसेत् ।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां
शंसेयुः शिष्यद्वयानां च ।

१ M युवोर्यदीति द्वयस्यैकां ; om. तत एतत्सूक्तं । २ M inserta नियमतः ।

३ C D om. सप्त ; ४ A O D परिष्टः ।

५. षष्ठ्याङ्गः समानं विश्वजिष्किल्येन ग्रस्यं ग्रिष्यानाम् ।
षष्ठ्यङ्गणादन्यथापि षष्ठे ऽह्न्यग्रिष्टोमसंख्ये ग्रिष्यानामेव भावार्थः^१
आरम्भः । संप्रसत्ते दग्धराचे चाक्षीने अदग्धराचे ऽपि षष्ठ्ये तुग्र-
ब्दात्पृष्ठग्रिष्यावियोगो न्यायः^२ ।

६. समानमेव विश्वजिष्किल्येन होयत्वादारम्भः^३ ।

७. समानं विश्वजिष्किल्येन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदौद्याय-
ग्रस्ताय प्राविपुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेषुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते । यस्मिन् सुवते छन्दोगाः
स एव स्तोत्रियः कार्यः सःस्तोत्रियो ऽतुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियातुरूपाणां प्रत्यक्षग्रिष्टत्वात् । एकान्नविंश-
तेरेवाङ्गामन्वायातनम् तत्र चतुरुत्तरं यत्नं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाग्रतयीव्विति छन्दोगानां ।

तमग्नैकस्तः^७ सप्त सुस्तामिद्वि हवामहे ।

चयोदश च मो पु ता द्वितीयां त्वत् उद्धरेत् ॥

उदु त्यद्ग्रतं लेको द्वौ तु मा चिदिति स्रतौ ।

पिवा सुतस्येति दश यदिश्च प्रागपाक्यत ॥

वास्तोष्यते भुवेत्येको न हि ते शूर पापरः ।

न भागे^८ द्वितीये तु तरोभिर्वा विदत्सप्त ॥

१. A सर्वभावार्थः । २. C D न्यायः । ३. A होयत्वाद् C D होयत्वाद् M होयः ।

४. C D कर्तव्यः । ५. A पृष्ठे C D पृष्ठे । ६. M प्रगाथानामैन्द्राणां विशेषः । चतु-
रुत्तरैन्द्राः । ७. C D तमग्नैकस्तः प्र अविपुवत् इत्येकः । ८. C D भागः ।

यो राजेति त्रयो ज्ञेया विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः ।
 तं वो दक्षं तु पञ्च सुरा नो विश्वास्त्रिति त्रयः ॥
 त्वामिदा श्वो ऽथ पत्वारः स्वादेको वण्मृशानिति ।
 सं मा तपन्ति^१ कवयो^२ विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
 वाक्त्रिंशे प्रगाथा ये पक्षिंशेन विवर्जिताः ।
 नक्तिः सुदास इत्येको द्वौ चापि वृहदिन्द्राय ।
 एवं^३ महत्तृतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥
 सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्वं वण्मृशं अश्वि ।
 सर्व एते ऽपि कर्मव्या नान्यथास्त्रि चतुःशतम् ॥
 अन्यशाखात्रयाभावा ह्यन्द्गोमे गणना भवेत् ।
 अथर्ववेदे तपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

८. एतदपि परमतमेव । यदिवाग्रब्दात् कदाचिच्छ्रन्दोगा
 गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्रेषु प्राप्तिपुवतः षट्प्रगाथेनेषुः ।
 द्वादशभिरेतद्यमिति^५ च्छ्रन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्पत्रे वक्ष्यमाणाः
 षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोगव्याः^६ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि
 वृहत्त्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूचम् । न चात्र शःस्तोत्रिथक्रिया ।
 वृहत्त्य एवानुरूपः । एवं सति षष्ठस्यापि विकल्पेनान्वायातनम् ।
 नित्यमभिज्ञवे^७ ऽन्वायातनम् । तृतीये ऽहनि वृहत्तीविकल्पः ।

१ C मतयन्ति कवयो विज्ञेया ; in marg. सा as insertion between म and त
 D मतयन्ति कवयो वि० । २ A कवये । ३ C D एव । ४ C D परितान्तः ।
 ५ C D एतद्यमिति । ६ M अन्वाये प्रयोगव्याः । ७ C D अभिज्ञवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१२. १८. ७) न
ऋन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दक्षस्यतौषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । तत्त्वा
यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः । अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । प्र सु अतं सुराधसमित्यनुरूपः । आ त्वा सहस्रमा शत-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । आ मद्भैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा वर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः । नकिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा दृष्टनो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यथा असीत्यनुरूपः । त्वमिन्द्र प्रवृत्तिंश्चिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । पिना सुतस्य रश्मि इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विपुवति यदि ऋन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे स्वरसाधि विपुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः । उत्तरे
षोडशैर्वा दृष्टदर्शैर्वाति त्रतीयानुरूपश्चेति (११. १२. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विपुवति । ब्राह्मणाष्मिनी भवामयमे यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः । प्रकृतत्वात् ।
तत्र प्रस्तुतमेव ग्रन्थम् ।

१५. वसुधां अवि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उदु त्यद्भ्यंत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूच्यमाने^१ पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते । इन्द्र कर्तुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य वोर्ध्वं विपुवतः । भेदेनोपदेशात् । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमीच्छादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विपुवतो ऽभौवर्तस्थाने ऽन्वायातयेयुष्मन्दोगा इन्द्र कर्तुं न आ भरेत्यत्रैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विपुवतः ।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्तेषु यः प्राकृतादिकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्त्यसंबद्धानि होत्रकग्रस्ताण्युक्त्यानुच्यन्ते । साकमयं मैत्रावरुणस्येवमादिना सूत्रजातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं । चतुर्थं ऽहनि ब्राह्मणाच्छंषिनः स्तोत्रि-
यातुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्येषां जागतानां पक्षे विधानार्थं सूत्रम् । द्वितीयं नित्य-
वचनं नित्यपरिमाणान्वेवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते । एवा पतिं द्रोण-
साचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृष-
णत् । तृतीये अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यथावत् । चतुर्थं
जज्ञान एव व्यबाधत सृध इति जातवत् । पञ्चमे अनानुदो वृषभो
दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि विच्यते

मध्विति स्रजितं महीति महद्दत् । नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूक्य
 इति धौः कन्ददिति दिव इति तदमुख्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे
 आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति
 संवत् । प्रथमे स्वरसाधि धौ न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति
 कदत् । द्वितीये स्वरसाधि उभे यदिन्द्र रोदसौ इति तर्मां कधीति
 कदत् । तृतीये स्वरसाधि अब यत्नं प्रतक्रतो इति कदत् । अथ
 ब्राह्मणाष्टांशिनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय
 सुष्टुतिमिति द्रवं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत् ।
 तृतीये ऽहनि विविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति चिवत् । चतुर्थे
 धो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गधीति परि-
 वत् । पञ्चमे विश्वे ह्यसौ यजताय धृष्यद इति वृषभायेति वृष-
 भवत् । अष्टमे नाना हि ता हवमाना जना इम इति धिवष्णा
 तिलिषे महीति महद्दत् । नवमे अस्य अवो नद्यः सप्त दिभ्रती-
 त्यस्माकमंग्रमुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते नावं
 न समने वचस्युवमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे स्वरसाधि
 चेहान उय प्रतमा इति एकराश्रिति कदत् । अथाच्चावाकस्यैन्द्राणि
 जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्वं मेघं पुरुङ्गतमृगमियमिति
 चथोदग्र वृचं यदिन्द्र श्रवसावधीरहिमिति वृववत् । तृतीये त्वं सु
 मेघं महया स्रविन्दमित्यष्टौ धौष्टिदस्थामवो अहेः खनादिति च
 पञ्च हवनस्यदं रथमिति रथवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्वस्य-
 तिरित्येकादश । एता विश्वा सवना त्रुतुमा कृष इति द्वे । चिताय गा
 अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्व्य वस्त्रित्येकादश ।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे स्याहँ गवामूधःस्त्रिति
 पशुमत् । सप्तमे तदसौ नव्यमङ्गिरस्त्रिदर्पतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 स्वर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 विदधे ग्रंथिषं हरी इति चथोदश मष्ट इति मष्टदत् । नवमे
 अर्धा दिवे दृष्टते श्रुयं वच इति नव दिवसिदस्य वरिमा वि
 पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदसुय्य लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यु पु वाचं प्र महे भरामष्ट इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मघवन् पृत्स्वँहवीति द्वे । समिन्द्र रायेति संवत् । प्रथमे स्वरसाग्नि
 अष्टा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति नव । अत्ते दधामीति चतस्रः ।
 ते इत्काममिति कदत् । द्वितीये स्वरसाग्नि स इन्द्राग्नि समिथा-
 नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वोरिति षट् । युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका
 इमां ते धियमित्येका । मघः सु वो अरमिति चैका छणोति
 युध इति कदत् । तृतीये स्वरसाग्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति
 द्वे । जशान एवेति पञ्च । तव त्व इन्द्र सत्येषु वज्रय इति षट् ।
 छणान इति कदत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः
 ऐकादिके । तत्रैव च यद्वात् । पृथ्वे यानि तान्येवाभिज्ञवे । अभि-
 जिद्विपुवद्विषजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्धितोपदेशात् ।
 पृष्ठवाभिज्ञवप्रथमयोर्दशमे चाह्न्यैकादिकानि । उत्तमे चाभिज्ञविके
 द्वितीयात् तार्तीयकानि । यत्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे
 परोचपृष्ठे च नैव विद्यते । पृष्ठे ऽहन्यभावात् । दृष्टपृष्ठपरोचपृष्ठेभ्य-

स्वन्यप्रकारे^१ विश्वजिति द्वितीयादेव । उक्थविकार^२ उक्थवचनात् ।
अन्यस्मिन्नहनि संधातमापद्यमाने जागतविशेषः । स्तोमातिशंसने
प्राहते एतेषां त्वज्जामेकाक्षीभवतामपि^३ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. २) च सहौचं । तदित्यारम्भात् । यस्मातिदेशो^४ ऽपि यदा
सहौचस्य प्राप्तिः ।

३. उक्थेष्विति वर्तते । प्र वो वाजा अभिधव इति स्तोत्रियः ।
प्र वः सखायो अग्रय इत्यनुरूपः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति वचः ।

४. प्र सखाजे इहदर्शां गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुव्रमापेति च । मैत्रावरुणप्रवणमितरयोर्निवृत्त्यर्थं । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे बहत्यामित्यर्थं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
योरक्तोर्मध्यमे च च्छन्दोमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं कमभेदात् ।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते^५ । पुनीषे वामरचसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वष्टसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमभवसेषु ।

७. ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति द्वितीये ऽहमिति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरौ अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीति वचः ।

८. धीरा तस्य महिना जनुषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च^६ द्वितीये ऽहनि ।

१ M. अन्यप्र. □ □ अन्यप्रकारदि । २ M. उक्थविकारे उक्थव ।

३ A रेकादिकीर्णे भवति तामपि CD रेकादिकीर्णे भवतामपि चक्षः । चक्षने
(D चक्षः चक्षः) । ४ A यस्मातिदेशो C यस्मातिदेशो D यस्मापि देशः ।

५ om. in CD M. ६ A ind. तवः पर्यास इति ।

८. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अतुरुपादनन्तरो जज्ञान एव व्यवाधत सृध इति वचः ।

१०. रदत्पथो वरुणः सूर्यावेति सूक्तम् । श्रुष्टौ वां यज्ञ
उद्यतः सजोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽहनि ।

११. आ ते अग्न इधोमहीत्येका । सो अग्निर्घो वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः स्तोत्रियः ।

१२. आ ते अग्न ऋषा हविरित्यतुरूपः । पक्षिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽह्निति (१०. ३) श्रुतेः । अतुरुपादनन्तरो
अनातुदो वृषभो दोधतो वध इति वचः ।

१३. अ इन्द्रभ्युवं वरुणाय मेघां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽहनि ।

११०.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां ॥
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदसृचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आम्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति ।

४. अग्ने भव सुपमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति ।

५. वाल्लखिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि ।

तच्छंसनं विहारयेति विधीयते । स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा वाच-
खित्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना
संधायाधानम्^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पञ्चः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्येते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादपादं वि-
हरन् शंसति ।

७. अर्धचर्मधर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति ।

८. अचर्मधर्चं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति । दिनापेक्षं तृती-
यत्वं । पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्^२ । अष्टमं
शस्त्रा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विद्वतास्त्रन्यथाप्येवमेव प्रतिगृह्यन् प्रतीक्षितस्य इति
सूधारम्भः ।

११. वाक्यद्वय प्रतिगारः । तचायं विभागविनियोगः । ओषा
मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो यो ह इति श्रुतानां प्रणवे ।

१२. त्वन् पु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्मानुवादेन शंसनं विधा-
योत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते । उत्तमां मुक्ताहावं करोति ।
ततो दूरोद्घर्षं धंसः श्लुचिषदिति । यथा विपुवति शंसनमस्यास्त-
थाचापि शंसति । यथा विपुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम् ।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचमुपशंसस्य तत ऐकाहिकौ

तथैव शंसति । ऐकाहिकौ प्राकृतावित्यर्थः । तौ वर्षणीधृतमस्तन्नाद्
द्यामिति ।

१४. ऐकाहिकाभ्यां द्विचाम्नामनन्तरास्तिष्ठ पञ्चोऽस्माकमव
पितर आसन्निति ।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत् । ततः
पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरसेतद्दर्शयति । नात्र चतुःसूक्तान्युक्त्वा-
नीति नियमः ।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति श्लोचियः । आग्निरगामि
भारत इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१७. पर्यासं चोषि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यनरेणेमानि वा
भागधेयानि सिञ्चत इति पञ्च शंसेत् । युवां नरा पश्यमानास
आप्यमिति पञ्चैव । षट्त्रिंशत्तं मैत्रावरुणस्यतुर्विंशे शंसतीति (१८.
१०) श्रुतेः । चतुर्विंशे शस्तं प्रथमाकन्दोमादित्यतिदेशः ।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति श्लोचियः । प्रियो नो अस्तु विश्व-
तिरित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । ततोऽनुरूप-
पादनन्तरं जागर्तं तुभेदमिह परि पिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति श्लोचियः । यदौ एतेभिराहुत
इत्यनुरूपः । प्रगाथौ काकुभौ । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
दूक्य इति ।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] वर्षणी-
धृतमित्यादीनि चोषि मस्तेभ्यनि वामिति पञ्च युवां नरेति वा पञ्च मस्ते पर्याससूक्तं
शंसदित्यर्थः ।

२१. न हि ते घञं न सञो न मनुमित्युभयोऽन्वन्दोमयो-
र्मध्यमोत्तमयोः सूत्रग्रेषो दशमः ।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुखमापेति मध्यमे कन्दोमे ।

२३. शुष्टी वां यज्ञ उद्यतः यज्ञोपा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे कन्दोमे ।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
ऽन्वन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मेधावरुणस्य । ब्राह्मणाञ्चंसिन इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति श्लोचियः । एवा ह्यस्य सूनुते-
त्यतुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाञ्चंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽह्निति
युतेः । अतुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां श्रेष्ठतमाय सुष्टुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूक्षा इति केचित्^१ । तद्विशार्यम् ।

२. यस्तस्तम्ब सहसा वि ज्यो अन्तानिति षट् द्वितीये ऽह्नि ।
ब्राह्मणाञ्चंसिन इत्यधिकार आ अञ्जावाकग्रन्थात् ।

३. यस्तस्तम्बेति षलुत्तरयोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभिन्नयमजा अतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्याषाञ्चंसेत् ।
दक्षपक्षं षष्ठे षोडशे दक्षेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं सायमस्यचिति पर्याषस्तृतीयपञ्चमयोरङ्गो-
र्मध्यमे च च्चन्दोमे भवति ।

६. अष्टा न इन्द्रं मतयः खर्विद इति पर्याप्त इतरेष्वचःसु
द्वितीयचतुर्थपष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तन्वभि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मैवाववृणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंसेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वशमेतीति (६. ०. ८) तुल्यच्छन्दसः
ग्रंसनं वशगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । विविष्टिधातु
प्रतिमानमौजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अगर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उदमुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियातुरूपावन्न नोक्तौ उक्त्येषु विकारवचनात् (१२. १०. १) ।
प्राक्ततौ वयसु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदमिति (८. ३. १) । उष्णिचु
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहसिति सुतेः । उष्णिक्ककुभ-
स्तुत्याचरतात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्वा
वा पुनष्टुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्यवधत् सृध इति वदन्ति ।

१०. उदमुत इत्येव ।

११. प्र मंदिषाय यो अद्रिभिद्व इक्ष इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तन्वभि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विन्धे क्षप्ते यज्ञताय वृणव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने प्रथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

११. न हि ते घवं न षडो न मनुमित्युभयोऽह्न्दोमयो-
र्मध्यमोत्तमयोः सूत्रग्रेयो द्वाग्रचः ।

१२. इन्द्रा को वां वरुणा सुधमापेति मध्यमे कन्दोमे ।

१३. शुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे कन्दोमे ।

१४. इमा उ वां सुमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
ऽह्न्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाञ्चंसिन् इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति श्लोचियः । एवा ह्यस्य स्रुते-
त्यशु रूपः । गाथत्रौषु ब्राह्मणाञ्चंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽह्निति
श्रुतेः । अतुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाद्य स्रुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूष्य इति केचित्^१ । तदिचार्यम् ।

२. यस्तस्तम्न सहसा वि ज्ञो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाञ्चंसिन् इत्यधिकार आ अच्चावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्तम्नेति पलुत्तरयोरपि अह्न्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभित्तयमजा ष्यतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाञ्चंसेत् ।
द्वचपहणं षष्ठे चोर्ध्वं द्वचेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अक्षेव सु प्रतरं सायमस्यचिति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरक्तो-
र्मध्यमे च अह्न्दोमे भवति ।

६. अष्ठा म इन्द्रं मर्तयः खर्विद इति पर्यास इतरेष्वहःसु
द्वितीयचतुर्थपष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. नं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तस्मिन् प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंसो स ब्राह्मणाच्छंसिने वग्नेतीति (२०. ८) तुष्यच्छन्दमः
ग्रंसनं वग्नेगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । त्रिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केचित् । नदपि विचार्यम् ।

८. अमवांशं ह्यमं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियातुरूपावच नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्^१ (१९. १०. १) ।
प्राक्तनौ वयसु तामपूष्यं यो न इदमिदमिति (९. २. ९) । उष्णिह
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः । उष्णिहकुम्भ-
सुक्षाचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्यो
वा पुब्रुतेति । परि कुम्भादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्याधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रत इत्येव ।

११. प्र मंहिषाय यो अद्रिभिदव द्रुष इत्येतेभ्यः ।

७ १२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तस्मिन् प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विधे ह्यसौ यजताय धृष्यव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृपदने इषिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना शीषधामेति दैपदः स्तोत्रियः कार्यः ।

१५. इतीयमनुरूपकृप्तिः । इमा नु कमिति दैपदस्य दश-
स्तोत्ररे दे अथा वाजं देवहितं सनेमेति द्वितीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अथ प्राच इन्द्र विशां अमिषानिति सूक्तं सुकौर्तिसंज्ञितं
ग्रस्ता यङ्गिग्रसं वृषाकपिं ग्रंसेत् । वृषाकपिर्नाम वि हि सोतो-
र-
सूचतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं यङ्गिग्रसं न्यूह्यति ।
कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरधरयोर्न्यूह्यं
विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपस्तुर्ध्वं ऽहमि । स
पूर्वस्मिन् न्यूह्यस्थाने द्वितीये ऽधर इत्यर्थः^१ । द्वितीयस्थाने^२ स्वरूपं
उदाहरत्यन्यथापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं । मदहृषाकपो २
ओ २^३ अर्थः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृह्णाति यावन्तावत्प्रतीचते ग्रंथिता । तदुभयमुदा-
हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूह्यमुक्त्वा ततो मदेयं मदैवो ओ
ओषा मोदैव एवं प्रतिगृह्णाति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यच्च शाखान्तरीयमहः "सर्वाह-
न्यूह्यपक्षे उपद्रुतसन्धियुक्तमचरं तस्मात् यथा चतुर्थमहस्यौत्तिरीयाणां

१. M om. द्वितीये ऽधर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ O D कपो
ओ ओ ; sec. h. कपो २ ओ ओ २ । ४ M D सर्वोहन् A सर्वोहन् ।

सर्वन्यस्तुम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं ।
 न चते आन्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिश्चित उक्तः सन्धिः
 प्रातिशाख्ये । अथाभिनिश्चितः सन्धिरित्येवमादिना अन्येन (१. १३) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अभिवा इति संज्ञे प्रयोगः ।
 प्रसिद्ध उक्तः । समानाचरे सख्यान (२. ६) इत्येवमादिना अन्येन
 प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । मात्रेपसो ऽवीरता परि
 तेति । अथ चिप्रसन्धिः । समानाचरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना^१ ।
 तस्योदाहरणं । स्वस्वासः सुचेतुनेति प्रमाणे^२ । सन्धिवचनं छविम-
 स्वाभाविकयोस्तुभयोर्यद्वर्णार्थं । न्यूननीयस्य पादस्यादाविति^३ न
 नथे । उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । हर्म्याद्रिरित्युदाहरणं^४ ज्ञापकं । या नो^५ इति
 चिप्रस्योदाहरणम् । क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^६ ।
 छत्रिनस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे
 सन्ध्ये एव^७ (१) । यस्मैदमथमिति । यथा त्वं देव मधक्न्यः सुपूद् इति
 बाष्कलिकायां^८ लक्ष्यमुक्तं तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियो-
 गयोः सन्धिं^९ ब्रूहेदिति ततो ऽव दकारे न्यूनः स्यात् । ग्रौनकेन

१ A ins. उक्तः । २ A प्रमाणः । ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति ।

४ C D =हरणम् । ५ A =दर्शनार्थम् । द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तरस्योरिति
 (१०. ५. १०) विधे द्वितीये ऽचरे इति पुनर्दिनं तु छविमस्य विशेषणार्थम् । तेन ज्ञापकस्य
 यस्मैदमित्यादौ द्वितीयस्यापि सन्धिं छत्रा द्वितीयत्वं ज्ञापय तत्र च (१) न्यूनत्वेन त्वं
 देवेत्यत्र तु लक्ष्यान्तरान् तुभं देव इति व्युत्पन्न इति दकार एव द्वितीयं इति पक्षितो
 ऽर्थः विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे सन्ध्ये एव न्यूनत्वेन । यस्मैदम् । ६ C D सन्ध्ये ।
 ७ A C D बाष्कलिकायां M बाष्कलिकायां C in marg. =बाष्कलि । ८ C D लक्ष्य-
 युक्तम् । ९ C D संज्ञं ब्रूहेदिति ।

तविशेषेण व्युत्पद्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं क खो
इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यच्च स्यादिति ब्रुवन् कचिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति । तथा च ओ इत्युदाहरण-
पाठः । आकक्षाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आक्षर्येषु दधिरे इत्यकारे न्यूङ्गः^३ । नतु अकार एवाच-
क्षितः तत्रैव न्यूङ्गेन भवितव्यं । किमर्थं सूत्रमेतत् । उच्यते ।
सुचारभादेवं^४ ज्ञायते । सन्ध्यचराणामपि न्यूङ्गेन^५ पादे विकर्षो
भवति । तेन एकार एव दिधाकृते द्वितीये भागे न्यूङ्गः प्राप्नोति ।
स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्ग्येदित्युक्तं । यस्येदमर्थं इविः
पदायुक्तं तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्गः या ओ इत्युदा-
हरणतुल्यत्वात् । सुष्को ओ इदस्या एवमेव इत्युक्तत्वा^६ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यानात् । विश्वज्ञाविति मानुनाधिकेन^७ प्रत्यादानं
पराङ्गत्वात्^८ । प्र ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ धायेति रेफस्वरभक्तिद्वारेण पराङ्गपत्वे ङ खोपः ।
विष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु खोप^९ एव पराङ्गत्वात्^{१०} ।

७. तं वृषाकर्षिं अस्या कुन्तार्यं प्रंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D अभिप्राप्नोति । २ A अत्रत्ये इने इयुं द M परे उदा० । ३ A भादेव-
तमपद्वारोतिम् । ४ A न्यूवे । ५ C D ला न सन्धिः । ६ A मानुनाधिकेन ।
७ C D M पदाङ्गनाम् । ८ C D लुबोप M पञ्चो- । ९ C D M पदाङ्गत्वात्
C (in marg.) प्रत्यादानं पदाङ्गत्वा देव प्र ओ ओ ओ३ धायेति कारः क्रमजः
पञ्चोपः १० ततो खोपः ।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंसः । ततस्त्रिस्रो रैभ्यः ततः
कारव्यास्तिस्र एव । ततस्त्रिस्र इन्द्रमाथास्तिस्रश्चानन्तरा भूतेऽब्दः ।

२.^१ शस्त्रा ततो ऽनन्तरं वक्ष्यमाणश्चतस्रः पारिचित्यस्तासां
तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैस्त्र्यं कुर्यात् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एताश्चतस्रः पारिचित्यः ।

२. वैस्त्रयानन्तरमेव प्रतिष्ठणातीत्यर्थः^१ ।

३. पारिचित्यीः शस्त्रा तत एतश्चतस्रापो वक्ष्यमाणो विंशति-
पदः । तमेतश्चतस्रापं निविच्छंशं प्रंसति ।

१८.

१. इत्येतश्चतस्रापः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां दाभ्यांदाभ्यामवसाय दाभ्यां प्रणौति ।

२. त्रिष्टुबेया ।

२. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

४. इयं गायत्री ।

५. इत्येतास्यतस्त आदित्या अङ्गिरसः ।

६. एवाह जरितरोया मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोया
मोदैवेति प्रणवे श्रुतान्ततान्येषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२
श्रुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिशां कृत्तुः शंसतीति श्रुतेः ।

२. एताः पञ्च दिशां कृत्तयः शंसया ।

२१.

१. जनकस्याः शंसतीति श्रुतेः । पश्चिंति संदेह्युदासार्थम् ।
अत इति कमार्थम् ।

२. एता जनकस्याख्याः ।

३. चतस्रः प्रवल्हिकाशंक्षा अतस्त्रयस्य प्रतीराधा अनन्तरं^१
तस्रिविधं शंसेत् ।

१ M कुनाशस्यन्ते ।

२ O प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टुं (?) ।

३ CD अतस्त्रयस्य ।

२२.

No commentary.^१

२३^१.

१. इति चतस्रः प्रवहिकाः ।

२. एतास्त्वथः प्रतीराधाः ।

३. अस्मावूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं श्रोथा मोदैव इति ब्रूयात् । अर्धयुः प्रतीचितयः ।

४. इयमतीवादा । प्रवहिकाः प्रतीराधानतीवादामाह्नखा इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पञ्ची विधयश्चमाना^२ जरितरोथामोदैवेत्यवसाने । श्रोता विद्मी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्त्रामतीवादायां प्रतिगृहणन्तं प्रतीचेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाह्नखासंज्ञाः ग्रंथति ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कष्टश्चरः कष्टयभुङ्धातन । यद्वा प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।

४. तासामाह्नखानां तृतीये पादे मूढः कर्तव्यो यथा वृषा-
कपावुक्तः ।

^१ vers 7 is left out in all MSS. ^२ C (in marg.) कश्चिदश्वनेधादौ कुंयायभिमेधनमर्धयुःश्रुत्यासदा तदर्थमिदं पाठः । ^३ C ययश्चा० ।

५. कष्टचरः कष्टमुद्घातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरचरयो-
र्यथा वृथाकषौ तथा न्यूङ्गः कर्तव्यः ।

६. इतराशामाघनस्थानां द्वितीये ऽचरे वैराजन्यूङ्गमुक्ता
तृतीयस्य पादस्थान्ते आनुष्ठुभेन न्यूङ्गेभावसाय तत उपरितमं पादं
ग्रंथेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या षष्ठः कर्तव्यः^१ ।

७. अथ प्रतिगरे विप्रसृतयः^२ चय इकारा वृक्षाद्यतुर्थः
भुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाशौ ओ ओषा
मोदैवेति प्रतिगृह्णाति ।

२५.

१. आघनस्थानन्तरं दधिकाव्यो अकारिषमित्येकां ग्रंथेत् ।
दाधिकीं ग्रंथतीति (२०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं वृथाग्रहानिरा-
धार्यम् ।

२. सुताशौ मधुमन्तमा इति वृषं । प्र मंहिष्ठाय वृहते वृह-
द्रूप इति वृषं । यो अद्रिभिन् प्रथमज्ञा ष्वतावेति वृषं । अथ
वृषो अंशुमतीमतिष्ठदिति वृषं । एतानि^३ पूर्वं च यदुक्तमिमा
सु कमित्यारभ्य पतत्पष्ठे भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनुष्टुपः ।

४. स्तोत्रियानुष्टुपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रूप इत्ये-
तदेव पञ्चमं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति । न विकल्पो ज्येन सह । प्र

^१ CD ऋषीवर्गेक M ऋषयवर्गेक । ^२ CD oca. अथ प्रतिगरे विप्रसृतयः ।
^३ M ins. अथावि ।

मंदिषाय दृश्यते दृष्टद्वय इति पक्षं विस्तावद्यावन्मैषावरूपस्येति
(२०. ८) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव ।

५. यो अद्भिभिर्ग्रथमजा अतावेत्येका ग्रस्यते । सा चगद्भात्
सूक्तस्थाने गण्यते । चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणार्धंशो ग्रंथति प्रथमे
कन्दोम इति श्रुतेः ।

६. एन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदु मध्वो मदि-
नारमित्यनुरूपः । मथमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु-
रूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं । नाना हि ता श्वमाना जना इम
इति । अमाचं त्वा धिपणा निलिपे महीति मधदत् । ग्रेषं पुर-
स्तादुक्तं यस्तस्तथेत्यादि ।

७. उष्णिषु ब्राह्मणार्धंशिन इति श्रुतेः । प्रायश्चाद्वैद्यमनसः^१ ।
एतो चित्रं स्रवाम सखाय इति स्तोत्रियः । सखाय आ गिषा-
महीत्यनुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु-
रूपा-
दनन्तरमैन्द्रं जागतं । अस्य अबो नद्यः सप्त विभ्रतीत्यस्माकमंश-
मुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । ग्रेषमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीरुधञ्चिति स्तोत्रियः । इन्द्रमीमानमोज-
सेत्यनुरूपस्य प्रथमा । ये पूर्वं अस्यास्तवाचं शूरेत्येते^२ ते उत्तरे
भवतो द्वितीये ऽहनि^३ । एवमयं द्रवः । अग्निं दूतमित्याप्रेयत्वाद्-

^१ M ग्धाव वै. CD om प्रायश्चाद्वैद्यमनसः । २ CD M om. तवाचं शूरेत्येते ।

^३ CD M om. द्वितीये ऽहनि U (orig.) M भवत एव न ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अभि त्वं मेघं पुरुङ्गत-
मृगिमयमिति वयोदश । वृचं यदिन्द्र शवसा वधौरहिमिति
वृचवधवत् ।

९. नू मर्तो दयते सनियमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्येन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्यंथोरङ्गोः प्रथमोत्तमथोश्च चन्द्रोमथोः ग्रस्यन् ।

१०. विष्णोर्लु कं वीर्याणि प्र वोधमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्येन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेपु ।

४. उहं यज्ञाय चक्रयुहं लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति
सर्वस्वहःसु । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्मिन्तुष्टत्तिर्मा भूत् ।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य
पर्यासो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुहं यज्ञायेत्यस्य कचिदग्रसन-
मपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परो माचयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रसनम् ।

६. सुधी इवं तिरस्त्रा इति स्तोत्रियः । आमुत्कर्णं सुधी
इवमित्यनुरूपसूतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया स्तर्विदमित्यष्टौ । दौहिदस्यामवां अहेः खनादिति
पञ्च । इवनस्यदं रथमिति रथवत् ।

७. दममिन्द्रं सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिना सोमं मदाथ
कमित्यनुरूपः चतुर्यं ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुनः पूर्यस्वतिरेकादश । एता विद्या सवना त्वत्तुमा ह्यथ
इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् ।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्र सुतं पिबेत्यतुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अतुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं दां गृण्णते पूर्यं वस्त्रित्येकादश । प्र वो महे मन्दमानायान्वस इति द्वे स्तार्हे मवासूधःस्त्रिति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृषहन्तमाघेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः । अतुरूपो विसृतोदावन्विसृतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि । षष्ठप्रहणमुपरिष्ठादिह बोध्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं^१ इन्द्रमौमानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-
रम्भवादाशङ्का न^२ कार्या । सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियातुरूपवि-
धानात् ।

१०. एवयामहतं^३ प्र वो महे इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्रा-
ततो जनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्येतिवमावृत्ति-
दिग्यते (१३. १) ।

११. इह महो ओ ओ ओ२^४ ओ ओ ओ ओ२ ओ ओ
ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओथा मोदैव
एवं प्रतिगृण्णात्यध्वर्युः प्रतीक्षितयः ।

१२. अतुर्जनिषी तस्या अपसरतीति सूक्तमेवयामहतो ज-
नन्तरं ग्रसेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतयेति सूक्तमृतुर्जनिषीद्यानन्तरं
ग्रसेत् ।

१ A ins इन्द्रं विद्या ।

२ M तु ।

३ A om. एवयामहतं ।

४ U adds one ओ more.

१४. विष्णोर्तुं कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावा-
दृथिवी इति श्रुत्वा ।

१५. प्र वः पान्तमन्वसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्तु-
कीयादनन्तरं श्रुत्वा ।

१६. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतत्सूक्तं हृन्दोमेषु च श्रुत्यते न
केवलमपि ।

१७. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतस्य तिस्रः श्रुत्वा प्रथमे हृन्दोमे ।
तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उहं यज्ञायेत्यस्मानृचात्पूर्वं भवामिचीयमुत्तरयोश्च हृन्दो-
मयोर्भवति । तत्रैव वोच्यते । षष्ठे ऽप्यहमि भवामिचीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शास्त्रान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चेश-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मतो दपते चनिष्पन्नमिति सूक्तं । परो माचया तच्चा
वृधानेति सूक्तं उत्तमाष्टचमुद्धृत्य श्रुत्यते । उहं यज्ञायेत्यस्य
सूक्तस्य^२ श्रवणं कृत्वा न पुनरिति (26.5 Comm.) । षष्ठ इत्युपशंभारात्
विष्णोर्तुं कमितोत्तरेष्वित्यस्य^३ विशेषेणानुक्तं^४ भवति । ननु^५
भवत्येव नू मतोः परो माचयेति ।^६ इत्यम् । षोडशाक्रमेणानुष्ठा-
दनन्तरं पुनर्मा^७ भूत् ।

१ CD •पाठाकरणाच्च=; C in marg. स्य । M पावाच । २ A अथस्य परो
माचयेत्यस्य सूक्तस्य । ३ A •रेष्वेतन्नि=, B रेष्वित्यस्य नि= । ४ A •युक्तं जाग्रतं
च । ५ A न मनु । ६ A माचयेति नू मतोश्चक्षिन् चनि कुर्वे विष्णोर्तुं कमिति
चेत् । इत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्तुं कमिति मा भूत् । पर्याप्तस्य भवति षोडशक्रमेणानु-
ष्ठानपरं चोपाकरणमिति कुवेच ।

२०. यदिन्द्र चिष मेहनेति स्तोत्रियः । यदिन्द्र ते चतस्र इति
अनुरूपः । प्रथमे कन्दोमे । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । तदस्मै
नयमङ्गिरस्यदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा खर्वतीति पञ्च । ओजो
मिमानो मंहिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः । अस्मैव यः
पूर्वसृचः सोऽनुरूपः । तृतीया तु प्रथमा । उत्तरयोराज्ञायकतः ।
मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादन-
न्तरमैन्द्रं जागतं । प्र ते महे विदधे ग्रंसिपं हरी इति चयौदश ।
मह इति महदत् ।

२२. गायन्ति त्वा गायन्निष इति स्तोत्रियः । अनन्तर
एवानुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादन-
न्तरमैन्द्रं जागतं । अर्चां दिवे वृष्टते शूयं वच इति नव ।
दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः । दिव इति तदसुय
लोकस्य रूपम् ।

२७.

१. उक्त्येषु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां
पार्थिकानां कन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्त्यानि । तान्येवेतरेषामुपदि-
श्यन्ते । चतुर्विंशेऽहनि प्रथमात् कन्दोमाच्छ्रुत्वं सर्वेषां होत्रकाणां
भवेति । षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणस्यचतुर्विंशे ग्रंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

पाच्छंभी चतुस्तवारिंशतमच्छावाक इति (३०. १०) लिङ्गात् ।
शस्त्वपहणात्कलानि सोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः^१ । सर्वपहणमच्छा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१. चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्थिकानां शस्त्रं तद्वशिष्टं
चतुर्णामभिस्रविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

२. द्वितीयप्रभृतिभ्यः पार्थिकेभ्यः स्वरसामसु यथासङ्गेन
शस्त्रम् ।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्त्यसंस्थान्यहानि कुर्यु-
स्तस्मात्तुर्विशिकानि सहैन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंक्षेपस्थवस्तु न्यायकल्पितानि । नकाहिकान्युत्तर-
वैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्यायवैष्णवविपर्यायः^१ । वैष्णवे विपर्यायो^२ योऽत्रिभौयोर्द-
यज्ञायग्निरूपानि^३ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्याययोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे दे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन उदभुतौयं योऽत्रि-
भौयात् पूर्वं । अच्छावाकस्य न्यायकृत्तमेव महाप्रतीयमहरिति वा ।
अहर्वचनस्य कृत्तार्यस्य पुरुषमेधौघमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः । स
हि षोडशिसंक्षो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंक्षस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । ऐकाहिका-
न्येव न न्यायकृतानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१ CD • कथाभुक्ते । २ A वैष्णवपराय । ३ C विपर्यायो M विपरेया ।
४ C (orig) • रपाग्राया II • रपाग्राय ।

६. ततो ऽथ, यदीत्यनुवर्तत-एव । अथ यद्युत्तममाभिप्रविक-
 सुकथं कुर्युः ततो द्वितीयस्याहः पार्थिकस्य यत् द्वितीयसवनं होत्र-
 काणां होतृशोक्तं तदुत्तमस्याभिप्रविकस्य भवति । द्विरभ्यासो
 ऽध्यायपरिष्माप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१०.

१. अभिजिह्वादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्त्यानुपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्द्रोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्भिद्यते । न हि पक्षपक्षं^१ सोमसूतवनं च ग्रस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्द्रोगाध्वर्यवो ऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुग्रहं^२ 'कल्पग्रस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं' । ग्राखान्तर-विहिते तदा कल्प्यं^३ वा स्यात् । सूचारम्वयवात् । अचोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन वृद्धता तदा राशिपरिमेषं च ग्रंथति अशंसोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुम्भवति । याज्या पिया सोमं महत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि शोत्तमस्य चान्दोमि-कस्य^४ निष्केवल्यसूक्ताणि तानि वा ग्रंथेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोम-सामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तचाग्निनीभिः सोममतिग्रंथेदाग्निनीयाज्या जग-त्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्द्रोगवग्रान् । नच त्रिष्टु पष्टिघ्नतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सक्तक्रियान्याय्या । आ वां रथं

१ C D om. पक्ष ।

२ A कल्पग्रस्त्रैर ।

३ D भवि ।

४ A 'विहिते तदा कल्प्यं वा स्यात् ।

५ C D om. या ।

पुरुमायं मनोजुवमिति दश । अवोध्यग्निर्गम उदेति सूर्य इति
 चतस्रः । अभृदिदं वदुनमो धु भृपतेति पञ्च । कः खिहृचो
 निष्ठितो मध्ये अर्षस इत्येका । अवाञ्चमद्य ययं नृवाहणमित्येका ।
 एष स्य भानुहृदियति युज्यत इति षट् । यदिन्नेष सरयं यापो
 अग्निनेत्येका । उभा हि दृष्टा भिपजा मयोभुवेति पञ्च । यो वां
 परिज्मा सुष्टदग्निन रय इति पञ्च । भुज्यमंहयः पिष्टयो भिर-
 यिनेत्येका । एता वा पाक्षाः । अवाञ्चमद्य ययं नृवाहणमिति
 याव्या । एत स्या वां मधुमन्मन्त्रिकारपदिति वा मदती ।

२. इष्टीनां शम्भ्वन्तादिनि^१ क्रियमाणे हविषां घागक्रमेण
 दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य ।
 एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत । तदुक्तं सूर्यादात्मौयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत ।
 यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य ।

३. स्तोत्रियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत । उपदिष्टमप्यात्मीयं
 नाद्रिषेत तत्प्राधान्यात् ।

४. च्छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः । अचोदाहरणं । सुहृप-
 क्तन्मृतये सुदुघामिव गोवुहे जुहमसाह यविधवाह यविधवाह
 यविधवाह^२ ।

५. भूर्वेषानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं । येषां विपर्यय-
 मनुविदध्यादेव ।

७. येन वृत्राणि हव्यं हंसीत्येवमादिको न्यूनीयः पादो

१ D प्राश्रतादि कि० C in marg. एतावत्ते । तेषां परि ।

२ A om. यवि यवाह ।

३ A अवादरे ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादथोऽग्निष्टोमाः स्रश्रुतावुक्तास्तेषां स्रश्रुतिं परित्यज्य किमप्यमुक्यान्युपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बभूवुः इत्यर्थाद्भस्यते । न हि पक्षपक्षं^१ स्तोत्रस्तवनं च ग्रन्थमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्दोगाध्वर्यवोऽस्रश्रुतिकत्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथाश्रुतमनुग्रहं^२ 'कल्पग्रन्थैरप्युत्तरकारिभिर्भविष्यं' । शाखान्तरविहिते तदा कस्य^३ वा स्यात् । सूत्रारम्भयज्ञात् । अपोदाहरणं । यदि चिकद्रुकीयास्रष्टाचत्वारिंशेन दृष्टता तदा रात्रिपरिमेवं च शंसति असंक्षोपाय ऐन्द्री चिधुम्भवति । याज्या पिवा सोमं महत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि चोत्तमस्य चान्दोमिकस्य^४ मिष्केवन्मसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशसोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारदाजकानां । तचाग्निनीभिः स्तोममतिशंसेदाग्निनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्दोगवशात् । तत्र चिधु षष्टिषतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्किद्यान्याय्या । आ वा रयं

पुरुमायं मनोजुवमिति द्रष्टव्यम् । अबोधमिर्जं उदेति सूर्य इति
 चतस्रः । अद्भुदिदं वयुनमो षु भूयतेति पञ्च । कः खिद्वचो
 निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका । अवाञ्चमद्य धय्यं नृवाहणमित्येका ।
 एष स्य भानुसुदियति युज्यत इति षट् । यदिन्त्रेण सरयं थाथो
 अग्निनेत्येका । उभा हि दक्षा भिषजा मयोभुवेति पञ्च । यो वा
 परिज्मा सुदृदयिन रय इति पञ्च । सुव्युमंसः पिष्टयो निर-
 श्विनेत्येका । एता वा याज्ञाः । अवाञ्चमद्य धय्यं नृवाहणमिति
 याज्ञ्या । उत स्या वा मधुमन्माचिकारपदिति वा मन्तौ ।

२. इष्टीनां शम्भ्वन्तादिनि^१ क्रियमाणे ऋषिषां यागक्रमेण
 दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतरायां च मन्त्रादिः शब्दश्च ।
 एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत । तदुक्तं सूर्यादात्मौयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत ।
 यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादश्च ।

४. स्तोत्रियादिषु ह्यन्वोगमनुविदधीत । उपदिष्टमथात्मौयं
 नाद्रियेत तन्नाधान्यात् ।

५. ह्यन्वोगानुविधानस्यायमपवादः । अचोदाहरणं । सुरुप-
 क्तन्मृतये सुदुषामिव गोदुष्टे जुह्वमसाइ यविद्यवाद यविद्यवाद
 यविद्यवाद^२ ।

६. पूर्वेषानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं । ऋचां विपर्याय-
 मनुविदध्यादेव ।

७. येन दृचाणि धर्यथ हंसीत्येवमादिको न्यूहनीयः पादो

१ □ शम्भ्वन्तानि क्रि० C in marg. एतावच्च । तेषां पठि ।

२ Δ om. यानि द्वाद ।

३ Δ ० आदरे ।

विकर्षणं पूर्यत । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा
न्यूहनीयं संपादयेत् । तथा निष्टिग्नः पुत्रमा आवयोतय इति ।
संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते । न तु विकृष्टप्रयोगः । ननु
न्यूहनाधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतद-
योजनं न्यूहनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूहने पादे कन्दोगैर्विकृष्टे
तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति ।
असौदाहरणं । मा नो अज्ञाता रुजना दुराध्य इति ।

८. अयं च न्यूहसंबन्धो विमेषः प्रसङ्गादिषोचते^१ । न्यूह-
नीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि च्छन्दोमानानि तेनैव स्तरेण तुल्यं
छन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि लुपेरन् अदमनं^२
तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनपक्षपादतुल्यारस्य लोपो भवति ।
असौदाहरणं । चतुर्थे ऽहनि न्यूहो प्रातरनुवाके तदूर्ध्वमे जुह्वा
पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो म्रियेतत्किंभक्षं कार-
येदिति श्रुतेः । पशुत्किंभ एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपाकृतः पशुः कण्ठे तत आध्याह्मतिं होता जुहुयात्
यस्माद्वीधावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाग्यमाने यस्माद्वीधावाग्निष्ठास्ततो न इत्येव-
मादिना मन्त्रेणाध्याह्मतिं जुहुयात् ।

४. पलायितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पञ्चावुपविष्टे ।

६. यस्माद्भीषा संश्रिता ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाव्याज्जतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वयंभृते पशौ ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वं । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-
पशुशब्दात् शाखापशुशब्दोत्पत्तौ न वेपमानाद्याव्याजतयः ।

८. उपाकृतस्य नृत्तस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु नृते पशौ तेनैव संस्कार्यं कर्म । यदि
त्येकैवाग्निं प्रीतः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति वा स्थितिरिति
श्रुतेः (१८. १२) ।

२. अवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभच-
णयोग्ये । विमथिते । उपलभ्यमाने एवाप्राप्ये अंधिते वाच्यं प्रति-
निदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूचकैकदेशस्यायमपवादः । इदं नञ् नान्ये ऽन्यमात्मने ।
न तु दुष्टविमथितयोः । तच्च हि आच्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-
वचनात् पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं क्षाममिति । आत्मने प्रतिनिदध्या-
दित्यर्थः । प्रतिनिध्याधिकारादात्मनिः^१ प्रतिनिधिर्यः । अतो
नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोक्षाप्रयोर्न पुनःक्रिया

१ C • लभ्यमाना ।

२ Δ आन्यवचनात् ।

३ Δ आत्मनि, C D • भर्ति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारदाजं वचनात् । अभि-
गोरावृत्तिः संशसतत्वात् वपमैषस्य च तादर्थ्यात् ।^२ मनोतापर्यभि-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये से पशुमध्वंसितारस्य त आतिं प्रा-
जुयुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये
आज्याहुतिं^३ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापथां गर्भिण्यामित्यर्थः । वप्रायामनूबन्धायामिति
विशिष्टभेदेना । चोदितायामष्टापथां सत्यामेतद्गर्भस्य^४ त्वचो
वपाक्यं फलीकरणानां फालीकरणान् । फलीकरणा मध्यमास्त-
पुष्पाश्चे हि सविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकष्या-
दिति प्रसिद्धास्तान्गर्भं च । इतिशब्दस्य स्वार्थः । ग्रामिणेऽग्नौ अप-
थितेतरस्य वप्राप्रधानस्त्रिष्टकदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अन्नपटुत्वे दूयकर्मणि स्वरुहोमे यदि दूयविरोहणं स्थान-
तस्त्वाङ्गं वज्ररूपमनेकवर्षं पशुमाहमेतं । पशुवन्त्वं कुर्यादित्यर्थः ।
अहर्गणेष्वन्त्ये ऽहनि स्वरुहोमस्तबोर्ध्वं स्वरुहोमकालादिरोहणे उत्तरे
पश्चावस्थापाननम् ।

१ A तन्त्रः ।

२ A ins होता ।

३ A १५८४४४५५, C न नदमर्थे, D न नदमर्थः । ४ D चकषा M om.

८. उद्गातारं मृतमिच्छन् द्वितीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिसृभिराव्याहृतीर्जुह्यात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिराव्या-
हृतीरनुसवने ब्रह्मा जुह्यात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिराव्या-
हृतीरनुसवने यजमानो जुह्यात् ।

१२. सर्वानितरानुत्तिज इतरयज्ञस्थान् मृतमिच्छन्तः सयज-
मानकान् सर्वे सयज्ञमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिसृभिराव्या-
हृतीरनुसवने जुह्युः ।

१३. संसवे उमे दृष्टव्यन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पन्नाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साव्यामुपदेशः । एतेषु सप्त कयाश्रुभी-
यादीनि कथं नाम स्मुरिति ।

१५. कया शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति ।
प्रकान्तनिरुद्धार्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्रे वर्ष इति ।

१८. यदि प्रथमाः संख्यापयेयुरितरे तत उत्तरां संख्यां
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रकान्ते उक्थ्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्व
प्रातरनुवाकमिति शंभवदौषनिवृत्त्यर्थः । यजमानाश्चकाः यपसां वदन्तात् पूर्वप्रातरनुवा-
कारभावात्. प्रकान्तौ विहितशस्त्रिन् देव्यात् प्रातरनुवाकारार्थं वरिष्यतीति मत्वा ततः
पूर्वमेवमवातिषि प्रातरनुवाकारार्थं क्त्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेद्वा ।

१८. तस्यैवाङ्गो ऽभ्यासेन दिरात्रकरणम्^१ । विशेषणानुपदे-
शादन्तः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात् । तच्चानुक्रमधृष्टाभ्यासनप्रणयनानि
शान्तिपातिकानि कर्तव्यानि सहौचाण्युक्तत्वात् । सोमस्यैव केवलस्य
प्रणयनं । तच्चाग्नेयीरूपं त्रिषमिति सोऽद्वयेत्^२ । यथासवनविधि
यथावाग्नीध्रप्रणयने^३ सोमो निमाति मातुविदित्येवमादिनां प्राक्प-
रिधानीयायाः उद्धारः । तच्च चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राङ्मुख-
स्थार्यस्य परिसमाप्तत्वात् । एवमिहापि यावद्दर्थं कर्म । नैवात्राह-
र्गणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात् । आग्निषां निर्वचनमेव
समाप्त्यपेक्षितत्वात् । समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरज्जत्वात्^४ ।

२०. संसवधर्मरहितं प्रकान्तग्रन्धाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-
न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिध्यनुष्ठेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-
स्यैवाभ्यासो न युज्यते । प्रतिनिधौ तत्काञ्चादिति न्यायात् । तेन
पूतीकैरनुष्ठीयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः ।

२१. वाग्रब्दः पचान्तरे । तस्यामग्निषोमादिकायां संकल्पितायां
संख्यायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बद्धतरा दक्षिणा दद्यात् ।

२२. खवन्धो वा विहरन्ति । खवन्ध आपो नदीतडागादिस्थाः
संखवन्धो विहरन्ति । विच्छिन्दन्तीत्यर्थः । वायुर्वान्तरावती विहर-
त्याकाग्रयेति वा संख्यानं भावयेत् । चकारः सर्वत्र विद्विषाणाना-
मित्यस्य प्रापणार्थः ।

१ A C D M - पचं च । २ G M दो० । ३ A यथासवनविधिः ।
M यथा च च विविचपः, C D यथासवनविधिः । ४ C पूर्वे D om' osee पूर्वे ।

६.

१. क्रीत इति विशेषणदक्तीतापहारे चोदितकालस्थाति-
नयनमपि । सोममात्रे सर्वास्त्रवस्थासु करिष्यमाणप्रयोजने । अपहृत
इत्यपग्रन्थाददृश्यमाने विनायपहरणेन । अमेध्यसंस्पृष्टे^१ तु प्रको
अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या ।

धावन्नापैत्यमेध्याक्काद्रन्ध्रो लेपस्य तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिपुतेषु दुष्टे परित्यागोऽपहृतवच्च कर्म ।
अन्यमाद्येत्यन्यथाहरणमात्रम् । न कथः । अभिपुष्पयादिति प्राग-
भिपवाक्तीतापहृतस्य लभ्यस्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यानिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मूल्यार्थिने किञ्चिद्द्यात् । न तु शास्त्रेयम् ।

३. यजेतेति वाक्यश्रेयः । अभिपुष्पयादिति यागचोदनानुवर्तत
एव । असुपक्षभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिपुत्थ यजेत् । पूतीका
रोहितद्वयाद्याणि^२ । अर्जुनोऽपि दण्डजातिरेव । तत्पुष्पाण्यपि
शुक्लानि ।

४. दृष्टानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिपुत्तानामयं संस्कारः ।
प्रतिदुष्टा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । मिश्रयेत् ।
शृतेन उत्तानघ्नेन माथन्दिने श्रीणीयात् । दध्ना तृतीयसवने ।

१ All MSS कासाया० or कासाया० । १ A स्पृष्टे तु स्पृष्टे ।

२ A वा पक्षेण । ३ M रोहिणः, O रोहिणः (?) D रोहिणः ।

५. एका स्त्रीगौर्देया । दक्षिणग्रहणात् प्राकृतस्य दक्षिणस्य निवृत्तिः । अवस्थयादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीचेत् तादृशेनैव कर्त्तव्येन ।

६. तत्र तस्मिन् पुनर्वर्त्ते प्रकान्तकृतदक्षिणा दद्यात् । पुनर्वर्त्तौ ह्येष तत्र कृतप्रायश्चित्तिरिति^१ शतपथश्रुतेः (४. ५. १०. ६) । एकस्यामपि त्वाज्जतौ पूतीकादिभिः कृत्वायमेतत्प्रायश्चित्तम् । अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति शोदनैक्यात् ।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाहेनाभावे । पञ्च गा दक्षिणा दद्यादित्ययं विधेयः । श्रेयं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःसवनान्तोसोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति शोचियः । आत्मायकमेव उत्तरो ऽनुकृपः । शीघ्रपक्षं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात् ।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्त्वेव देवताभिः^२ सह शोचियानुक्रुपाभ्यां सोमातिशंसनम् । ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सप्तार्चं इतीया ।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके ऐन्द्रावैष्णव्युक्ता । अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परियहः । कथं नाम स्यादिति ।

५. इन्द्रमिन्द्राधिना वृहत्कृतम् । अतो देवा अवन्तु न इति पल्लवः एताः सूक्तार्थभवात्^३ ।

६. अतो देवा अवनु न इत्येतस्य षष्ठ्यस्योत्तमया परिधाय
विष्णोः कर्माणि यथ्यतेत्येतया यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होत्रपद्वयं चानुवर्तते ।

२. षण्णहो अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽतुरूपः ।

३. त्रिष्टुवर्यं वचनम् । अष्टेदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमग्निं सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा हिनो-
मीत्यष्टौ । उहं यज्ञाय चक्रपुहं लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायत्र्यः । एताः छविषत् । सूर्यमा वरुण्येति पन्थामित्येका ।
वर्धान्यं विष्टे मरुतः सजोषाः । मोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।

४. या विद्यासो जमितारा मतीनामिति यदा इन्द्राविष्णू
तत्पदयार्थं वामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः श्रुतं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आग्नि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।

२. प्र तप्ते अद्य त्रिपिविष्टं नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
क्षवते वीर्यं षेत्यतुरूपः ।

२. जगत्पर्यं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्त्रसो धियाधत इति तिस्रः सूक्तं वा । आ यो विवाय सवयाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि ऋमखेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुलिङ्गान् परित्यजेदन्त्याश्च ।

४. त्वेषमित्या समरणं त्रिमौवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अथ स्तोत्रियानुरूपौ प्र तप्ते अथ त्रिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति द्वतौयसवनत्वाविशेषात्^१ । स्तोमातिशंसनायाचिन्यः^२ प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्यादिरसुते यद्यादिव्य उदियात्ततः पक्षभिः स्तोमैः पक्षकैः स्तोमैर्होत्रिकेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । सुवते वन्दोगाः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्^३ आद्ये द्वे चक्षौ । जाग-
तानामिति नोक्तं विष्टुष्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन्द्र नामा
देवदेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अशस्त्रापि चतुर्दशीं पथोदय्या
परिधानं नित्यां इति वचनात् ।

१ C D •नन्वाविशेषात्, A M •नन्वादिशेषात् । २ A स्तोमातिशंसनेन नापाधिः ।

३ A आयात् ।

१०. इन्दोगाः सुवते तथैव शस्त्रम् ।

११. होचे वा प्रथमानां श्रोत्राणां कृतं भवति । तथैव शस्त्रम् ।

१२. कृतं सुवतं शंसने कर्तव्ये ।

१३. कृतं सुवतं शंसनं च ।

१४. आश्विनमप्येतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम् ।

प्रतानि नीषि घञ्चा च^१ सुष्टायामाश्विनं भवेत् ।

प्रत्यक्षाणामृचां नाच दृष्टीनां च संपदा ॥१॥

प्रतिपत्तिर्नवोपेत्याश्विनीस्य पुरो नव ।

ता राजानां चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥

सो मर्त्यैश्चिति चैका स्यादगन्तेति द्रष्टुः स्मृतः ।

मगाथो अग्ने विवस्वास्यादैष एव कल्पक्षतः ॥३॥

एते दे अयमग्निः षट् त्वामग्ने दे द्रवं पुर ।

सप्त वैदिषदे ज्ञेयास्तृषे मेति^२ जनस्य च^३ ॥४॥

अग्निं तं दग्धं तिस्रः कः पञ्च चोत् सखासीति ।

उषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो रुच्ये तथा ॥५॥

प्रति सोमेभिरुपसं सूक्तमुपो यदद्य दे ।

उषस्तत्तिस्र एता उ चतस्रः शुर्महे दग्ध ॥६॥

अग्निना यज्वरीरिपस्त्रिस्त एका न यत्परः ।

दूरादिहेव षट्चिंशदुदीरायां दग्धाष्टौ च ॥७॥

आ मे इवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु ।

एका भ्रातृभिर्गणैः नामत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥

का राधन्व मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।

तं युञ्ज्वाथां नवा मे हवं नामत्या पञ्चपञ्च ॥९॥

युवोरु षू रथं चिच्छिदेका तिस्रः समानसु ।

नव प्रति प्रियतमं तुल्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥

अब्रूभिषेत (?)^१ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिह्य परे^२ ।

अतुष्टुयुष्णिह्यौ च द्वे दृष्टयुष्णिगस्तुष्टुभः^३ ॥११॥

११.

१. सन्ने गणयन्ते वा । यदि दौचितो विधेय कथं स्यादित्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मग्न्येन ग्रामिवाद्वा आहूतेन खौकिनेन वा ग्राह्यान्तरात् । अस्थीन्युपनद्धा ततः पुत्रं^४ भ्रातरं वा दौचयित्वा^५ शान्तिपातिकैः संस्तुतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दौचयित्वा सह यजेरन्वित्येतन्मिरविन^६ कल्पान्तरमेतदाशब्दात्^७ । दग्ध्वास्थीन्युपनद्धेत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव । अभिपुत्र्य सोमं राजानमगृहीत्वा यहाभ्यविषापरस्यां वेदियोष्यां यजमानास्त्रिकुशं निधाय तस्मिन्देष्टे दक्षिणापरवेदि-
श्रोण्या देष्टे कन्दोगाः सार्षराजौभिरायं गौरित्येतान्भिः परा-

१ C in marg. या सोमनादग्राह्यौ चान्वयं कुतः । २ C D अब्रूभीषेत । ३ A परे ।

४ C D उष्ट्रयुष्णिगुभः । U in marg. पुत्रं देवानाभित्यादि याज्यान् प्रहविषदित्यर्थः ।

५ C तत् । ६ C D M निरासेन । ७ C D M द्वादशशब्दात् ।

चीभिरनादन्ताभिः स्तुते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणस्योप-
विष्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सार्पराशौभिः
पराचीभिः स्तुते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति
मयानूकनपापानास्ताडयन्ति^१ । सर्वैरेव पाणिभिः ।

६. आद्यं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं व्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्देवरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति ।

९. मरणात्मवसरे ऽस्त्रीनि याजयेद्युरितरे यजमानाः । अस्थि-
मतो याजयेद्युरिति केचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्त्रयमाने स्तोत्रसंनिधाने^५ ऽस्थिकुम्भं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कसग्नौ द्रोणकसग्नः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घं सोम-
नाग्रे सतीति^६ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om. ताडयन्ति । २ A स्तोत्रदेशः । ३ A अपरिमिते इष्टके । ४ D नमि-
दर्शनादिति देवरेव । यथा नवम्यां यथेति । C like D, M • दर्शनादिवैचरेव ।
यथा नवम्यां यथेति; in marg. वे । ५ A om. इति ।

९. विधुं दंष्ट्राणं ममने बह्वनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन सांघ्रा^१
 षष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने सुवते वन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुषगिति । पूर्वे ऽनुरूपः शंसितव्य-
 स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति वचनद्वयम् ।

११. घावणीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तत्र भवतीत्यत आह ।

१२. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूचारम्भः ।

१३. अस्मैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति ।
 यदि पुनः कलशद्वरणं घावद्वरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
 न्यायम् ।

१४. उभयोरपि घावद्वरणकलशद्वरणयोः ।

१५. विष्टुप् भाष्यन्दिनत्वात् ।

१६. अभ्युज्जीतं नाराग्रंसमन्तःपरिधिं भस्मानि जुहुयात् ज्ञता-
 ज्ञतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१७. शुक्ले^१ नाराग्रंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

१८. यं यत् जघन्यं गृहीयान्तस्त्रात्पमर्धादूनमुपवाते नाराग्रंसे
 सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१९. दुष्टं सोममविशेषात् नाराग्रंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
 र्द्विरण्यगर्भं दद्याद्याभिश्चतस्रभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन^२ प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
 पूर्वार्धं उपरवाख्ये श्रवटे ऽवनयेत् ।

२०. यस्याभिपुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
 भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेंदुरिन्द्रमित्यादिना

धीभिरनादृत्ताभिः श्रुवते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणस्योप-
विष्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सर्पराशौभिः
पराशौभिः श्रुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति
सयानूहन्पात्रानास्ताडयन्ति^१ । सवैरेव पाणिभिः ।

६. आथं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति ग्राह्यान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्वैरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति ।

९. मरणात्संवसरे ऽश्वीनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्मि-
मतो याजयेयुरिति कैचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे श्रुयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घं सोम-
भागे सतीति^५ ग्राह्यान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om. माहयन्ति । २ A स्तोत्रदेश । ३ A अपरिमिते दृष्टके । ४ D श्रुति-
दर्शनादिति वैचरेव । यथा नवम्यां यथेति । C lako D, M • दर्शनादिवैचरेव ।
यथा नवम्यां यथेति; in marg. वे । ५ A om. इति ।

२. विधुं देद्राणं समने बह्वनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन सास्त्रां
 ३४ ब्राह्मणाच्छंभिने भुवते कन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

३. महत्तमाम गुह्यं गुरुसृगिति । पूर्वां ऽनुरूपः शंसितव्य-
 स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति वक्ष्यहणम् ।

४. पाण्णोत्येकवचनमविवर्चितं । किं तत्र भवतीत्यत आह ।

५. क्षयनाधीनत्वाच्छंभमस्येति सूचारभाः ।

६. अक्षेवोत्तरो ऽनुरूपो मह उपाय तवसे सृष्टिर्मिति ।
 यदि पुनः कलशद्वरणं पावद्वरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
 न्याय्यम् ।

७. उभयोरपि पावद्वरणकलशद्वरणयोः ।

८. षष्ठुप् माध्यन्दिनमात् ।

९. अभ्युज्जीतं नाराग्रंसमन्तःपरिधिं भक्षानि जुञ्जयात् क्षता-
 क्षतक्षेत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१०. शृङ्गे नाराग्रंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

११. यं यत्तं जघन्यं शृङ्गीयान्तस्थान्ममर्धादूनमुपवाते नाराग्रंसे
 सोमपममे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराग्रंसमन्तं वा प्राजापत्याभि-
 र्धिरण्यगर्भं इत्याद्याभिर्यतस्तृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
 पूर्वार्ध उपरवाख्ये श्रवटे ऽवनयेत् ।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
 भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेंदुरिन्द्रमित्यादिना

भक्षणं कुर्यात् । कृत्स्नं वेदमष्टतमसाद्यमित्यादेश आनं युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहु-
याद्यस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरग्निवावच्छाद्येति^१(?) चन्दोगानां । तेन चान्येन
वावच्छाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य ष्वते विदभिश्चिप इत्यनेन ब्रूवेन महावीराख्यं^३
भिन्नपाचममुमग्न्य तत आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. अयस्विंशतन्नाव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेण मन्त्रे-
ष्वेकान् । द्वितीयां यशस्वं दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्त्रेण मन्त्रेणैते आज्याहुती होता जुहोति । अग्न्यादध्वर्युश्च ।
सप्तश्लोकाः ।

१३.

१. यदौति वचनास्त्रिमिन्नं न स्वथमुत्पाद्यम् । सत्ताय दौषितः
सत्तायं दौषादिषु प्रवृत्तक्रियः । अयग्रन्दाहदबुद्धिरपि कथंचित्सा-
मुत्तिष्ठेदपरिषमाप्रसक्तस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भध्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सत्तिभिरङ्गीकृतं क्रीत-
मक्रीतं वा विश्वजितातिराचिष्य यजेत सर्वस्रोमेन सर्वपृष्ठेन सर्व-
वेदधृदधिष्णेनेति विश्विष्टो विश्वविद्यागो नैमित्तिकः । सत्ताङ्गं

१ A चि पा० । २ C निर्हरेद्यस्याभ्युपाकृतं । D निर्हरेद्यस्या चमसा० ।

३ C D महावीरपात्र भिन्नम् । ४ A नष्टत्वात्, M नष्टं नोपदि० ।

चोच्यते । अनिष्टप्रथमयज्ञस्थहिताग्नेः सत्तिष्ठः सामुत्थाने आग्ने-
योष्टिः सर्ववेदसदृशिण भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरित्येवं^१
केचिदाहुः ।

२. संकल्पापि सत्तमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत । वा-
ग्रब्धो विकल्पार्थः ॥

१ उक्तो द्वादशाहः सद्योत्रसद्वर्मातिदेशस्य केषांचिदङ्गाम् । तद-
नन्तरं ते वेदस्तुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
त्तिकान्युपदिष्टानि । तच्च द्वादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
कानिचित्सन्नाशि केचिदहोनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तच्च
द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्याप्यनेन विशेषेण
सम्भवं । सत्तमसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषो वक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः^१ सत्तमार्थमासी-
रन् । य अन्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^२ सत्तमासीरन्निति
शास्त्रान्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^३ दीक्षिता इत्येतदेवा-
मेव विशेषणत्रयम् ।

२. सत्ते गृहपतिरोधो^४ नास्ति । यथा साध्यं याजमानं च
मयीदमिति ब्राह्मणः । अग्रको तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्थानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेयश्चरि (चरि. ?) २ C D om. the passage
beg. with उक्तो and ending with नावाच । ३ C D यथोदिष्टा । ४ A यजमान ।
५ A ins. एतन्नेनतः । ६ A गृहपदीतिरा, M गृहपति रा ।

रोधेन क्रिया । यथा होतुरिलोपकानं मयौदमिति जपस्य ।
तथानिर्व्यमिलोपकानं कृत्वा तस्यानुरोधेन^१ पयान्मयौदमिति जपः ।

१. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत्^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याज-
मानमार्चयाभिव्याहरणादि ।

४. परार्थानि केल्यर्थान्यौदुम्बरीसंमानादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
श्लोकः^५ कृतत्वादिति (१९. १. १४) ।

५. केचिन्नाराशंसकस्याः केचित्तनूनपात्कस्याः केचित्तनूभय-
कस्याः मन्त्रकस्ये द्वैधे^६ भूयसा यः कस्यस्यसाधर्म्यमितरेषाम् ।

६. उतेषु दक्षिणेष्विति सत्यसति वा^७ दक्षिणाहोमे काला-
वधिरयं^८ । दक्षिणापयेन दक्षिणामार्गेण । ते शाखासदसौ दक्षिणे-
माग्नीध्रतीर्थेन छण्णाजिनानि धूमन्तयासयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^९ जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्तमग्निष्टोमसंख्यः सहस्रदक्षिणः पृष्ठ-
ग्रमनीयाख्यः कायः । सत्तिष्ठः सन्नादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजे
रक्षितिशाखान्तरश्रुतेः । स काममेव पृष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. ९४. २०) यदि तु यजेतैत एवास्य सत्तिष्ठः स्रजिजः
स्युरित्यारण्यके वचनात् प्रथक्पृथक् पृष्ठग्रमनीय इत्येवावसीयते ।

१ C D तस्यानुरोधेन । २ A प्रथमं दीक्षित । ३ C D M समादीनि ।
४ C D M कात्यायनः । A छण्णायनः । ५ M एव instead of एक ।
६ C D M on. उपपत्कस्या, □ (in marg) भयास्यम् । ७ A मन्त्रकस्ये द्वैधः ।
८ A on सति । ९ C D M विधिरयं । १० A एव नमस्तौ मन्त्रेयुरिदं ।

५. अनुयाजेऽधिष्ठित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते । सत्यनुयाजधामे
ब्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेऽधिति ब्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः । सुचौ वक्ष्य-
माणे । ननु तस्मादेव सिद्धम् । सत्यम् । अधिकानां प्रतिषेधार्थ-
मेतत् । कथं ब्यूहति । अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुह्वं
प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तमेन । अग्निरग्नीषोमाविध्यादिना
मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युक्षेन सद्येन हस्तेन । आत्मार्यं
आग्नीर्योगात् । ततोऽनेकयजमानो सर्वे धृष्टं कुर्युः । अशक्ये
चान्वारमेयुर्मन्त्रं व्रुधाणाः ।

६. याया प्रधानदेवता तांतासुपक्षस्य ब्यूहनं कार्यम् । प्राप्त-
मेवेतददौक्षितायकार्यममापास्तार्थं बोध्यते ।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पक्षीसंयाजेयुक्तः सोऽवावधित्वेन
गृह्यते । तस्मिन्निष्टे गार्हपत्ये सुवेण जुहुयादेवमेव शाखान्ते
श्रुतत्वात् । प्राग्गृहपतेरिति शोक्तम् । यत्रैव गृहपतियागस्तत्रै-
वेता आहुतयो यथा स्युरिति । आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परि-
भाषासिद्धम् । मन्त्रानिदानीमाह ।

१०.

१. प्रथमां द्वितीयेषु पराक्रमध्वं द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं
तृतीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चमेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

१ A C (sec. b) यमाप्रधान । १ H adds यद्वह धर्माणामधिपते रम्भ ऋतामा-
मधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेव पराक्रमध्वम् ।

५. अतुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते । सत्यनुयाजयाने
 ब्रूहन्मिष्टेषु चानुयाजेष्विति ब्रूहति प्रेरयतीत्यर्थः । सुचौ वक्ष्य-
 माणे । ननु तस्मादेव सिद्धम् । सत्यम् । अधिकानां प्रतियेधार्थ-
 नेतत् । कथं ब्रूहति । अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुष्टं
 प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन । अग्निरग्नीषोमावित्यादिना
 मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युज्जेन सत्येन हस्तेन । आत्मार्थं
 आग्नीर्योगात् । ततोऽनेकयजमानोऽसौ सर्वं सह क्षुर्युः । अग्रमये
 चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।

६. याया प्रधानदेवता तांतामुपलक्ष्य ब्रूहन् कार्ष्णिषद्येत्येव-
 नेवैतददीक्षिताद्यनार्थममावास्यायं बोध्यते ।

७. प्रतौऽदृष्टपुतेरिति यः प्रतीचीं दिशं ब्रुदुचति यज्ञो-
 पवीती पूर्ववत् ।

८. उदीयेत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं ब्रुदुचति पूर्ववत् ।

९. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वीं दिशं ब्रुदुचति । मन्त्र-
 लिङ्गात् । इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः । अर्थभेदान्तु प्रतिदिशं
 ययोक्तो मन्त्रभेदः ।

१०. उक्तार्थमेतत् । पूर्णपाचाभिर्गर्जनमाग्नीर्योगादात्मार्थम् ।
 दिशां ब्रुदुक्षणेनपि तत्संयोगात् ।

११. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्त्रं सूचम् । स्त्रवन्तानि खण्डयो
 व्याख्यायन्ते । क्रमार्थंश्चायं प्रत्ययः । आपो हि सा मयोभुव इत्येव-
 माद्याभिस्त्रिभिर्युदुक्षणेणा अपो ऽभिमृश्य ।

१२. अस्त्रायं वो मरुतः श्लोक एतु । यथोरोजसा स्तुमिता

रजांसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति दिग्बि-
कल्पः ।

१२. सनुद्रं च इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्र-
येतानुपसृगन् । अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भक्त्वा मन्त्रोच्चारणम् ।

१२. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिष्टतसृभिस्तरो ऽभि-
ष्टयेत् ।

१४. समिष्ट एषो मनसा नेषि गोभिः संवर्चसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां
प्राणानुपसृग्येत् । ब्रह्मसोक्तेन क्रमेण ।

१५. अनु म इत्येवमादिना मन्त्रेण सुखमण्डलं पाणिना
विमोध्यति ततः ।

१२.

११. विष्णुकर्माख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत
आह ।

१. वेदेर्द्यं दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादा-
रभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानादक्षिणं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमात्रे
स्थापयेत् । दिक् विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्मादध्वगो
हीनतरं भवं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं
कुर्यात् ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात् ।

५. दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति ।

न तु क्रामति परस्मैपदोपदेशात् ।

६. तमहमित्येवमादिक^१ उदर्को वाक्यशेषः । समानस्तुत्याः ।

सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

७. अग्नय स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिग्गमीचते ।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते । स ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहवनीयमीचते । बह्वणप्रधासेव्याहवनीयौ द्वौ । तयोर्द्वयोरेवौचणमविशेषात् । ऊह्य न भवति । ज्योतिःग्रन्थस्य दीप्तिवाचकत्वात् ।

९. ईक्षत इति वर्तते । समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव दिग्गमीचते । एवकाराच्च पूर्वेण सह विकल्पः ।

१०. जयतीति सूत्रच्छेदः । वायन्तानि तु खण्डग्रो व्याख्यायन्ते । एवं च निर्देशः क्रमार्थः । स्वयंभूरित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यनुपतिष्ठते । दर्शनगोचरं गत्वा । कुत एतत् । अथात्रैवेत्येवमादिना अन्येन महाव्रते विशेषात् ।

११. ऐश्वरीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं वाङ्मनावर्तमानमप्यष्टत्य । होद्वदिति शोक्तम् । तत्रावर्तनमात्रमत्र तु भ्रमणमिति विशेषात्^२ ।

१२. सव्यावृद्धत्वा एव गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः । कथमुपतिष्ठते तृष्णीं मन्त्रेण वेत्यत आह ।

१३. अग्रे गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने ।

४. संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । रोमनखानीति रोमशब्दः केश-
शमश्रोरप्युपलक्षणार्थः । प्रेतग्रहणं घन्या अपि पूर्वमारिष्यतः
क्रियार्थम् ।

५. आश्रुत्य^१ प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य । एतद्गृहे कृत्वा
अन्यदक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम् । कः पुनः स देश इत्यत आह ।

६. किं कुर्यादित्यत आह ।

७. इत उत्तरं प्राचीनवीतिना कर्तव्यम् । कुत एतत् ।
आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः । अपेत वीत वि च सर्पतात इत्या-
दिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशाखया विमृज्य ।

८. स्फोतेन करणभूतेन उद्भूज्य उद्भूत्येत्यर्थः । अभ्युक्ष्य ।
अद्विहपसिच्येत्यर्थः । कृत्वेवं देशसंस्कारं ततः ।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणामैः काष्ठैश्चिति^२ कृत्वा ।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात् ।
पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् । गृह एवोद्भूरणं कृत्वा
शकटेन नीयन्ते । अग्नयो यजमानस्य ग्राभ्यान्तरात्^३ ।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण
यजमानग्रहीरं नयेत् । ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संहरः ।
उच्यते । प्रवासे मृतस्याहृतस्य व्यवेतो ऽग्नीन् प्रवसति तेन चैवोत्सृज्यत
इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाग्राह्या स्यात् तन्निवृत्त्यपे-
क्षया वचनम् ।

१ A C बाडाव । २ Com. काष्ठैः । ३ A om. the words from गृह to
ग्राभ्यान्तरात् ।

१२. काष्ठचितौ उत्तानं श्रवं निपात्य ततः ।

१२. दक्षिणतस्थितेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा । अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा । वक्ष्यति । अनुस्तरण्या गोयुर्माधिपवणमिति । अजां क्षागीं रोहिणीमेव । अनयोरन्यतरां दक्षिणामुखीं प्रोभ्य प्रकर्षेण गच्छे गाढं बद्धेत्यर्थः । ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यन्ते । सत्यम् । अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः । प्रयोगश्च संदृग्गते । दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुरिति । ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनान्तवैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः । उच्यते । वेदार्थव्याख्योन्मुक्तानां नायं दोषः ।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञाया वा दृक्कावूह-
संलग्नावूहस्यामुद्धरेत् । पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः ।

१५. तौ दृक्कौ दक्षिणाग्रावीषदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव
मारनेयौ शानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात् ।
अनाहिताग्नेरौपासने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्^१ । पिष्टपिष्टयज्ञवदिति
सर्वमेतद्भवतीति दृढसंप्रदायः ।

१६. प्राणायतनानि^२ मुखं नासिके चक्षुषीं कर्णौ^३ तैल्वैकैकं
क्षिरय्यशकलं निदध्यात् ।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्य्यस्येत्यनया चक्षुः अनुस्तरणीवपथा
श्रवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः ।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽप्राणाय्यभिमुखानिकायांश्चि प्रेतपादौ
चेति देवयुवं जुह्माग्नेय्यां सादयतीति श्रेयः^४ । जुह्मादीनामनेकल-

१ B O (in marg.) पूर्वाधिकारनान् । २ B om. प्राणायतनानि । ३ O has only दक्षिण चक्षुः जुह्मं सादयतीति ; in marg. प्राग्नेय्यां । देवयुवं corrected A देवय ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्तेषु सत्तिष्ठां साधार-
णान्यन्यानि पाचाणि भवन्ति । तेषां सन्नान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्^१ ।
अतश्च सत्तिष्ठा मृतस्य स्त्रैरेव पाचैर्दाहः । अपि वान्यानि पाचाणि
साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः । संस्मितदर्शपूर्णमासस्य
हृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहितान्यग्निहोत्रायणिनोः
स्नात्तौपाकपूर्णाङ्गित्युच्यते जुह्वविकारत्वात् । हतेन प्रपदाज्येन च
पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात् । आनुसोम्येन च न्यायात् ।

१८. सव्ये पाणौ श्रवस्योपभृतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

१९. भुवां हतेन प्रपदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाधीमेवो-
रसि^२ सादयेत् ।

२०. तथैव पूर्णामनुसोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

२१. अग्निहोत्रेष्ववमैष्टिकं च वपाया उपरि नाभिकयोः
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नाभिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं
गम्यते । वपाया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येऽपि
प्रदेशेषु वस्तान्तरिहितेषु सादनं युज्यत^३ एव ।

२२. प्राग्निचक्षुरणपाचं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२३. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात् ।

२४. पुरोलाग्रकपालानि शिरसि स्थापयेत् ।

२५. षष्ठु^४ यावाण रति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-
सम्यगिति श्रुतितो निर्णयः ।

१ B om. नेषां to तादर्थ्यात् । १ C (in marg.) पाचैर्दाहाय । २ C (sec. h.)
प्रदक्ष्ण । ३ C दस्य in marg. घ ।

२७. समवत्तधानीमिलापाचीमुदरे कुर्यात् ।

२८. निदध्यात् । पात्रावित्यविवक्षितं वचनम् ।

२९. पूर्ववत् ।

३०. क्लृप्त्यर्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।

३१. उपस्य उदग्रः । तस्मिन्नरणी निदध्यात् । अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम् ।

३२. ऊर्वोर्द्वयोरण्युलूखलं निदध्यात् । अष्टौवतोर्मुसलम् । अष्टौवच्छब्देन^१ शुष्कशब्दे उच्यते ।

३३. शृपं च गृकटं च शृपंगकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।

३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेपस्यालोकूचादीनि । अनादिताग्नेः^२ पार्वणपिद्वयशपात्राणि । विकारैकत्वात् ।

३५. जुम्हादीनि सर्वाण्युरोक्तयोक्तं^३ तानीति । हतेन वृषदा-
ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि
च । तानीति वचनात् ।

३६. अयं वै त्वत्त्वमित्येवमादिकया षट्पदया उपोहन्ति ।
प्रापयन्त्यग्निमिराहवनीयगार्हपत्यद्विषाम्याख्यैर्यजमानशरीरम् ।
पुत्रादयो यथाधिकारम्^४ । असौ ह्याहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतना-
मग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात् ।

१ A inserts here अष्टौवतो जाननी इति षष्ठमाहवे यदिजानमिति मन्त्रभाष्ये ।
अष्टौवद्व्यां जानयामित्यहमे कश्चायामिति मन्त्रभाष्ये च । २ B -यो सर्वेषां पितॄं
पितॄन् । ३ ७ सर्वाणि पुरोक्तानि The reading of B I have not noted. ४ B
यथाधिकारम् ।

१५.

१. मैत्रमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येवमाद्या दश जपित्वा
सव्यावृतः सव्यं वाङ्मन्वाद्युत्थानवेचमाणाः^१ षष्ठतो ऽनिमौल्यन्तः
श्रीधं प्रक्रामन्ति । प्रागुदङ्मुखाः ।

२. सृत्योः पदं धोपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्तयते
प्रक्रामतः पुरोक्षितो ऽन्यो वा ।

३. आपो हि छा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम् । यना च सोम
जेवि चेति सूक्तम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति । आनी-
त्यर्थः । कथं श्रान्ति । गिरांसुदके नमनेनाप्रवेग्यन्तः असंधाव-
मानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः ।

४. प्रत्यापयन्तीति सूचच्छेदः । स्यवन्तानि तु खण्डग्र उच्यन्ते ।
असाविति नामपादं अपिण्डा उदकाश्चलिमेकं दद्युः ।

५. उदकादुत्क्रामन्ति । आपो अस्मात्पातरः शुन्धयन्त्वित्येव-
मादिना मन्त्रेण ।

६. अक्षतमधौतं गवं वासः परिधायानन्तरम् ।

७. तच्चतुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमु-
पस्त्राय ततः ।

८. कनिष्ठो ऽग्रत इतरे तमनु । एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान् ।
अपिण्डा बद्धवचननिर्देशान् ।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूर्वाकाण्डानि यदा धान्यलेजे प्रसिद्धाः ।
सर्वपा श्रोपधिविशेषाः । एतत्तथं निविष्टार्द्धं अशुष्को गोमये

निधाय ततः अग्न्यन्वती रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाभ्य-
क्तमग्न्यान्मग्निं च यच्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संस्पृशन्ति
सपिण्डाः ।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम् । आसनमप्यध एव । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । हवियमक्षाराल्लवणं तद्भक्षता । भावप्रत्ययनिर्देशो
लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षार्थः । ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च व्रतानि
कुर्युः । प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां
वृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च कृषिनिर्कर्तनादीनाम् । किमवि-
शेषेण । नेत्युच्यते । वैतानवर्जम् । वैतानं चेतान्निकर्म । तस्याप्रति-
बन्धः^१ । कियन्तं कालमेतानि व्रतानि । उच्यते । एकरात्रमेकमहो-
रात्रमित्यर्थः । चिरात्रं वा । एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः ।
आ वा संचयनाद्भूतानि । अस्त्रिसंचयनं वक्ष्यति । अपरपक्षे संचि-
त्येत्यादिषु । आ वा तस्माद्भूतानि भवन्ति । स्मृतिविद्वच्च वचन-
मन्ययाकरणे प्रातपत्यर्थम् ।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते । येव्वहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं
तान्यघातानि । कतमानि पुनस्तानि । मरणादारभ्येकरात्रादीनि ।
धानि व्रतैर्व्याप्तान्युक्तानि तानि न वर्धयेद्युर्नाभ्यधिकानि कुर्युः ।
कर्मानधिकारव्रतैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः । एतदनेनोच्यते^२ । यद्यपर-
पक्षो ऽन्तर्नवाहं^३ भवति तत आ वा संचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

१ C तस्य प्रतिषेधः । १ A C (orig.) अनेनोच्यते B C (sec. h) अन्येनोच्यते ।

२ B त्रींस् नवाहं C orig. मरं वाहं ।

कर्तव्यः । अथ चेदूर्ध्वं नवाहान्नादन्तः । वर्षावयवस्थापेतदसंयोग-
विधानात् । इति ६ स्नाह कौपीतकिरिति स्वपचद्वीकरणार्थं
श्रुतिप्रदर्शनम् ।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः । अपरपक्षः कृष्णपक्ष-
स्मिन् या अयुजो विषमसङ्ख्याका रात्रयो मरणादारभ्यैकचिपक्ष-
सप्तसु संवयनमस्यां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्मान्तरदर्शनात् ।

१३. यं त्वमग्रे समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन क्षीरमिश्रेणा-
स्त्रीनि निर्वाप्यास्यां तापमुपशमयेत्यर्थः । विगततापानामपि निर्वा-
पणमविशेषात्^१ ।

१४. शरीरग्रन्थेनावास्त्रीन्युच्यन्ते । तान्यमन्तरं पुराणे घटे
प्रविषेत् ।

१५. उत्ते स्नाधामि प्रथिवीं तत्परीत्यनेन मन्त्रेण तं घटं
स्वप्नोद्येनापिदध्यात् ।

१६. उच्छ्वस्य प्रथिवि मा निवाधया इत्यनेन मन्त्रे स्नाते
सुहृन्गयामित्यर्थः । तस्यां निखाद्य प्रवेश्य ततः ।

१७. उच्छ्वस्यमाना प्रथिवी सु तिष्ठन्तित्यनेन मन्त्रेण परिमिते
ऽवदध्यात् । परिमितं पितृकं कुलकं श्रद्धानमित्येको ऽर्थः । तच्च
परिमितदारं क्रियते । तवाश्विकुशं सुहृद्भावां^२ प्रवेक्ष्यावस्थापयेत् ।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति ।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः । उपलभ्यमानानि
शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया । शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्त्रि-

समानसङ्ख्याकैः पञ्चाशद्वृत्तैः प्रतिनिधिकरणम् । तदुच्यते । त्रीणि
षष्टिशतानि पञ्चाशद्वृत्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः । कथमि-
त्याकाङ्क्षित आह ।

२०. वक्ष्यति । पुरुषाकृतिं ह्रस्वेति । तस्या आकृतेः प्रिरसि
कर्तव्ये चत्वारिंशत्पञ्चाशद्वृत्तानि निदध्यात् ।

२१. ग्रीवायां कर्तव्यायां द्वा यथाप्रदेशं निदध्यात् ।

२२. बाह्वोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात् । किं विंशतिषोर्बाह्वोः ।
अंसान्वंसयोः । एकोऽस्यशब्दोऽस्यफलकवचनः । अपरौऽमतिर्धातुरसु-
शब्दपूर्वो गत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । अंसात्सुगतयोः अंससहित-
योरिति यावत्^१ ।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये विंशत्पञ्चाशद्वृत्तानि निदध्यात् ।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपञ्चाश-
द्वृत्तानि निवेशयेत् । पञ्चाशद्वृत्तानि लौकिकेन शब्देन पञ्चाशवि-
टकान्युच्यन्ते ।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पञ्चाशद्वृत्तानि अवस्थापयेत् ।

२६. चत्वारि पञ्चाशद्वृत्तानि शिश्ने कल्पयेत् ।

२७. ऊर्वोः कर्तव्ययोः शतं पञ्चाशद्वृत्तानि निवेशयेत् ।

२८. द्वयोरपि जानुजङ्घाष्ठीवत्समुदाययोः विंशत्पञ्चाशद्वृ-
त्तानि निदध्यात् ।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपञ्चाश-
द्वृत्तानि निवेशयेत् ।

३०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रमीत एवं चौणि पट्टिग्रतानि ।
विकलाङ्गे ऽपि सङ्ख्याशनिराकृतेः प्रतिनिधिनात् ।

३१. उक्तया पञ्चाग्रदन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णा-
सूत्रैः सूक्षासूक्ष्मधमैः स्त्रायुवत्परिवेष्ट्य क्रमेण यवसूषैर्मांसवद-
स्त्रिभिन्नैः प्रक्षिप्य सर्पिषाभ्यङ्ग्यानन्तरमग्निभिर्दद्यादिसंस्कारेण
संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः । एवमेव शास्त्रान्तरविहितत्वात् । जीवतः
कर्माणीत्युक्तम् । यदा पुनर्जीवत एव पत्नी धियेत ततो यजमा-
नेन किं कर्तव्यमित्यत आह ।

३२. अग्निष्वाको नियोगव्यमुत्प्रेक्षते । पूर्वमारिष्या अग्नि-
संस्कारो ऽन्यानयनमाधानं^१ च । तच्च पूर्वमारिष्या अग्निसंस्कारा-
याथाकाम्यं वचनात् । अन्यानयनमर्थाचिप्रां पुनराधानं तु विधीयत
इति । संतापनेन वेति । संतापजैरित्यर्थः । संतापजैरिति कर्तव्यता^२
यजमानदाहवियया प्रतपये पश्यते । दद्याद्विरोधात्सैव द्रष्टव्या ।
इत्यनेन कुर्यान्निष्ठ एव स्वास्त्रीरेष्टवै ब्रूयात्तासु गोमयानि च
शुम्बलानि वावधाय नाना चिम्बघ्नियु प्रवृज्यात् । ते ये ततः
संतापादग्नयो जायेरंक्षेरेनं दहेयुरिति^३ (१२. ५. १. १) । इत-
रेषां परित्यागः कृतार्थत्वान् ।

१६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । परिधि-

१ A उपराधानं च । २ A C समापजैरित्यतः B not quite legible. ३ B दाहयेयुः ।

मङ्गलं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः । तदर्थं कर्म परिधिकर्म । तद्वृत्तापवर्गं कर्तव्यम् । प्रतान्युक्तान्यधःश्रयादीनि । तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनसा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम् । प्रत्येना मृतस्य प्रत्यनन्तरो रिक्थभागुप्यते । कथं कर्तव्यमित्यत आह ।

१. अनङ्गान् वस्त्रोवर्दः । तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः । तत्प-
द्यादग्नेरुदग्मीवं प्राग्यौवं चोपरिलोम चोपस्त्रीयं तस्मिन्चिक्थभाजः
सर्व एवोपविशन्ति । दर्भेषु चोदगणेषु प्रागणेषु^१ वा ।

२. जुहोतीति सूत्रान्तः । ये चर्मण्युपविष्टास्तांशामि^१ चान्तरे-
णायसानं घृताभ्यक्तं स्थापयित्वा दमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम् ।

३. शस्या रथाङ्गत्वेन प्रविद्धास्ताः परिधिवदावसथ्यस्य पश्चाद्-
क्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः ।

४. कृत्वेति वर्तते । शमीमयमनियतसङ्ख्याकमिन्धनायं पालाशं
वेधं च त्रूष्णौ प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत् ।

५. वरणयिकारेण कंसविकारेण वा सुवेष वक्ष्यमाणा अन्या-
जतौजुहोति ।

७. दक्षिणं पाद तिर्यङ्गमितरस्य जङ्गाया अधो न्यस्येतरं
वेधमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्य उपस्यकृत् उच्यते । इत्यभूत
अलिक् जुहोति । किं चान्यत् । समन्वारभ्येषु यानि कर्माणि
प्रत्येनसा सहोपदिष्टानि तेष्वन्वारभ्येषु । संग्रन्दात् कृतोपस्येव्वन्वार-
भ्येष्विति लभ्यते । कतमे पुनस्ते आहुतिमन्त्रा इत्याकाङ्क्षित आह ।

८. दमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम् । याजु-

वैदिका^१ परैतु मृत्युरित्येवमादिकां दिनीयाम् । अप नः शोशुच-
दधमिति सप्ताग्रे नय यस्ता ददा तं नो अग्र अधरादित्येता^२
आरुणे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता दद्यातिदिष्टा यायारुणे दशान्वा-
धान इति ।

८. तूष्णीमित्येवमन्तं सूचम् । खण्डग्रस्तु व्याख्या क्रियते ।

दादग्र ऊत्वा प्राक् खिष्टहस्तो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थे सङ्ख्यावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यासृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु
चर्मोपविष्टानीचते ।

११. अञ्जनं चैककुदादि हस्तेन संमृश्य^१ ततः ।

१२. दभंग्रस्त्राकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मेषूपविष्टानाम-
क्षीयनक्ति दक्षिणं पूर्वं मध्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपद्मोरि-
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्तत इत्याभ्यासृग्भ्यां द्वावको ऽनुमन्त्रयते ।
प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यान् । एवं
च सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्यातय्यमिति गम्यते ।

१५. अनङ्गुरो वा पुच्छमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते ।

१६. अनङ्गान् शकटवाहः । नवं वस्त्रम् । कांस्यस्य सुवो यदि
हतः स एव देयः ।

१ B om. शाङ्खवैदिका । २ C अपरादिति वा दशभिर्वितेता आरुणे ।

१ B संमृश्य ।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्तुहिरण्यादिविन्तमवस्थाप्य^१ प्रत्येनाः
पेदकृष्णापाकरणमर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिकर्माकृतेतत्प्रत्येनमि सति भवति ।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रसङ्गेनायं^२ शूलगवाक्ष्यः काम्यः शाखापशुरिहो-
च्यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वशाखायामप्यथ यत्स्वेरग्निभिर्यजमानं
संस्थापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-
मस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवशर्वादीनां नाद्यां शूलगववपाहोममन्त्र-
दृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूत्रकारेणोक्तः । तच्च रुद्रं गवा यजत
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते । स्वस्थ-
यनायानर्थोपग्रमनायेत्यर्थः ।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वप्येषा संज्ञा । रौद्राश्च भूरिगः
शूलादयो रोगाः । या ते दिष्टुद्वसृष्टा दिवस्सरोत्येवमादिभि-
र्मन्त्रलिङ्गेस्तत्र दृश्यन्ते । तन्निवारणार्थं चेतत्कर्म भवतीत्येतदपि
संज्ञया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानौमात्त ।

३. शूलपक्षे शूलपक्ष इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वद्युर्गतं यथोक्तं
हत्वा । पुण्ये नवने पुण्यादौ । प्रामुदीच्यां दिग्नि एतत्कर्म
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्यदर्थान् हत्वा निवुनक्ति मन्यनमावसथ-

६. उपस्तीर्णं वषामवधाय ततो ऽभिघारणमस्या आग्नेन कुर्यात् ।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्नाहकारान्तेन वषां
कृत्वा ततः ।

८. आहुत्यनन्तरं पश्चादपर्णानि^१ तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

९. वषाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे । तथैवानुप्रहरेद्यथा
तेषामुक्तम् ।

१०. दग्धांयत इत्यनेन मन्त्रेण वषाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तर-
मुत्तरामाज्याहुतिं कृत्वा तथैव पर्युचति । यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिव-
मिति चिः पर्युचति । आग्नेयहणमसंदेहार्थम् । उत्तरायहणमन्येवपि
शाखापशुपु भावार्थम् ।

११. स्नात्नीपाकयहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम् । पश्चिमाग्निपहणं पूर्वं
ऽप्रावधिकृतत्वान्ना भूत् ।

१२. तस्यैवाग्रेरुत्तरतो ऽवदानानि अर्पयेत् । मांसमिति नोक्तम् ।
कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेद्युरिति ।

१३. यो ऽग्नौ स्नात्नीपाकः श्रुतः तं च धूपं च । धूपशब्देन
वसोच्यते । मांसमग्नेभ्यो ऽवखण्ड्याज्यं^२ च संस्क्रुतं पाठक्रमेण पाचा-
न्तरे^३ समस्य जुह्वा स्नात्नीपाकधर्मवत्पूर्वं ऽग्नौ शंयोःशंयोरिति
मन्त्रेण^४ चिः पर्युचणं कृत्वा जुहोति । कुत एतत् पूर्वं ऽप्राविति ।
अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ पश्चादि । २ C अवखण्ड्याज्यस्य Band A are corrupt. ३ A inserts
रुद्रेमतः । ४ From शंयोः to जुहोति om. in C.

१६.

१. स्वाहाकारानैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः । स्वाहौपाक-
धर्मेण जुहुयात् ।

२. ग्रंथोःग्रंथोरिति चिः पर्युक्षेत्यर्थः ।

३. तान्येषावदानानि स्वाहौपाकादीनि । न तु जाघनीमेव
केवलात् । न च संनीतावशिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव । स्वाहाकारानैः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा^१ आहुतौर्जुहोति ।

६. ग्रंथोःग्रंथोरित्यहुते हुते चाविशेषात्^२ ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः^३ । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विक्-
र्तनप्रदेशस्त्वावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि^४ षट् पक्षाग्रपक्षाणि मध्यमानि
निदध्यात् ।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमृवधमवदध्यात् ।

९. तद्वदधं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशेत् । अनुदेश
इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम् ।

१०. पडेता रुद्रसेनाः । पडेव पर्णानि निहितानि । तत्र
पथासह्यमनुदेशो युज्यते । आघोषिण्य इति स्त्रीलिङ्गामन्त्रित-
वज्रवचनान्तः साकाङ्क्षः । तथा प्रतिघोषिण्यः । एवं संघोषिण्यः ।
तथा विचिन्वत्यः । एवं यमनाः । षष्ठ्यु निराकाङ्क्षो मन्त्रः । तदीयो

१ A C om. धर्मं । २ C om. अहुते । ३ MSS. om. अनु । ४ C (in
marg.) चा instead of च ।

वाक्यशेषः सर्वेष्वनुवक्तव्यस्तुल्ययोगित्वात् । अतश्चैवं प्रयोगः । आघो-
षिष्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा । एवमितरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

११. रुद्रं मन्त्रवर्णात् । यजमानश्च यश्च प्रकृतो^१ऽनुपदेशकः ।

२०.

१. भूपत इत्येवमादिना मन्त्रेण नम इत्येवमन्त्रेण कार्ययज-
मानौ प्राप्नुवतौ रुद्रमुपतिष्ठेते । असंशुक्तं प्रधानस्येति न्यायात्^१ ।

२. कद्रुद्राय प्रचेतसे । इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने । आ ते
पितर्महतां सुश्रमेतु । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । एतानि
सूक्तानि रुद्रस्यैवोपन्याने विनियोक्तव्यानि । सूक्तानौति वचनात्
यद्यपि प्रथमे सूक्ते तिष्ठः सौम्यस्तथापि सकलस्यैव विनियोगः ।

३. श्रेष्ठस्य गवादेदानम् । प्राक् सद्ये पाणौ ये कुशास्तान्दक्षिणे-
नाये संगृह्येत्येवमादिकर्मणः (१. ८. १३) । ॥ तन्या आज्याहुतयो
गृह्योक्ताः परिसंख्यातत्वात्^२ । कुशानुप्रहरणं^३ समिदाधानं च पूर्वं
ऽग्नौ । तचाहुतिभूयस्त्वात् । अपरे^४ कुशानुप्रहरणमन्यतरग्निभि-
च्छन्ति^५ । समिदाधानं द्वभयच । पर्युक्ष्यं नेच्छन्ति । हुतत्वात् ।
न्याय्यमेव^६ तु मित्रं पर्युक्ष्यम् । अतुल्यत्वादितरस्य । अत्र पद्धतिः ।

पूर्वधुषोष्य प्रातरावसथ्यं ऊत्वा । तमरह्योः समारोष्यापं ते
योनिरिति यथोक्तम् । ततः प्रागुदीचीं दिशं गत्वा दीर्घचतुरसे
उपलिप्ते पथार्धे ऽग्निं मथित्वा । ततो खेखाकरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयन-

१ B प्रकृतौ । २ B वचनात् । ३ B वचनात् । ४ C कुशानुप्र । ५ C
अन्यममहिन् । ६ A न्याय्यमेव ।

परिसमूहनाजि । ततस्तस्मात्प्रणयनम् । तस्याथैषैवेतिकर्तव्यता । अथैव
दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुत्तरतः प्रणीताः । अथैव स्तरणं पवित्रच्छे-
दनमभ्युक्ष्यं ताभ्यां पर्युक्ष्यमाव्यस्याख्यादानमधिश्रयणं पश्चिमे ऽग्नौ ।
उदाधनमुत्पवनं प्रोक्षणेमेतद्ब्रह्मोक्तं कृत्वा तत आज्यस्य बर्हिष्यासा-
दनम् । पूर्वस्थाग्नेः पुरस्तात्पलाशशाखानिखननं । पश्चोरेकदण्डेनो-
पसर्गमनुपाकरणम् । प्रोक्षणं प्रोक्षणावशिष्टाभिरङ्गिः । दिगुणरश्मयया
द्वियामया कौशा पात्रं कृत्वान्तराग्नेदङ्गमभिदक्षिणं बद्धा नियोजनं
यथासूचम् । तत उत्सुकेन त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणम् । पश्चोरा-
ज्यन्तस्तस्य च ततो यथासूचम् । पर्युक्षणान्ते सव्येन कुशानादाय
दक्षिणेन मूले सुवं दिष्णोर्हसो ऽसीति । ततो या तिरश्चीत्यादि
यथासूचम् । अवदानानामाध्वर्यवः कमः अपणं च । दक्षिणादानं
प्राक् कुशप्रतिपत्तेः ।

४. अमन्त्रिकाः पाशुवन्भिव्य आरुत उपाकरणप्रोक्षणपर्यग्निक-
रणरूपा अतिदिग्गन्ते । यथासामुपदेशस्ततो पश्यीतव्याः । आ-
ध्वर्यवे च सः ।

५. यद्यपि श्रौते पश्चो यूपवृक्षविशेषाः^१ प्रमाणविशेषाश्च अभ्य-
ञ्जनाष्टात्रिनिधमाश्च सन्ति तथापि शाखापशु पलाशशाखैव ।
इति देवतायै वपामिति । इतिकरणस्तद्धर्मप्रापणार्थः । देवतावचनं
यावतामहमोश्च इत्यस्य^२ निवृत्त्ययम् । देवतायै हविः स्विष्टकृते
चेति वचनात् वनस्पतियागवपापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि^३ । ननु केन

१ A यूपे instead of यूपः । २ B चरे C चर्यै instead of चस्य । ३ A
om. वपापशु B om. वश O has वपापशुपुरोडाशयोनिः ।

वनस्यतिथागपशुपुरोलाश्रयोः शाखापशुप्राप्तिः । उच्यते । श्रौता
अपि शाखापशवो^१ ऽवकीर्णभिश्चक्षादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति ।
तच्चास्ति प्राप्तिः^२ । ननु भूमौ पशुपुरोलाश्रयणं^३ कात्यायनेनोक्त-
मवकीर्णपशोः । सत्यम् । मनुना दूक्तम् । (११-११८) ।

अवकीर्णं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पदे ।

पाकयज्ञविधानेन यज्ञेनैर्धृतं मित्रि ॥ इति ॥

ननु^४ पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोलाश्रयणस्यत्योः कुतः प्राप्ति-
रिति । उच्यते । कात्यायनीये प्रत्यक्षा श्रुतिः । मानवे त्वानु-
मानिकीति । सत्यमेव । तथापि वनस्यतेः प्रतिषेधार्थमेतद्वचनम् ।
देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति । गाक्षे तु नानया परिसङ्ख्याया
निवार्यते । अप्रकृतत्वात्तस्य । संनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्त-
मन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते । कुतः । आरादुपकारकाणां परि-
सङ्ख्यानात् । अतो ऽन्येष्वपि पशुषु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते ।
तत्कार्यपशुवर्जं पूर्वद्युरूपवासः आवस्यस्यभारोपो मन्यनं प्रणयनं
परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पविच-
च्छेदनं आन्वयाद्यादानं पश्चिमे ऽग्रावधिस्ययणमुदासनमुत्पवनं प्रोक्ष्य
शाखानिखननं उत्तरतस्तस्याः पशोरुपस्थापनं द्रष्टेनोपसंश्रयनं अमुष्मै
त्वा जुष्टमुपाकरोम्यमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मै त्वा जुष्टं मियुन-
ज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यधिकरणं उदग्रयनं
संश्रयनं पुरस्ताच्चाभेर्वपोत्खेदनं वषाश्रयणोः प्रच्छादनं प्रक्षालनं

पूर्वे ऽग्नौ अयणं अभिघारणं उद्वाहनं ततो विष्णोर्धस्तो ऽग्नौति
 कुम्भसुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाश-
 पर्णेषु संक्षेपूपस्तरणं^१ वपावधानं अभिघारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति
 देवतामुद्दिग्ध होमस्ततः पलाशानुप्रक्षरणं वपाश्रपण्योश्च ततः पश्चिमे
 ऽग्नौ स्वास्तीपाकअपणं उत्तरतो ऽवदानअपणं स्वास्तीपाकयूपमांसा-
 ज्यादीनां संनयनं ततः सुचावदानधर्मेणामुष्मै स्वाहेति देवतामु-
 दिग्ध होमस्ततः स्त्रिष्टुततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः
 प्राजापत्यान्तं ऊत्वा ततो दक्षिणादानं ततः बव्ये पाणौ ये कुम्भा
 इत्यादि अग्नेर्वांसो ऽग्नौति ततः ^१पर्युषणमिति ।

६. ये पश्याः स्वास्तीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः
 यथाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्वास्तीपाको^१ वेति (मृ० ३. १४. ३)
 तेषामग्नेयः सौम्यस्याज्यभागौ । प्राप्तयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं
 शाखापशुषु प्रतिषेधार्थम् । देवतायै वपामिति चरोरपरि या त्वगिव
 सा वपाकारमामान्येन^२ वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै
 हविः स्त्रिष्टुते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशु-
 धर्माणां प्रतिषेधार्थं । आज्याहुतिश्चैवंप्रकारेभ्येव स्वास्तीपाकेषु स्त्रिष्टु-
 हदनन्तरं पाठक्रमादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुवः पाथमिति
 गार्ह्येषु वचनात् सुवेण होतव्या ।

१ A होतितेन । १ B ins. समिदाधानं । १ B अजः स्वा० । ४ A वा
 वपाकासामान्येन वपोच्यते ।

भिर्महाव्यादृतिभिश्चतुर्थं पिबेत् । प्राशनत्रयस्य पश्चान्मधुपर्कशेषस्य
कियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः ।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् । छिद्रमवाविवक्षितम् ।

१७. सर्वे वा मधुपर्कं पिबेत् ।

१८. अप्पु वा प्रक्षिपेदिति शेषप्रतिपत्तिपञ्चमम् ।

१९. ग्रं नो देवैरभिष्टथ इत्यादिकाभिश्चतसृभिर्धं गिरः-
स्त्वत्तमभिष्टुते ।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मन्विहितेन वा याजमान-
विहितेन वा प्राणसंमर्शनमविशेषात् । अत एव च समानमुरोऽभि-
मर्शनादौति नोक्तम् । साहचर्याद्याजमानेनैव नियमो मा भूत् ।

२१. समानं चग्रन्दाद्याजमानविहितेन । अन्यथासंभवात्^१ ।

२२. अन्नन्नरमर्गदावा गौरित्येव वक्तव्यम् । यद्यपि गौर्वाग-
स्यास्त्रीपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्योपादानं कृतं तथापि गौर्गै-
रित्येवं वक्तव्यम् । अतः प्रागेतस्माद्गोप्रवदनात्तूष्णीमर्थ्य आसीत् ।

२३. इयं गौस्त्वदर्घमस्यभिर्हन्त्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्थं
इममर्थं बोधितः ।

२४. अर्थः प्रतिब्रूयात् । ओं कुरुतेति । यथाभिलक्षितं^२
घेषादयतेत्यर्थः । ओमित्येतस्य भुतिरभ्यादानार्थत्वात् ।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकामृचं
जपित्वा ततः ओमुमुजत द्रव्यान्वत्तु एवं वा ब्रूयात् ।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो^१ वेदयेत् । त्रिस्त्रिर्वेद-
येतेति तन्वान्तरात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिष्कारात् शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
य्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य धर्मं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमागतीयो ऽकरोन्नयम्^१ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१०

‘वृत्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि’ सौमिकानि कर्माणि ।
सोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनघट्टधारणयौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवन्तो ब्राह्मणा
अथय इहोच्यन्ते । कुतः । को न अपिर्भविष्यतीति न एताननू-
चानामपश्चन्निति निरुक्तदर्शनात् । यतपयश्रुतेय । यो वै ज्ञातो
ऽनूचानः स अपिरिति । तेषां पुत्रा चार्षेयाश्चान्यूनस्तद्वर्णाननूचा-
नानध्ययनव्याख्यानश्चमनृत्विजो यज्ञकृतो दृषीते । यज्ञव्यापाराद्या-
भिप्रसादयतीत्यर्थः । सोमेन पच्यमाणः । सोमेन यज्य इत्यभि-
प्रवृत्तः^१ । (आश्व० श्र० १.२६.१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो दृषीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् ।
उभयं ग्राह्यान्तरात् ।

३. चन्द्रमा मे देवो ब्रह्मा एतदुपांशु । तं मासुष एतदुच्चे-
र्मुयात् । एवं ब्रह्माणं दृषीते मन्त्रलिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् पच्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशुत्वा ग्रेव-
मुच्चैरिति ।

१ Bins. अथः १ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि
in marg. २ C = प्राश = in marg. instead of प्र ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नो देव इति द्वियजमानके ।
नो देव इति वज्रयजमानके^१ । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु
चोत्तरेषु च ।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुमं इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्मं इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यमंशकं वृणीते ।
प्रजापतिर्नो देव इति द्वियजमानके । नो देव इति यज्रयजमानके ।
अयमुपद्रष्टा^२ भवति । सर्पस्तु न शून्यं सदस्युयादिति हन्द्ोगानाम् ।

९. अतवो ॥ इत्येवमादिना मन्त्रेण होचार्गमिनो वृणीते ।
होचका होचार्गमिन उच्यन्ते ।

१०. भर्गं म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृतं अलिङ्ग्य अपिलानन्तरं
जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमय-
महीन उत नेति । कश्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थः । अनुदिश्यः स
उच्यते यः कृतान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुदिश्यते । यथा
कात्यायनेनोक्तम् । उखां चेद्विधन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता
दग्ध्वा नेदिष्यद्भिं पित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति^३ । न्यस्ता-
र्त्तिज्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्त्तिज्यं यस्मिन्नन्येन केनचिद्वजमानस्य
दोषेण । नीतास्तु दक्षिणास्तु यः श्रेयः स नीतदक्षिणो यज्ञश्रेयः ।
एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेषामन्यतमो न भवति ततः
प्रतिश्रूणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः ।
प्रत्यास्यानं तदिपर्ययः ।

२.

१. अतिस्मरणादनन्तरं देवयजनजोषणम् । महर्षिर्जो यज-
मानस्य ग्राह्यप्रवणं देवयजनं जोषयेत् । ग्राह्यान्तरात् ।

२. पूर्वान्तरयोर्दिशोर्यदन्तराखं तदवगतं देवयजनं यज्ञका-
मस्य कुर्यात् ।

३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यतुद्रवन्नाहवनीय-
मादित्यमपस्य नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्वद्वावर्चसकामस्य
देवयजनं भवति ।

४. शुद्धपत्रे दीक्षाप्रक्रमः । पुण्ये नचत्रे पुण्यादौ समापनं च
सोमस्य ।

३.

१. अपराधे दीक्षणीयासंज्ञका अग्राविष्णुदेवताका इष्टिर्भवति ।
संज्ञाकरणं त्रिहविष्य^१ दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्थम् ।

२. नियमार्षे वचनम् । पूर्वकारिवग्राह्यविरन्तरे ऽपि ।

३. पञ्चदश सामिधेनौरन्वाहेति श्रुतेः ।

४. इष्टिर्विश्रेष्ठते । उपांशुचविरियमिष्टिर्यत्रापि बह्वनि
चवींषि भवन्ति ।

५. प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ स्निष्टकृतो याज्यानु-
वाक्ये भवतः ग्राह्यान्तरात्^२ ।

६. नित्ये वा स्त्रिष्टुतो याज्यानुवाक्ये भवतः । विराजौ स्त्रिष्टुतो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्णित्ययोस्तुल्यताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः । अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आशङ्कते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति ।

७. उत्तरस्थां देवयज्यायामुपहृतो भूपसि हविष्करण इदं मे देवां हविर्जुपन्ताम् । एता इक्षायां तिस्र आग्निषः । एतासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदुचमग्रीय इत्येतानि^१ षट् पदानि भवन्ति । उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राक्षतक्षेप पाठः सम्भ्यर्थः । इति-करणश्च विसृष्टार्थः । इक्षायास्तुतो विशेषः । सूक्तावाके उच्यते । उत्तरां देवयज्यां भूयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाग्निषो नामपहणस्थानन्तराः । तासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदुचमग्रीयेति षट् पदानि भवन्ति । तच्च^२ वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामपहणमुत्पृज्य तस्मात्पूर्वं पदचयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः । आशस्त इति चावधानार्थं पठन्ति । एवं व्यवस्थितमिक्षायां सूक्तावाके च कुर्यात् । प्राक्पार्तोद्वरन्विताः पुरोक्षाप्रेक्षायाः । एतौचखने भवा तार्तोयसवनिनी । इतोद्वरेण सवनीयपुरोक्षाशखन्विनी इक्षा । प्राक् तस्या आयुर उदुचमग्रीयेत्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम् ।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि । अत्रान्तरे वे इत्यादि-कास्तेषु चोदकप्राप्तं यजमाननामपहणं प्रतिदिष्टे ।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पञ्चान्दायकस्य नमः । तदेव

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदथनेन प्रतिषिध्यते ।
चग्रन्दादयमपि दीक्षणीयाधर्मा न केवलं पौर्णमासौविकारादयः ।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं छताञ्जनं निर्दन्तवापनवाचमं
त्यक्ताङ्गुलिं यजमानं ग्रासां प्रवेश्याध्वर्युरौद्वभणानि जुहोति ।
तमध्वर्युमन्वारभ मनो म इत्यादिक्तेः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाहुतौ-
रतुमन्त्रयेत् । याजमानमेतच्च शौचम् ।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

३. एकदीक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्वभणानन्तरं कुर्यात् ।
एतदपि याजमानं चग्रन्दात् ।

४. मनो दोषामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
वाक्यग्रेषः ।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दीक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणौ-
क्तम् । अपरिमिता दीक्षा इति । दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानिदौ चा
इति उच्यन्ते । तासां दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः । 'प्राथ-
णीयसंज्ञका दष्टिर्भवति । दष्टियद्वयं विस्मृष्टार्थम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । इतिरूपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्वाह । पथायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नथ सुपथा राये अस्मान् । याज्या अग्ने त्वं पारथा नव्यो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा विश्वा जानानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुचामाणं पृथिवीं दामनेहसम् । याज्या महीनू पु मातरं सुप्रतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुष्विदम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात् ।

१०. त्वां विश्वश्रवस्सम स्त्रिष्टुक्तः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं तदग्रय याज्या ।

११. श्रंखन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति वग्रब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते । नान्ये आशिषामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते ।
चशब्दादयमपि दौघणीयाधर्मा न केवलं पौर्णमासीविकारादयः ।

४.

१. दौघणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताश्वनं निवृत्तवापनवाचनं
त्यक्ताहुतिं यजमानं शाखां प्रवेष्ट्वाध्वर्युरौघभणानि जुषोति ।
तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो न इत्यादिकेः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चेवाहुती-
रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतद्य दौघम् ।

१. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

२. एकदौघे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौघभणानन्तरं कुर्यात् ।
एतदपि याजमानं चशब्दात् ।

४. मनो दौघामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
वाक्यशेषः ।

५. वाचं दौघामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दौघासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-
क्तम् । अपरिमिता दौघा इति । दौघाधर्मयुक्तान्यहानिदौघा
इति वच्यन्ते । तासां दौघाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः । 'प्राय-
णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति । इष्टिग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । इतिरूपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथास्तु धन्वस्तु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नच सुपथा राये अस्मान् । याज्या अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । याज्या या ते धामानि इविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा विश्वा जातानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुचामाणं पृथिवीं क्षामनेक्षसम् । याज्या महीम् पु मातरं सुप्रतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुइविष्टम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात् ।

१०. त्वां चित्रश्वस्तम स्त्रियुतः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं तदग्नय याज्या ।

११. गन्धन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते । नान्ये आग्निपामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमकयः । ततः परिवहनम् । तत्र होतुः
संमेषितस्यानुवचनम् । तदेतस्मिन्नवधौ भवति । राजानमिति सो-
मस्य पर्यायोऽन्यस्मिन्प्रदेशे संव्यवहाराय ।

२. श्रकटचक्रयोस्ततोः प्रतिहृत्ते^१ वर्तनी उच्येते । तथोर-
न्तरेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात् ।

३. इमां धियं शिचमाणस्य देव वनेषु चन्तरिचं ततान सोम
यास्ते मयोभुव इति चतस्रः । एताः षडप्यन्तरेण वर्तनी अनुसं-
क्षतुब्रूयात् ।

४. ग्रासां पूर्वेषाध्वर्ध्वः श्रकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेगयन्ति
ग्रासार्था सोमम् । दग्धपेये तु मद्भागारं नयन्ति । तथापि कथं
नाम होतान्विद्यादित्याध्वर्ध्वस्य ग्रासामपेयेत्यादेरुपदेशः ।

५. येनाध्वर्धादयो प्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेषु वापरेण वा ते-
नानुषमियाद्भोता ।

६. या ते धामानि श्विषा यजन्तीति गृहीतसोमाग्रप्रप-
सामाननुप्रपद्य ततः ।

७. येन प्रजेयुस्तेनानुषमियादिति यद्यपरेणाथाहवनीयं गत-
स्तथापि प्रत्येत्यायेणाहवनीयं दक्षिणमुखः स्थित आगन्देव षडनु-
भिर्वर्धतु क्षयमिति परिदध्यात् ।

८. उपसृष्ट्याप उत्सृज्यते वाग्यमादेः ।

८. उपसर्जनैरधिभ्रयति मदन्तीद्येत्यातिथ्यायां । मदन्त्य आ-
ध्वर्यवोक्ता^१ मदन्त्याख्या आपः । ताभिर्दत्तार्थं उदकप्रयोजनमुप-
सर्गनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।

७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति^२ । वैष्णवी
विष्णुदेवत्यमक्षां चविः कर्तव्यम् । संज्ञाकरणं ग्रास्त्रसंख्यवधारार्थम् ।

२. वार्चग्रावाज्यभागावित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये । विष्णोर्तुं कं वीर्याणि प्र वोचमिति
पुरोतुवाक्या । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येषेति याज्या ।

४. होतारं चित्ररथमध्वरस्य यस्या स्तवः सुहिरण्यो अग्न इति
संयान्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निमन्थनीयानुवचनमासन्ने हविष्यमिष्टष्ट^३ इत्यभिप्रायः ।
एवं प्रत्यक्षणाभावानुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च
कात्यायनः । अन्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानव्रद्धवरणानि
द्वौचणीयाप्रभृति प्रागुद्वसानीयायाः सोमे कृतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

१ B om. मदन्त्याख्या । २ C (in marg.) *क्षयवान् instead of *पदवान्
३ C (in marg.) * instead of * ।

८.

१. अतिथ्यानन्तरं सर्वे यजमानका चत्विजो मदन्तीरुप-
सृग्ण वक्ष्यमाणं तानूनग्रावमर्गनं कुर्युः । सर्वावचने हेतैव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति ।

२. अनाष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनग्राह्यमाह्वयित्वो
यजमानस्य समवदन्ति । तदाह्वं च विश्रेयते । सहिरण्यं भुवाया
आगतं पाचौस्थं वर्हिषि स्थापितं सत् । सहिरण्यमिति हिरण्य-
स्याप्राधान्यात् पचे केवलमपि । भौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाज्यपद्वणमिति स्थापनार्थम् । वर्हिष्यासन्नमिति निराधार-
ग्रन्थ्या पाचौस्थमित्युक्तम् ।

३. तानूनग्रावमर्गनादनन्तरं मदन्तीरुपसृग्णापेणश्वनीयं
परीत्य अंशुनुपसृग्णस्तृपवाणः सोमांशवस्तानुपसृग्णतो राजानं
सोमं स्रग्नेन मन्त्रेण चाणाययन्ते । यजमानपश्चाद्दोदमघ्नोद्गाचा-
ग्रीभाध्वर्यवः । अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण । अथ मन्त्रे
सुत्यापदस्य विहृतौ सुत्यादित्वे सुत्यावज्जले च साधारणे सोमे
वचनोद्ः^१ । सुत्ये उदूचं सुत्या उदूचमिति ।

४. सोमाणायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्गनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

५.^१ उपसृग्णेति यद्वाचिदूष्य वचनं निज्जवाद्द्वार्थम् । सोमा-
णाययितार उरोऽभिमर्गनं कृत्वा मदन्तीरुपसृग्णं प्रत्येत्य निज्जुवते ।

^१ A B (sec. h.) मन्त्रोद्ः । १ A om. the contn. on 5, 6 and the
beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्विष्णुतः सोमाप्यायनाय गतास्तद्विरितं^१ नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत आह । दक्षिणोत्तानाम्पाणीन् । दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशाग्रस्तरे कृत्वा निऋवते पौर्वास्तिके निऋवने^२ । सव्योत्तानानपरास्ते । आपरास्तिके निऋवने^३ । एष्टा रात्र इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्यायनसुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निऋवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि^४ प्रतीष्टि परिषमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्यो वक्रव्यो यतो ऽतस्तस्माह ।

८.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति । तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यादिति (कौ० ८. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्नानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः ओषियः स्यात्तस्य प्रवृत्त्यादिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूचारव्यो होतुस्तत्र पश्चादुपवेग्ननं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः । ह्यानिर्देशः क्रमार्थः । महावीरपात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि । तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पद्मी-ग्राह्यां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमणेतदुच्यते । यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

१ U (in marg.) परीतो । २ A B निऋवने । ३ B इत्येतदुप० ।

८.

१. अतिथ्यानन्तरं सर्वे यजमानका अतिवो मदन्तीरुप-
स्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनप्रावमर्शनं कुर्युः । सर्वावचने हेतौव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति ।

२. अनाष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनप्रावमाज्यमृतिवो
यजमानश्च समवमृशन्ति । तदाज्यं च विशेष्यते । सहिरण्यं भुवाया
आगतं पाचौख्यं सर्हिषि स्थापितं सत् । सहिरण्यमिति हिरण्य-
स्याप्राधान्यात् पचे केवलमपि । भ्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाज्यपक्षमिति स्थापनार्थम् । सर्हिष्यासजमिति निराधार-
शङ्कया पाचौख्यमित्युक्तम् ।

३. तानूनप्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरुपस्पृश्यापेक्षावनीयं
परित्यज्य अंशुनुपस्पृशन्तस्त्रिपवाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं
सोमं स्रग्नेन मन्त्रेण चाप्याययन्ते । यजमानपक्षा होत्रमङ्गोद्गाथा-
ग्रीभाध्वर्यवः । अंशुरंशु इत्येवमादिना मन्त्रेण । अत्र मन्त्रे
सुत्यापदस्य विहजौ सुत्यादित्वे सुत्यावङ्गत्वे च साधारणे सोमे
वचनोदः^१ । सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति ।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

५.^२ उपस्पृश्येति यद्वाचिदस्य वचनं निज्जवाद्भार्थम् । सोमा-
प्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य प्रत्येत्य निज्जुवते ।

^१ A II (sec. h.) *वस्य वीरः । २ A om. the comm. on 5, 6 and the beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्विष्णुतः सोमाप्यायनाय गतास्तदुरितं^१ नमस्ता-
रेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत आह । दक्षिणोत्तानान्पाणीन् ।
दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशाग्रस्तरे
कृत्वा निऋवते पौर्वाह्निके निऋवने^२ । मध्योत्तानानपराह्णे । आप-
राह्निके निऋवने^३ । एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्यायनसुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निऋवनमित्येवमाद्युपसद्युप-
सदि^४ प्रतीष्टि परिसमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिथ्यानन्तरं भुति-
पाठकमेव प्रवर्ग्यो वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह ।

६.

१. प्रवर्ग्ये इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्गृहितः
प्रथमप्रयोगो भवति । तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति (कौ० ८. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्यानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः
प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः शान्तस्य प्रवृज्या-
दिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूत्रारम्भो होतुस्तत्र पश्चा-
दुपवेशनं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीतीति सूत्रच्छेदः । क्लानिर्देशः क्रमार्थः । महावीर-
पात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि । तेषु साद्यमानेषु पूर्वेषु द्वारेण पत्री-
शालां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते । यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

चरणमाग्रीधीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेगो दक्षिणेन दारेण
चवायात् ।

५. आहवनीयखरपाचाणामुत्तरत इति नोक्तम् । कश्चित्सर्व-
धामसंभवात् । तद्यथा । आग्रीधीये नाहवनीयो नापि दौ खरो ।
यथासंभवं संखर आहवनीयासमासाप्तभ्यते^१ ।

६. प्रवर्गप्रचारप्रदेशस्य पञ्चात्मनिधायुपविशेत् ।

७. अध्वर्युणा ।

८. अर्धचं संदधदेकैकां मकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति ।

९. एकशतसङ्ख्याको ऽयस्मृग्मणस्तस्येयं प्रथमा ।

१०. शाखान्तरीयत्वात्सकसपाठः ।

११. विकल्पितान्तस्य शाखान्तरं आद्यानात्^२ । ब्रह्म ज्ञानं
प्रथमं पुरस्तादिति अतीकयद्वणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति
च भुतेः (कौ० ८. ३) ।

१२. अस्मन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे
ऽभ्यमाने ऽभिष्टुयात् । स यज्ञेतां होताभ्याहास्मन्ति यं प्रथयन्तो न
विप्रा इति तदेवं प्रचरणीयं महावीरमाग्वेन समनकौति शतपथ-
भुतेः (१४. १. २. १२) । अध्वर्युभुतिवशात्^३ पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यम् ।

१३. सं सीदस्व मह्यं^४ असीति खरस्ययोर्भुञ्चप्रज्वलयोरुपरि
महावीरे आद्यमाने ऽभिष्टुयात् ।

१४. भवा नो अग्रे सुमना उपेतौ तपो खग्रे अन्तरा^५

१ A आहवनीयादीनामसमाधाने, B (sec. h) यम over याव and भ over भ ।
२ B (in marg) द्येवात् । ३ Com. भुति । ४ C मह्यं । ५ C अन्तरं ।

अमिचान् यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने । एतास्त्रिखो ऽङ्गारेषूपोह्य-
मानेष्वभिष्टुयात् ।

१५. छण्डस्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पद्याभिष्टुयात् ।

१६. परि ता गिर्वणो गिरः । अधि दयोर्दधा उक्थं
वचः । एते अभिष्टुयात् । ऐन्द्र्यावभिरूपे अभिष्टौतीति (८, ४)
श्रुतेः ।

१७. शृङ्गं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । अर्धन्विमर्षिं घायकानि
धत्वेति । पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः ।

१८. पतङ्गमक्तमसुरस्य माचया त्वचं सूक्तम् । खलो द्रुसस्य
धमतः समस्तरन्निति नवकं सूक्तम् । एते अभिष्टौति ।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्तते दे खचौ^१ ।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पजामभिष्टौति । ता द्वादश
पावमान्य इति (८, ५) श्रुतेः ।

२१. अयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति^२ ।
नाके सुपर्णमुप घत्पतन्नामित्येतां वर्जयिष्या^३ ।

२२. गणानां ता गणपतिं श्वामष्ट इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम् ।

२३. बृहददेम विदधे सुवीरा इति एतदवधरप्राप्तं पठन्
वीरकामायै पथ्यै यथाभिलषितं वीरं पुत्रं ध्यायात् ।

२४. का राधङ्गोचायिना वामिति एता नवाभिष्टुयात् ।

२५. आ नो विश्वामिहृतिभिरित्येतास्त्रिखो ऽभिष्टुयात् ।

^१ C adds ता द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः । ^२ C om. अभिष्टौति । ^३ C इत्ये-
तामुक्त्याभिष्टुयात् ।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वमिति पञ्चर्चे सूक्तं पौर्वाह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२७. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति पञ्चर्चेनेवापराह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२८. ईले द्वावाष्टयिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन खरेणाभिष्टुयात् । उत्सृज्य मध्यमां वाचम्^१ ।

२९. अग्नस्वतोमित्येतां पठित्वा शुभिरक्तुभिरित्येतां परिशि-
व्याध्वर्युणा रुचितो धर्म इत्युक्ते ऽरुचदुषसः शुश्रिरधिय इत्येताम-
भिष्टुयात् । क्लानिर्देशः क्रमार्थः ।

३०. ईलेद्यावीथस्थोत्तमयानुवचनं परिसमाप्य । अत्रापि परि-
धायेति क्रमार्थो निर्देशः ।

३१. अनुवचनान्ते मदन्तीरुपसृष्योत्थाय ततो ऽवकाशानाम-
सुवाक्तेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरमुपस्थाप्य मदन्तीरुपसृष्योपविशति^२ ।

१०.

१. ययक्तिंशदुत्तरा अभिरूपा दोहनौया अभिष्टौतीति श्रुत-
त्वात् । दोहनौयाद्यवसर इदानीम् । तच्च यदा गामाकथत्यध्वर्युर्दो-
हाय तदा उप क्रये सुदुषां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात् ।

२. बिंदुष्वती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि ।

३. गवीत्यनुवर्तते । अभि त्वा देव शक्तिरित्येतामनुष्ण्यात् ।
अभिधीयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः ।

४. समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिरिति हे ।
अप्येते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि । सवत्सीक्रियमाणाया-
मित्यर्थः ।

५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात् । वत्से
स्तनं गृह्णति सति ।

६. गौरमौमेदत्तु वत्सं मिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुष्य
वत्से मौयमाने ।

७. ननषेक्षुष सीदत्त संजानाना उप सीदन्नभिषु इत्येते
दोग्धर्युपसीदत्यभिष्टुयात् ।

८. दोहेन गामुप शिवा सखायम् । दुषन्ति सप्तैकाम् । आ
दशभिर्विवस्त्रतः । आत्मन्वसभो दुह्यते दृतं पयः । समिद्धो अग्निर-
श्विनेति कल्पजा । समिद्धो अग्निर्दृषणा रयिर्दिव इति कल्पजेव ।
तदु प्रयत्ततममस्य कर्म । एताः सप्ताभिष्टुयादुह्यमानायां गवि ।

९. अधुचत्थिपुषीमिषम् । उन्तिष्ठ ब्रह्मणसते । एते अभिष्टु-
यादुन्तिष्ठति सति दोग्धरि ।

१०. उप इव पयसेत्यादिकां कल्पजामाद्विच्यमाणयोः पयसो-
रभिष्टुयात् । ननु कतमे एते हे पयसी । उच्यते । येनैव क्रमेणा-
ध्वर्युर्गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मधूसे वद्धा
दोग्धि । अतो गव्यं आजं च हे पयसी ।

११. केषां चिदध्वर्युणामानीय पयसी खरस्य एव महावीरे
आशेकक्रिया । तत्राधिच्यमानयोः पयसोर्यथासंख्यमा मुते सिद्धत
त्रियमित्येकस्मिन् नूनमश्विनोर्ध्वपरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात् ।

१२. उदु स्य देवः सविता हिरण्यवेत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे ।

१३. वाजसनेयके ययश्चाहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्य-
म्योपयमन्यामाधायामेकः । तत्रामेकोद्यमनकर्मणोर्विपर्यासे यथा-
कर्माभिष्टुयात् ।

१४. अनन्तरं यागार्थमध्वर्यादयः आहवनीयं व्रजन्ति तेषु
प्रवृत्तमजनेषु^१ प्रैतु मङ्गलस्यतिरित्येतामभिष्टुयात् ।

१५. नाके सुपर्णसुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुष्यञ्जभिष्टुयात् ।
कान्तुसंयन्त्रिति चेत् । येषु प्रमजसु पूर्वोक्ता ।

१६. यत्र तस्य संभवः । क्व च तस्य संभवः । सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यं
क्रियमाणे षडसि सोढषदनमसि । तत्राग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य
प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वधा द्वारा षडः प्रपद्य सोढषदन
उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति । अन्यथासनमाचमम् । आसीनन्याय-
मिति परिभाषितत्वात् ।

१७. अध्वर्युणा समेषितः ।

१८. उभा पिवतमग्निना गायत्री । तप्तो वां धर्म इत्यादिका
कल्पजा त्रिष्टुप् । आभ्यामेकौकृत्य मध्ये ऽनवसन् वषट्कुर्वात् । दाभ्यां
यजेत् त्रिष्टुभ्वतीभ्यां पूर्वाञ्च इति (८. ७) श्रुतेः ।

१९. धर्मस्याग्ने वीहीत्यनेनानुवषट्करोतीति पूर्वाञ्च पौर्वाञ्चिके
प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः ।

२०. यावदुक्तमेव । नाभ्यधिकं सामिधेन्याद्यपीत्यथशब्दस्यार्थः ।

१ A ददाधिकृतयोः पयसोर्दोमावेभू, B (in marg-) आविचमनयोः पयसेः ।

२ A प्रमजसु ।

११. अथ पिबतमग्निना गायत्री । यदुखिवास्त्राङ्गतमित्येव-
मादिका जगती कल्पजा । जगदतीभ्यामपराङ्ग इति श्रुतेः ।

१२. यथा पूर्वाह्णे ।

१३. स्वाहाकृत इत्येवमाद्युभयत्र असंयुज्यतिधानात् ।

१४. सखे सखायमभ्या वदस्वेत्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात् ।
उत्तरपूर्वाधौ गत्वाध्वर्युरागच्छति । सो ऽष्टाभिष्टुवापधिः ।

१५. साद्यमाने इति महावीरं खरे सादयत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ
गन्धर्व इत्या पदमस्य रचनीत्येतामभिष्टुयात् ।

१६. आवर्तनं महावीरपाचस्य न्युजताकरणम् । तत्कुर्वति
सत्यध्वर्यो तं येमित्या नमस्विन इत्येतामभिष्टुयात् । प्रागायस-
ष्टमं मण्डलं तत्रभवा प्रागायिका ।

१७. तत्राध्वर्युणामग्निहोत्रावृता होमकृतः पुरा हविर्हविप्रो
महि सप्त दैवमित्येतामभिष्टुयात् ।

१८. ऊतत्रेपस्य प्राणमचो ऽवप्राणमाचमित्यर्थः ।

१९. शाखान्तरादुभयोक्तानेव समुपलभ्येति ।

२०. एवमेव द्रष्टव्यम् ।

२१. ऊतं हविरित्येवमादिको मन्त्रमन्त्रः । ययोरेव मन्त्र-
स्तयोरेवायं मन्त्रमन्त्रः । न केवलस्य यजमानस्यानन्तरत्वात् ।

२२. आ यस्मिन् सप्त वाधवा इत्येवमादिका कल्पजामभिष्टु-
यात् । संसाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपाचेषु ।

२३. सूर्यवसाङ्गमवती हि भूया इत्याशौर्वत्या परिदधातीति
(८, ७) श्रुतेः ।

२४. मदन्तीरुपसृष्ट वाग्यमादुत्सृज्यते । शान्तिकरणं श्रुतिय-
मृत्यं (वा० २६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव ।

२५. सुत्ये प्रवर्ग्यो वा भवत्यहन्यहनि यावत्सुत्यम् । आग्नी-
ध्रीये प्रवर्जनम् । होमस्त्याहवनीय एव । सुते बहिष्पवमाने पौवां-
श्चिकः प्रचारः । माध्यन्दिने पवमाने आपराश्चिकः । एवमेव श्रुत-
त्वात् । पूर्वकारिवशात् क्रिया ।

२६. आतिथ्यानन्तरं तानूनग्नयोमाप्यायनोरोभिर्मर्जनप्रस्तरेनि-
ज्ज्वनं तत्कालोपसदा चरन्ति । प्रवर्ग्यरक्षिते यज्ञे । प्रवर्ग्यवति तु
प्रवर्ग्ये संस्थाप्य ।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते । उपसद्याय मौक्तुष इत्येता-
स्तिस्रः सामिधेनौराह पूर्वांश्चे । पौवांश्चिक्षामुपसदौत्यर्थः । कथं
पुनराह । अर्धं च संदधदनुच्छसयेकैकां सप्रणवां मकारान्तप्रणवाव-
सानां दिरुक्ता द्वितीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्येत् ।

२. सामिधेनौराहेति संबध्यते । इमां मे अग्ने समिधमित्ये-
तास्तिस्रः आपराश्चिक्षामुपसदि ।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां दिरुक्ता द्वितीयेन पूर्वस्था वचनेन
शुद्धप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्यति द्वे अनुच्छसन्पठतीत्यर्थः ।

४. द्वितीयायास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममाव-
विष्णुमावहेति संदध्यात् । यथापठितमेवैतच्चाभ्यधिकं^१ परिसंख्या

नात् । प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्रे महौ असीत्येवमादेरावच
देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः । तिस्र एव देवता व्यवसृष्टा-
वाच्येत् ।

५. सुगादापनेनाग्निर्हतेत्यादिना सकलेन जुचावादाय । आ-
दायेति निर्देशः क्रमार्थः ।

६. तस्मादु तत्रोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (८.१) ।

७. अग्निर्हृचापि जहानत् अग्रेः पुरोनुवाक्या । य उय इव
ग्रथ्येति याज्या ।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुभ्यः सोमस्य पुरोनुवाक्या । अपाह्वं
युक्तु प्रतनासु पप्रिमिति याज्या ।

९. यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या । तमु
स्रोतारः पूर्वं यथा विदेति याज्या ।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः । प्राप्ततस्य स्त्रियष्टदादेर्नि-
वृत्त्यर्थं वचनम् ।

११. अग्रेयं उय इवेति पुरोनुवाक्या । अग्निर्हृचाणीति याज्या ।
सोमस्यापाह्वं युक्त्विति पुरोनुवाक्या । त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या ।
विष्णोस्तमु स्रोतारः पूर्व्यमिति पुरोनुवाक्या । यः पूर्व्यायेति
याज्या । एवमापराह्निके उपसंहरणे विपर्यासः । एवमियमिष्टिद्वये-
नैकोपसङ्गच्छते^१ । इतरे अण्वेवमेव द्रष्टव्ये ।

१२. इमां मे अग्रे समिधमित्येतास्त्रिः सामिधेनीर्दितीये
ऽहनि पौर्वाह्निक उपसंहरणे ऽनुवृत्त्यात् ।

१२. द्वितीय एवाह्न्यपराष्ट्रे उपसदाय मौक्षुष दत्तेतास्त्रिषः
सामिधेनीरभुद्रूयात् । ग्रथं ह्यस्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽह्न्युपसन्तेनैव तृतीये ऽह्न्यनि
कर्तव्या । एवमेतास्त्रिष उपसदः स्र्युतो । श्रुत्यन्तरे तु ज्योति-
ष्टोम एव दादग्रायाच्चातास्तत्र किमयमेव चिको दण्डकलितवत्
चतुरावर्तत उत^१ स्रस्थानवृद्ध्या दादग्रसंख्यापूरणमिति संग्रथ
आह ।

१५. या प्रथमे ऽह्नि सा चतुरहं क्रियते । या द्वितीये
साथैवमेव चतुरहम् । या तृतीये सा चतुरहमिति । एवमेताः
स्रकाशाः स्रस्थानस्था^२ एव विवर्धेरन्नेवं क्रमो न याधितो भवति ।
तुग्रब्दः संग्रथयुदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । यद्युपसदो विवर्धेरन् एव-
मपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्था मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदि-
च्छन्ति । सिद्धान्तसूत्रं^३ तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां सुत्यायां यदहस्तदुपसदग्रब्दवाच्यम् ।
तस्मिन्प्रातर्हमे पौर्वाहिकमुपसद्वरणमापराह्निकं च समाप्य । ततो
ऽन्यत्कर्म ।

१२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मासेषूक्तं तदिहोपवसथे ऽह्नि भवति ।
प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे ।

२. 'उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्यं यज्ञे प्रवर्ग्यापसदौ समस्य^१ महा-
वीरपात्रोद्वासनं भवति ।

३. तत्र महावीरपात्रोद्वासने प्रक्षोता सामगानं करोति ।
किं ततः ।

४. तत्र तस्मिन्प्रक्षोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः ।
सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति । होत्ववचनं ब्रह्मादि-
निवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रक्षोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति
सूत्रद्वयकरणं श्रौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपथे तत्रैव प्रवर्ग्यात्वादनं तत्रापि
होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम् ।

५. ननु भ्रष्टायसरत्वाद्प्रवर्ग्यं^२ च विधानाच्च प्राप्नोति । उच्यते ।
श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम् । ब्रह्म वा अग्निस्तद्युपवसथे ऽग्निं प्रणय-
न्तीति । तत्प्रवर्ग्यात्वादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्वादिति सूचारम्भः ।
येषामपि श्रौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्वासनं तेषामप्युपवसथ एवाग्नि-
प्रणयनम् । व्याख्यातवचनान् ।

१३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह^३ । हवि-
र्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तदर्थमानन्वितो
श्राद्धतो होता यत्करोति तदुच्यते ।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवसाध्यत इति । हविर्धाने श्रक्ते

१ O (in marg.) कृतो न नाधिको भवति । २ A G (sec. h.) सभाष्य । ३ C
(in marg.) सप्रवर्ग्यं । ४ C om. श्रुति० माह ।

उच्येते । ते प्राची शालामणेषाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं
वर्त्मान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति संश्लेषितः । किं करोतीत्यत आह ।

२. अयेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रक्षिपेत् । कथम् ।
दक्षिणपादापतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

३. प्रेतां यज्ञस्य ग्रंथुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । आसीनम्यायप्रति-
षेधार्थं पुनस्तिष्ठदचनम् ।

४. द्यावा नः पृथिवी इमं तयोरिदृतवत्पयः । यमे एव धत-
माने यदैतम् । एतास्त्रिषो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मानपसं-
ल्लग्नो ऽनुसंयम् अनुब्रूयात् । च प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं
वर्त्मानपनिश्रयेतेति (८. ४) श्रुतेः ।

५. अधि दयोरदधा उक्थ्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् कृदपि
कीलादावुपरि दौयमाने^१ ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-
श्रीयमाणयोः रज्जुभिर्वध्यमानयोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यग्निष्फलके तन्नभ्यम् । तत्स्थयोर्हविर्धानयोरा वामु-
पस्थमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभ्यस्थे क्षुर्युरथा वामुपस्थमद्रु-
हेति (८. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो नभ्यस्थकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य
कृदपि आरोपणम् । तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्युवशादथाकर्म । आ
वामुपस्थं पूर्वाधि दयोरित्युत्तरा ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिषमा-
यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यच्च स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तच्च स्थिता उत्सृज्यते
थवायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यच्च तिष्ठन्तस्थितेत्यनुवादपरेण
स्थानविधानमतो नासीन्नन्याथः ।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावदवधि-
माह । मितेषु निष्पादितेषु । यज्ञागारेषु सदोद्विधानाग्नीषेधु
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तच्चाग्निमाग्नीषोमं प्रणयन्ति । सोमं हवि-
र्धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनुवन्ध्यायाः संस्था-
नात् । वक्ष्यति । मेवावरुणौ धवश्चानुवन्धेति । आ तदीयव्यापार-
परिषमाप्तेः । अन्तरेण मध्ये चात्वालोत्कुरौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीषोमं धिष्ण्यं आग्नीषशरणश्चमद्भिं षट्सोत्तरेण
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्यू । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि
चान्तःपात्यदेशमग्नानि^१ तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वया द्वारा शक्तां
प्रविश्या । अयं यज्ञसंचरः सूचान्तरे प्रसिद्धः । तत्प्रतिपत्त्यर्थमव्यत्रायो-
दाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम् ।

६. शालामुखे भवः शालामुखीधो ऽग्निस्तस्य पश्चादुपविश्य
संप्रेषमपेक्षत इति श्रेयः ।

७. इति कार्यान्तरे । तेन^१ कदाचिदध्वर्युवगादग्नये प्रक्षिप्य-
माणायानुवृद्धि सोमाय प्रक्षिप्यमाणयेति वेति ।

८. एतामेवासीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठत् ।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति सिङ्गादुत्तिष्ठत्सु ।

१०. प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रव्रजत्सु सिङ्गादेव ।

११. होता देवो अमर्त्य इत्यथं वचः । उप स्वाग्ने दिवेदिव
इति वचः । एतौ वचावनुसंयन्ननुव्रूयात् सिङ्गाग्न्यायाच ।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य वचस्य व्रतौघायामृचि
भूतानां गर्भमा दध इति यः पादसं ब्रुवन् गर्भकामायै पथ्यै
गर्भमियं सभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् । उदरं वै
सद इति सामान्यात्^१ ।

१३. आग्नीध्रीयग्नये ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः ।
अतःप्रथम्याग्नीध्रये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्थादिति सूचारम्भः ।

१४. अग्ने जुषस्व प्रति इर्यं तद्वच इत्येतामाग्नीध्रीय आज्ञतौ
ह्वयमागाधामनुव्रूयात् । तां संप्रत्येतामनुव्रूयात् । अग्ने जुषस्व प्रति
इर्यं तद्वच इति तस्मा एवैषा याज्येत्यर्थवादादाज्ञतिपक्षणाच्च तदा-
वृत्तावावृत्तिः । (कौ० ब्र० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन् । सोमो जिगाति गातु-
विदित्येतास्त्रिसो ऽनुव्रूयात् ।

१६. उप प्रियं पनिघ्नतमित्याहवनीये क्षयमानायामाहुताव-
नुब्रूयात् । अस्यामप्याहुतिरेव^१ प्रयोजिका । अर्थवादात् ।

१७. तमस्य राजा वरुणस्तमसिनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने
सोमे ऽनुब्रूयात् । ब्रह्म विष्णुः सखिवो अपोर्णुत इत्येतद् भुवन्
गोचपदं गृहीयादिति वृद्धवार्त्ता ।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुब्रूवन्ननुप्रपद्य ततो
ऽन्यत्कुर्यात् ।

१९. दक्षिणे ऽग्निं क्षणाजिनमासौर्यं तस्मिन् सोमं निदधा-
तीत्याध्वर्यवे निवृत्ते गेनो न योनिं यदनं धिया कृतम् । गणानां
त्वा गणपतिं हवामहे । अस्तभ्राद् घामसुरो विश्ववेदा इत्येता
उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणामुखस्त्रिष्टन्ननुब्रूयात् ।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं वृहन्तमित्याग्नीर्वत्या परिदधातीति
(८. ६) श्रुतेः ।

२१. मवाहृद्विधानयोर्यदागारं तस्य पूर्वस्थां द्वारि । प्रवे-
ग्रनिष्कागाविरोधेन बहिरुपविशतीति । विनापि कर्मणोपवेग्रन-
विधिरयम् ।

२२. यद्यपरया द्वाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव क्षोता-
नुममित्यान्न ब्रह्मयजमानौ होत्ववचनात् ।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने
पूर्वैरेव तुल्यम् ।

२४. दक्षिणेन बाहुना आहृतो दक्षिणाहत् । तादृगो ऽपरया

द्वारा निश्चय्य ततः सव्यावृत्त्यनुत्तरेण हविधानि हविर्धानग्रकटोप-
सहितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वक्षामेव द्वायुपविशति ।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना सोमाविनि सौत्ये यजते ।
य एवासौ सोमस्योपवसथे अग्नीषोमौयस्तमेव तेनाग्नोतीति लिङ्गात् ।
नन्वन्योपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावाख्ये उच्येते । सत्यम् । प्रधान-
थागात्पूर्वमहस्तत्रायुपवसथशब्दवाच्यम् । अथापि तत्समानमेव ।
मनूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते । प्रकृतत्वात् । सत्यम् । अग्नीषोमौयस्यै-
वायं कालनियमो यथा ह्यात् । नान्येषां तत्प्रकृतौनाम् । तथा च
निकृद्धेनायनाग्नयोयंजत इतीज्यार्थेवेवाग्नीषोमौयधर्मा नान्येषु ।

२. धूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अश्रन्ति त्वामध्वरे देवयन्त
इत्यन्वाह ।

३. उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उच्छ्रयस्त वनसते । समिद्धस्य
अथमाणः पुरस्ताज्जातो जायते सुदिनत्वे अज्ञाम् । ऊर्ध्वं ऊ पु ण
ऊतये । ऊर्ध्वो नः पाद्वहसो नि केतुना । इत्येता अनुब्रूयात् ।

४. परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः शुवा सुवासाः परिवीत
आगादिति परिधाय परिसमाप्थानुवचनम् । धूपायाज्यमानायेत्येव-
मादिसंप्रैषदृष्टं प्रयोजकार्थम् । अतस्तदग्रादुपमये ऽपि धूप-
धर्मप्राप्तिः ।

५. ऋजुकायावस्थो ऽग्निमन्थनीया अन्वाह । तिष्ठन्निति वच-
नान्न पश्चादेदेः । अन्वाहेति वचनात् भति मन्थने । मन्थनमन्वित्यर्थः ।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदधानं मर्जयन्तेति भक्षदुक्ता । एतया न्वच च चातुर्मास्येषु चाथ यत्र पशुरालभ्यते तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति चिष्टुभा परिदधातीति (८.२) श्रुतेः ।

७. अथेव तिष्ठत्याभिधेनौरन्वाह^१ । मनोतासूक्तादनन्तरं श्रुता-
धुक्तात् । स एव क्रमो मा नृदिति वचनम् । नन्वाहुतिलपणार्थ-
त्वादिभ्यश्च श्रुतिक्रमाच्च तथैवेधाधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते ।
नेभ्यश्च^२ हविःलपणार्थेतैव^३ सङ्ख्यानियमात् । मनोतासामदृशार्थवा-
दसंबन्धेनार्थवादार्थ^४ । तत्र श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवता-
भावाद्वा अथवहितं वनस्पतिमावाहयेत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्रीध्रं च संवृश्या यत्सोर्वीरित्येवमादिकं
मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रा-
वरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण ययार्थम् । यावृश्रं
प्रतिपद्यार्थं स्वादुश्रं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धं होतृस्त्रिष्टम् प्रति-
गृह्णीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्या मैत्रावरुणो दक्षिणावृद्धक्षिणेन होतारं
गत्वायतः स्थितः पूर्वो होतुः प्रतिपद्यते ।

१. C om. अथेव + इ । २. A C (sec. h.) चाहुति instead of हवि । ३. A
रथ । ४. B = वदनाथ ।

१६. उत्तरेण हविर्धानि इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-
 जाग्नीध्रीयं धिष्ण्यमदूरे गत्वा पूर्वया दारा बंदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य
 पथादुपविश्य मैत्रावरुणः होता त्रु^१ होत्वपदने एवमनेन क्रमेण
 बृहस्पतिं प्रवेष्टानोपवेष्टानानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् पथाजान्यजति ।
 कथमित्यत आह ।

१६.

१. प्रेषा होता यच्चदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः । होता
 यच्चदिशं हरिवानित्येवमादयस्य सौमिकाः प्राक्षे^२ । ते सर्व
 एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति छागवार्प्य परिभाषणम् ।

२. संप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति ।
 चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः ।

३. प्रयाजाभिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति धावत् ।
 यथा प्रेषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि । पर्यग्निकरणादीनि
 तस्यैव भवन्ति ।

४. प्रैषानुवाक्यानुवचनानि प्रक्षाणः कुक्कु इव तिष्ठन्पञ्चाव-
 ष्ठमस्यो मैत्रावरुणो ऽनुब्रूयात् ।

५. समिधं प्रैष्येति विशिष्टेन संप्रैषेण समिधितो होता यच्च-
 दग्निं समिधा सुप्रमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तेनोभयवता
 तनूनपाश्वराग्रंथान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु^३ प्रैष्यप्रैष्येत्युक्तो मैत्रा-
 वरुणः प्रैष्यति । प्रैषानाहेत्यर्थः ।

६. दाशतथीषु दशैवाग्रीसूक्तानि । तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूत्रम् । तेन एतं मिमिक्षे देव त्वष्टर्यङ्ग चारु त्वमानसित्येतयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयाजत उद्धारः । एतयोः स्थाने इत्यार्पणे कर्तव्ये । यातयामत्वदोषपरिहारायेति वृद्धसंप्रदायः ।

७. यदार्पेयो यजमानस्तदार्पेय्या आप्रियो भवन्ति । तद्यथा । वैश्वानिचस्य यजमानस्य समित्समित् । वासिष्ठस्य जुपस्य न इति ।

८. अथवा समिद्धो अथ मनुष्य दुरोण इत्येताः सर्वेऽपि भवन्ति । येषामपि समानार्पेयमाग्रीसूक्तमस्ति । अत्राद्याणस्य तु समिद्धो अथेत्येतदेव भवति । न पुरोक्षितार्पेयम् । प्रवरमात्रस्य तदीयस्य वचनात् ।

९. यस्तु नारागंशयाजी^१ संभवत्स्वार्पेयनारागंशस्तस्य सैव कार्या समिद्धो अथ मनुष्य इत्यत्रासंभवाच्चारागंशाः । अत्रोदाहरणम् । आत्रेयस्य समिद्धो अथेति वैकल्पिके प्रयोगे नारागंशः सुपूदनीति भवति । येषां स्त्रा न विद्यते तेषां वासिष्ठी । निरुक्ते तथा दृष्टत्वात् ।

१०. दशभिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नये इन्द्रब्रह्मीत्येवं^२ संप्रेषितो अग्निर्होता गो अश्वर इत्याद्यास्तिस्रश्च अत्रो इत्याह मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् ।

११. उप प्रेष्य होतृर्हव्या देवेभ्य इत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मैत्रावरुणो जेदग्निरसनदाजमित्येवमादिकमुपप्रेषसंज्ञकं प्रेषमाह ।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रेषे दैव्याः अमितार इत्यादिक-

मग्निगुणं प्रैवं होतावुन्नूयात् । उक्तवचनादधिगोरावृत्तावुपप्रेष-
स्थावृत्तिः ।

१७.

१. मेधपतिशब्दस्योद्विकारो वक्ष्यत एव ।

२. 'अध्मा इति पुक्षिद्वैकवचनम् । 'आभ्यामिति द्विवचनम् ।

'एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुद्विले पशुवज्जले च वच-
नोद्वः । एकस्मिन्स्त्रीपशौ प्राच्या अग्निं भरत । द्वयोः प्राभ्यामग्निं
भरत । वज्रपु प्राभ्यो अग्निं भरत । पुक्षिद्वपशुद्विले अश्वेनौ माता
मन्यतामिति । वज्जले अश्वेनाम्माता मन्यतरामिति । स्त्रियान् ।
अश्वेनां माता । द्विले अश्वेने माता । वज्जले अश्वेना माता । मन्यता-
मित्यस्यानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालभ्यमाने उदीचीर्ना अक्ष पदो निधत्तात् ।
पुरुषपशुद्विले उदीचीर्ना एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषवज्जले
उदीचीर्ना एषां पदो निधत्तात् । स्त्रिया एकले उदीचीर्ना अस्याः
पदो निधत्तात् । स्त्रीपशुद्विले उदीचीर्ना एनयोः पदो निधत्तात् ।
वज्जले उदीचीर्ना आर्षा पदो निधत्तात् । ननु चाख्येति प्रथमा-
देशस्येन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अध्मा अग्निं
भरतेति प्रथमकथनादश्वेनमिति च प्रकृतत्वात् । चरकाणां चानु-
दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः । पृथिवीं शरीरमिति पथेकले ।
शरीरे शरीराणीति द्विवचनोः ।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव । अस्मेति पूर्ववद्गो विकारेण । पुराशब्दो ऽव्ययम् । तस्य द्विवचनवज्जवचनयोर्विशेषाभावात् वीष्ण्या द्विवज्जत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् । पिश अवयवे पिश च्छेदने वा धातुः । अतो निरवयवा वपासुतृखिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अपिशस इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिशस इति वज्जवचनं तेनाद्यथार्थ-
नियमादनूहम्^१ । वपासुतृखिदतात् । वये उत्खिदतात् । वपा
उत्खिदतात् । यथावचनं विकारेण । अन्तरित्यव्ययम् । तस्य वीष्ण-
यैव द्विवज्जत्वयोरभिधानम्^२ ।

५. अस्मेति प्रदर्शितम् । द्विले वचसी वज्जले वक्षांसि । प्रश-
स्मेति प्रकृष्टेन शास्त्रेनेति^३ केषां चिन्मतिः । अपरेयां प्रशस्तौ वाङ्म
इति । ततश्चोदनाशब्देहादनूहः । वाङ्मनिति वाङ्मवज्जले । दोषा-
णीति वज्जवचनं तद्वज्जले । कश्यपेवांमानश्चिद्राः श्रोणीः कवशोरु-
न्त्येकपर्णाष्टीवतः । पश्यनेकले वज्जवचनान्येतानि । ननु च्छान्दस
आकारः सर्वासां विभक्तीनामविशेषेण स्मर्यते । किं तच्चोदनेन ।
उच्यते । शलादिप्रतिषेधो ज्ञापकम् । भवत्येवंरूपाणामूह इति ।

६. पक्षिंश्रतिशब्दस्योपरिष्ठाद्विचारः करिष्यते । अस्मेति कृत-
विचारम् । अनुष्ठेत्यव्ययं निश्चयेनेत्यर्थः । गाचंगाचमिति वीष्णयै-
वाभिहितत्वाद्विचारः । अस्मेति पूर्ववत् । अनूनमित्यस्याविकारः ।
प्रकृतावनूहितत्वात् ।

१ C (orig.) •नियमनानूहं alt to नियमत्वादनूहं । २ A •धान्, C •धानात् ।

३ A शास्त्रेनेति ।

७. ऊवध्यगोहमिति वक्ष्यति । पार्थिवमित्यस्येहानूहः । ऊव-
ध्यविशेषणत्वात् ।

८. अथेति विकारेषु यथासमाध्यातमिति वक्ष्यति ।

९. वनिष्टु सूक्ष्मत्वम् । पथनेकत्वे तस्योहः । अथेति पूर्व-
वद्ब्रह्मम् । मा राविष्ट मा ह्रिसीष्टेत्यर्थः । ततश्च पथदित्वे वनिष्टु
एनयोर्मां राविष्ट । वज्रत्वे वनिष्टुनेषां मा राविष्ट । स्त्रियाम् ।
अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम् । वनिष्टुसंनिधानादुक्तेषु
वपाभिधानमिति मीमांसकाः । तस्मादपाभिधानं । सर्ववज्रत्वादुह
करोतीत्युक्तम् । हविरभिप्रायं नपुंसकम् । अत ऊहः । उह्ये
उह्यकापीति यथावचनम् । नेद्युष्माकमपि पुचे वा पौचे वा रविता
क्षेत्तेत्यर्थः । रवच्छिद्यादित्यर्थः । हे शमितारो युष्माकमपि कस्या-
णमवेत्यभिप्रायः । न्यूनं ऽप्यभिगौ नवैवोच्छ्वासाः । तदधिकारे सत्य-
भिगुवचनात् । नवकृत्वो ऽभिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः । हृदयनामे
ऽन्यमासभेदेति वपानिष्टुतौ पुरा नाभ्या अपिशब्धो वपासुतृखिद-
तादुक्तं मन्यमाना इत्युद्धरेत् । प्राक्षा अग्निं भरतोवध्यगोहमस्मा
रवः संजृतादिति च कृतत्वात् । तत्र षष्ठ उच्छ्वासे मध्ये ऽवधानम् ।
मृतेन संस्थापने सर्वमभिगुं ब्रूयात् । अनन्तरायसु तर्हि यजुंषि जपे-
दिति श्रतपथे (१.१.२.८) पाद्यां हविर्गृहणे आनोयजुषां दर्शनात् ।

१०. अग्निगो शमीध्वमित्यादिना चिः परिधाय तत उभाव-
पापथेत्युपांशु जपेत् ।

११. नेदस्य संज्ञप्यमानस्याध्यवा अथामेति श्रतपथे (१.८.१.

१५) सर्वेषामविशेषात्संज्ञप्यमानस्येक्षणप्रतिषेधः ।

१२. पृषदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्त-
वचनात् ।

१३. यां कांचिदैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति
न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

१८.

१. स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्त-
मनित्येकां इमं नो यजममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्याह ।

२. स्नाहाकृतिभ्यः प्रेय्येति संप्रेषितो होता चक्षदग्निं स्नाहाज्य-
स्तेति प्रेय्यति ।

३. आग्नीष्णां विनियुक्तानामविनियुक्तीक्ष्णमा याज्या ।

४. प्रसिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वर्षा चान्तरेण होत्रमैत्रावरु-
णयोर्वाग्यमनं भवति । न स्नाहाकृतीत्य वर्षा चान्तरेण वाचं
विद्धजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न सोमे करोतीति वचनात् । सवनीये^१
चावाहनश्रुतेरयावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वन-
स्सतिमावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रक्षेपेन सोम गीर्भिरित्येवेति ।
श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनादयस्तेष्व्याज्यभाग-
देवते अग्नीषोमौ निगच्छतः । यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

ननु सिद्धमेवैतद्विज्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात् । सत्यम् ।
 सवनावाहनश्रुतिदर्शनादाज्यभागयोर्थांगपक्षे ऽपि निगमाभावसंदेहः
 स्यात् । स मा भूदिति सूचारम्भः । ननु तस्या आवाहनश्रुतेः का
 गतिः । उच्यते । तत्रैतावन्मात्रं विवक्षितम् । प्रधानादनन्तरं वन-
 स्पतेरावाहनमिति । दार्शपौर्णमासिका निगमास्तेष्विति बद्धवचन-
 बुद्दिश्रमानविशेषणत्वादविवक्षितम् ।

८. दार्शपौर्णमासिकाग्निगमादूरभवेषु प्रैषेषु नाज्यभागौ निग-
 ष्यतः । शाखान्तरेष्वन्यथापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूत्रम् ।

८. अग्नीषोमाविमं सु म इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या ।

१०. होता यषदग्नीषोमौ क्षागस्तेत्येष प्रैषो भवति ।

११. युवमेतानि द्विवि रोचनानीति याज्या । वपाया इत्ये-
 तत्प्रकृतमेव । विकारेषु यथाचोदितम्^१ । पशुद्विले क्षागयोर्वंपयो-
 र्भेदसोः^२ । पशुवज्रले क्षागानां वपानां भेदसाम्^३ । एकदेवत्ये
 जुषतां द्विदेवत्ये जुषेतां^४ बद्धदेवत्ये जुषन्ताम् ।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वसूतो होतेति । यथाप्रपञ्चमुपनिष्क्रम्य
 चान्दालं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र यष्टेति द्रव्येनोपसृग्म मार्जयित्वे-
 त्यर्थः । अथ चान्दाले मार्जयन्ता इति घृतपयश्रुतेः शान्तिराप
 इति च वाक्यशेषादक्षिमांजमं तत्तत्तलोत्सृज्येते होद्वमेवावरुणौ ।
 यथायादेर्नियमात् ।

१ B यथादेवतम् । २ B om. यषयो resp. यषानां C भेदसः । ३ C भेदसः ।
 ४ C om. द्वि० जु० ।

१६.

१. पशुपुरोक्षाग्रप्रचारायाध्वर्युणामन्वितौ होतृमैत्रावरुणौ चा-
त्वाल्लोत्करावन्तरेण प्रविश्याग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण होतृधिष्ण्यं
शोत्तरेण गत्वा यथाधिष्ण्यमुपविशतः ।

२. पशुपुरोक्षाग्रस्थान्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्तानि प्रतिषि-
ध्यन्ते । पशुर्यान्यङ्गानि^१ पशुपुरोक्षाग्रस्थापये प्रयोजनं साधयन्ति ।
य एव पशोस्त्रैर्यः क्रियते स एव पशुपुरोक्षाग्रस्थापीति । कुतः ।
विभवात् । विभवः सामर्थ्यम् । दृष्टादृष्टसंबन्धिभ्युपकारे कर्तव्ये ।
पशुप्रयुक्तान्यपि समर्पणीत्यर्थः ।

३. तपोदाहरणम् । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोक्षाग्रमन्वद्धि देव-
सूक्त्यो हवींषि इति वक्ष्यति । तेषां च प्रैपरहितं प्रदानम् पशुपु-
रोक्षाग्रस्य च सम्रैयम् । तच्च स्तिष्ठकृति संदेहः । किं पशुपुरोक्षाग्र-
स्तिष्ठकृदित्यामन् इत्येवमादिर्भवतु पशुपुरोक्षाग्रप्राधान्यात् किं वा
ऐष्टिको देवसूक्तविषां भूयस्त्वादिति । तच्च सूत्रेष्वेव निश्चयः । पुरो-
क्षाग्रस्तिष्ठकृत्यमवाये ऽपि । पशुपुरोक्षाग्रस्तिष्ठकृदित्यामन् इत्यादि-
र्भवति समवाये ऽपि । वज्रले ऽप्येधामामन्तूनाम्^२ । कुतः ।
प्राधान्यात् पशुपुरोक्षाग्रस्य । तत्रैव देवसूक्तविषां प्रच्छेपात् । तथा च
तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः । आथाव्याहाग्रये स्तिष्ठकृते प्रेथ्येति । यत्पुनः
सपशुषु चातुर्मासिषु कात्यायनवचनं पशुपुरोक्षाग्रमनु हवींषि

१ A पशुप्रयुक्तानि यान्यङ्गानि तानि पशुपुरोः, C om. पशुपुरोः साधयन्ति ;
२ A B (orig) om. वषाद् ।

निर्वपति तेषां स्विष्टकृद्भ्यस्त्वादिति युक्तं तत् । तेषां^१ तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात्^२ न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति^३ हेतुर्थः ।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः । अन्वायातानि हवींषि अतुष्टानि । अतस्तेषामतुष्ट्यानामनूहेन प्रयोगः कार्यः । कस्यायमूह-
प्रतिषेधः । हविरभिधानस्येति ब्रूमः । यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात्
तत्तत्पुरुषपुरोक्षाग्रानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमवृणोतायं यज-
मानः पचन् पक्नीः पचंश्चपुरुषपुरोक्षाग्रानिति प्राप्नुयात् । न चेत्थेति ।
तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते ।

५. नेति प्रतिषेधस्य सम्तीत्यनेन सद्य संबन्धः । निगमा निगदाः ।
आवृत्त्यपेक्षं वज्रवचनम् । स्विष्टकृच्चिगदस्य चायं प्रतिषेधः । तेषाम् ।
पशूतन्त्रे चोद्यमानानाम् । यदि पुनः कथं चिदिष्ट्यावृत्तिर्भवति
हविषो नाश्रयोपापहारनिमित्ता ततः स्विष्टकृच्चिगदो भवत्येव ।
क्षुतः । पशूतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणात् ।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति^४ पशुपुरोक्षाग्रस्य पुरोत-
वाक्या भवति ।

७. होता यद्यदग्नीषोमौ पुरोक्षाग्रस्य इत्येवमादिकः प्रैषो
भवति । पुरोक्षाग्रयोः पुरोक्षाग्रानां जुषतां जुषन्तामिति यथा-
प्राप्तो विकारेषूहः ।

८. अग्नीषोमा पिश्रुतमर्वतो न इति पशुपुरोक्षाग्रस्य याज्या ।

१ A आत्पापनादीं आतुर्वाक्यदेवतानां तेषां । २ C प्राधान्यम् = B C *नान्याय* ।

३ C ins. तथा । ४ C om. पशु ।

८. इलामग्ने पुरुदंभं मनिं गोरिति पशुपुरोलाशस्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या भवन्ति ।

१०. होता यच्चदग्निं पुरोलाशस्त्रेत्येवमादिकः पशुपुरोलाशस्त्रिष्टुतः^१ प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जणान्तामिषां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुमूचीत्युक्तस्त्वं क्षमे प्रयमो मनोतेत्येतन्मनोतासूत्रमन्याह । मनोतेति संयवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पयोः पुरोनुवाक्या । प्रधानपशवदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यच्चदग्नीषोमौ ह्यगस्त्रेत्येवमादिकः प्रैषो भवन्ति देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोऽहः । एकत्ववज्रत्वयोर्वचनोऽहः । ह्यगस्त्रेति द्वित्ववज्रत्वयोर्वचनोऽहः । स्त्रियां लिङ्गोऽहः । नेपादियु प्रातिपदिकोऽहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्त्रेत्यस्या याज्याया अर्धर्षं तावद्विरमेद्यावद्वसाहोमः ।

१७. ऊते वसाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्ते वषट्करोति प्रधानचेपाय ।

१८. देवेभ्यो वनस्यते इवींषीत्येवमादिका वनस्यतेः पुरोतु-
वाक्या ।

१९. होता यच्चदनस्यतिमित्येवमादिकः प्रैयः । अत्र हाग-
स्येति यथाविकारमूहम् । हागयोन्हागानामिति । तच्चेतौ पशु-
द्वित्वे तच्चेताम्यशुयङ्गत्वे । स्त्रियां तच्चेतामिति एकत्वे तच्चेते इति
द्वित्वे तच्चेता इति बहुल्वे । रभौयांश्च वक्ष्यति ।

२०. वनस्यते रग्नया नियूयेत्येवमादिका याज्या भवति ।

२१. पिप्रीक्षि देवां उग्रतो यविष्ठेति स्त्रिष्टुतः पुरोतुवाक्या
कार्या । प्रहृतिषिद्धस्याप्युपदेशो नियमार्यः । ततो बार्हस्पत्यमेचा-
वरुणोर्विराजौ ।

२२. हागस्येति विकारेषूक्त ऊहः ।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यदेति याज्या । निगदप्रतिषेधः
शाखान्तरात् ।

२४. इत्तामुपज्ञास्यमानस्येत्यत आरभ्य मार्जनपर्यन्तं कर्म कृत्वा
तत एकादशानुयाजान्यजति ।

२०.

१. देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्नादित्येवमादिभिरेकादशभिर्य-
जेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानो प्रैष्यति मेचावरुणः परिभाषितत्वात् । वसु
वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूहः ।

१. प्रथमद्वितीयौ तु षलन्तरेणेत्येवं नवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-
व्याह^१ ।

२. अष्टमनवमौ देवो नराग्रंशो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-
गन्तू वक्ष्यमाणौ भवतः । आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापशौ द्वाद-
शान्तुयाजके अत्रैवागन्तुप्रक्षेपः^२ ।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः । देवं वर्द्धिर्वारितीनामिति
दशमः ।

५. सूक्ता मेव्येति संग्रेषितो ऽग्निमधेत्यादिकं सूक्तवाक्यमैपमाह ।
दियजमानके । अग्निमध होतारमदृष्टौतामिमौ यजमानौ पचन्तौ
पक्नोः पचन्तौ पुरोक्षाग्रं बध्नन्तावग्नीषोमाभ्यां छागम् । बज्रयज-
मानके । अग्निमध होतारमदृष्टतेमे यजमानाः पचन्तः पक्नोः
पचन्तः पुरोक्षाग्रं बध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां छागम् । पुरोक्षाग्रद्वि-
वज्रत्वयोः । पुरोक्षाग्रौ पुरोक्षाग्रान् । देवतापदमूच्छं यथादेवतम् ।
छागद्विबज्रत्वयोः । छागौ छागान् । स्त्रियां छागां छागे छागाः ।
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां छागेन । देवतापद-
मूच्छं यथादेवतम् । छागद्विबज्रत्वयोः । छागाभ्यां छागैः । स्त्रियां
छागया छागाभ्यां छागाभिः । अधत्तां तं मेदस्तः^३ । एकदेवत्ये ।
अधत्तं मेदस्तः । वज्रदेवत्ये । अचंस्तं मेदस्तः^४ । पशुद्विबज्रत्वयोस्तौ
मेदस्तः तान्मेदस्तः^५ । प्रति पचतायभीष्टामित्यथ पचतेत्योकारान्तं^६

१ C प्रीक्षेव्याह । २ B अग्न्याजन्तुः । ३ B ins. प्रति पचतायभीष्टामवोदधेतां
पुरोक्षाग्रेन । ४ A ins अपचत्तं मे अपचत्तं स इति वा । ५ A ins ते मेदस्तः ।
६ B *त्याकाः ।

वाजसनेयिनां । प्रत्यगभीष्टां पचतो यजमानस्येत्यर्थः । अपि वा मेदसश्च पयोश्च सात्त्वं दिवचनं स्यादिति चोदनाभेदेहात्यचते-
त्यनूहम् । अगभीष्टामित्युपरिष्ठादक्ष्यति^१ । अवीरुधेतामिति च ।
पशुपुरोलाशदित्वबज्रत्योः । पुरोलाशाभ्यां पुरोलाशैः । तामद्य
अपे आर्धेय अवीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूहानि^२ । अवृणीतायं
यजमान इत्यूहेन । प्रदर्शित ऊहः पूर्वच । ता या देवा देव दा-
नान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूहम् । तान्यस्यै । दियजमानके तान्याभ्यां ।
बज्रयजमानके तान्येभ्यः ।

६. प्रचक्षेनोक्तं अन्यलाघवाय । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं
सुन्वन् यजमान इत्येवमादिकं सौमिकार्यां सवनीयपञ्चै ब्रूयात् ।
अवापि दियजमानके । अग्निमद्य होतारमवृणीतामिभौ सुन्वन्तौ
यजमानौ पचन्तौ पक्नौः पचन्तौ पुरोलाशौ वज्रन्तौ । यथादेवतं ।
जागौ जागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृज्यन्तौ हरिभ्यां धामाः ।
बज्रयजमानके । अग्निमद्य होतारमवृणतेने सुन्वन्तो यजमानाः
पचन्तः पक्नौः पचन्तः पुरोलाशान् वज्रन्तः । यथादेवतं । जागौ
जागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तो भृज्यन्तो हरिभ्यां धामाः । अवी-
रुधेतामिति दिवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाशदेवतां चाभि-
प्रेत्य । कुत एतत् । ऐतरेयश्रुतेः । सवनीयस्य चेत्पशुपुरोलाशं
कुर्युरवीरुधेतां पुरोलाशैरित्येवं ब्रूयात् । सवनीयेरेवेद्धो वर्धते
पशुपुरोलाशेन पशुदेवतेति ।

७. होवा ग्रंथोर्वाक उक्ते यथाप्रपन्नं येनैव मार्गेण प्रविष्टो-

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते । छ्वायभ्रमणवाग्यमादिभ्यः । उत्सृज्यते^१ मैत्रावरुणः । नात्र हृदयशूलोपस्थानापेक्षा ।

८. शालामिति पत्नीशालोपलक्षणम् । नां होता गत्वा पत्नीसंयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते समापयति । शालापहणं सदस्त्रेवावस्थितस्य पत्नीसंयाजा मा भूवन् । होद्वयहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः शालां गत्वेति संदेहव्युदासार्थम् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुथमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—*—

१.

१. अग्नीषोमीयेषोपवस्ये पशुना यजत इत्यत आरभ्य यः पश्येतथा कर्मकलाप उक्तः १ स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । प्राथम्यादङ्गसाकक्षाच्च । ऊहयोगं मन्त्रजातं प्रायेण दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीये च पश्चाद्विज्ञातं यतो ऽतो १ विवृतिषूचिना प्रसूयते ।

२. खपीणामिदमार्धम् । किं पुनस्तत् । आद्यामभ्यर्धनं मन्त्राणाम् । २ अभिधायकमनभिधायकं वा नोदितव्यं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन हतवतीमध्वर्यां सुचमित्येकवचनं द्वयोः सुचोरादापने ऽनभिधायकमपि ३ सत् यथाज्ञातं भवति । आर्धमाद्यानं मन्त्राणां प्रकृताविति यत्राद्वैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाग्रे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

३. यथार्थमिति घोषो ऽर्थस्तं तमभिधातुम् । उत्तरस्यां ततावित्युत्तरस्यामिध्यायां विवृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो ४ ऽर्थविकारः । स च क्व चिद्रूपान्यत्वेन क्व चिद्विज्ञान्यत्वेन क्व चित्सद्भान्यत्वेन क्व चिदचनान्यत्वेन क्व चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्योत्पत्तिरूपेणानभिधानात् ५ । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

१ C असाकन्वे० । २ B इतो । ३ B C अर्थिकम् । ४ C om. अ ।

५ यथार्थमिति घो ऽर्थविकारः स च क्व० । ६ C om. अ ।

स्थानभिधानात् । शब्दविकारमनार्थं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाण-
मूहं ब्रुवते याज्ञिकाः । रुद्धा हि तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । तदन्वाख्यानं
शास्त्रसंयवचारार्थम् । ऊहेद्विदेवतयऊदेवतेषु । ययार्थमूह इत्येव-
मादिषु द्रष्टव्यम्^१ ।

४. अथाधत्तं यजमानाय ग्रंथोरिति द्वियजमानकवज्रयज-
मानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादुल्लेखनभिधाने^२ ऽपि विकारो
न विद्यते । द्यूयते^३ वा एतदृचो ऽवरं भद्रूहति । तस्मादृचं नोहे-
दिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात् ।

५. आबह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ । द्वियजमानके विकारे
यजमानाभ्याम् । वज्रयजमानके यजमानेभ्य इति । ननु ययार्थमु-
त्तरस्थां तताविति लक्षणरश्माङ्घ्रिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाप्यु-
दाहरणेन सिद्धमेव । सत्यम् । प्रयोगनियमार्थस्त्वारम्भः । अतः
अकर्त्तृभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव
प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः
प्रयोजनमुच्यते^४ । प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूचं कृतम् । अतो ऽयं
यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र साक्षणिकः ।

६. आग्राक्षाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्रीषोमाभिप्रायं
दिवचनम् । एकदेवत्ये पशौ मेधपतये । वज्रदेवत्ये मेधपतिभ्यः ।
प्रयोगनियमार्थं वचनम् । एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति^५ न

१ B adds अचु इत्यम् । cf. Comm. on I, 15, 5. २ C अविधाने । ३ A
द्यूयति, II C द्यूयते । ४ A ins श्रुत्यन्तर एवमेव यामत (व्यापारः ?) । ५ C
मेधप० ।

भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीत्वे षति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो ना भूदिति ।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशु-
द्वित्वे मेधौ । वज्रत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्^१ । अनारम्भाद्यज्ञाभि-
धानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततो ऽनूचः स्यात्तस्मात्सूचारम्भः ।
स्त्रीपशौ मेधाम् । द्वयोर्मध्ये । वज्रयु मेधाः । केचिन्मेधशब्दं जाति-
वचनं मन्यन्ते । तेषां स्त्रीपशौ मेधीं मेधौ मेधीरिति । एवं क्वाग-
क्षेत्रिणां सूच एवोच^२ ईदृशः पठितः ।

८. आत्तामघेत्यस्य विकारः । एकदेवत्ये आददद्य । वज्रदेवत्ये
आदन्नघेति । प्रयोगनियमाद्यं सूचम् । श्रुत्यन्तरात् । भूते अन-
घतने सङ् स्यात् । ततश्चाघसदघसन्निति प्राप्नुयान् । ननु आत्ता-
मघेति प्रकृतौ लुङ् प्रयोगादाददादन्निति युक्तमेव । उच्यते ।
कान्दसः प्राकृतः प्रयोगः । ऊहेन तु साचणिकेन भवितव्यम् । स
ना भूदिति सूचारम्भः^३ ।

९. घक्षां नूनमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये घक्ष नूनम् ।
वज्रदेवत्ये घसन् नूनमिति । प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात् । साच-
णिकं अन्तु नूनमिति । तच्च कर्तव्यम् । कान्दसमपि सूचोक्तं कर्त-
व्यम् । सूचारम्भसामर्थ्यात् ।

१०. अघत्तां तमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये अघसत्तं मेदसः ।
वज्रदेवत्ये अघसत्तं मेदसः । अघसतामिति व्याख्यं दिवचनम् ।
अघत्तामिति कान्दसम् । मन्त्रे घसङ्गरेति (पा० २.४.८०)

लेर्लुकं कृत्वा अघत्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः । अदृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्यालाचणिकत्वात् । एकवचनवज्जवनयोः सकारस्य अवर्णं युक्तम् । अघसदघमचिति ।

११. अघत् एकदेवत्ये । अघन् वज्जदेवत्ये । रूपद्वयमेतच्छान्दसं अघत्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य कान्दसत्वसामान्यात् । श्रुत्यन्तराद्वा प्रयोगनियममङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम्^१ ।

१२. उपाव स्रद्धभीयांसमिति^२ पशुविशेषणम् । तस्य पशुद्वित्वे रभीयांसाविव कृत्वी । वज्जत्वे रभीयस इव कृत्वी । उपमानस्य संप्रत्यये वोपमार्थे वोभयया दर्शनात् । यत्र पक्षेणार्थार्थचोदनानुग्रहः स्यात्स पक्षो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात् । इय्यते च श्रुत्यन्तरपाठात् । तदर्थः सूचारम्भः । स्त्रीपगावपि के चिदिच्छन्ति । रभीयसीमिव रभीयस्याविव रभीयसीरिवेति ।

१३. अघभीष्टामिति देवतावचनम् । अघभीष्टित्येकदेवत्ये । अघभीष्टुरिति वज्जदेवत्ये । इकारप्रतिषेधार्थं सूचम् । इय्यहोर्भन्धन्द्भीति प्रकृतौ इकारस्य भवं कान्दसं विकृतावपि वचनात्तादृगमेव भवति ।

१४. अवीरुधेतामिति देवताभिधायकम् । एकदेवत्ये अवीरुधत । वज्जदेवत्ये अवीरुधन्त । हेतुकर्तृसंभवादणिजन्तादेव विचः स्थाने चङ् कृतो व्यत्ययेन । लाचणिकं तु अवधिष्ट अवधिषतेति । तन्मा भूदिति सूचारम्भः ।

१५. तदग्न्यादिति सूक्तवाके यजमानस्याग्नीर्वचनम् । तद्वज्ज-

यजमानके अश्यासुरिति भवति । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन द्वियज-
मानके अश्यास्तामिति सिद्धं भवति । आशिषां सूक्तवाके परिगण-
नादनाग्नीरर्थमेतत्पदमिति । व्यत्ययेन च श्रुग्बन्धस्य^१ लोप इति
मन्यमानः कश्चिदश्रुयातामश्रुयुरिति द्विवचनवङ्गवचने कुर्यात् ।
तच्चिवारणार्थं सूचम् ।

१६. तद्व्याख्यसूक्तवाक एव । तस्य पूर्वाक्त एव न्यायः । अश्या-
स्तामिति द्वियजमानके ।

१७. यद्यदचीकमनेति यजमानाभिधाधि । तस्य द्वियजमानके
यद्यदचीकमेताम् । वङ्गयजमानके^२ यद्यदचीकमनेति । अचकमेतां
द्विवचनमचकमनेति वङ्गवचनं लाघणिकम् । तसूचारभसामर्थ्यात्
बाध्यते ।

१८. इतीतिप्रकारे^३ अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य
इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः । वक्ष्यति । सप्तदश्याग्नीषोमीया
इति । तच्च होता यद्यदग्नीषोमीं ह्यगस्त्यह्यगस्त्येति वीषुया चाभि-
धानं प्राप्नोति । प्रकृतानां सप्तदश्यानां । वङ्गवचनेन वा ह्यगानामिति ।
तच्च वङ्गवचनेनैवाभिधानं कार्यम् । कुतः । यजमानाभ्यां यज-
मानेभ्य इति दर्शनात् । एवं च सति प्रातिपदिकोपपक्षौ परस्मै-
पदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति । न विक्रियन्ते
ऽर्थभेदात् । तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते । शब्दविकार
इति । यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो नाव्ययम् ।

१ O (orig.) वाक् in marg. ध्वोः, & वपुः । २ O om. वङ्गयजमानके ।
३ O प्रकरणे ।

तदीष्टयैवानेकार्थाभिधायकं भवति । ततः पुरापुरा नाभ्याः ।
अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति ।

१८. कृणीत रचिः । सूर्यं चचुर्गमयतात् । दिग्गः श्रोत्रम् ।
वातं प्राणम् । अन्तरिक्षमसुम् । एकधास्य त्वचं । पुरा नाभ्याः ।
अन्तरेवोप्राणम् । माता मन्यन्तामित्येवमादौनि श्रातिनामानि ।
श्वेनमस्य वचः । शला दोषणी । कश्यपेर्वांश । कयया चेकपर्णति
पदद्वयम् । ऊवथ्यगोहं पार्थिवम् । अध्या रचः संसृजतादित्येतानि
सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूयानि । यथासमाख्यातम् । प्रकृतिवदि-
कारेषु भवन्ति । नेति वक्तव्ये यथासमाख्यातवचनमधिकारार्थम् ।

१९. शोदनाग्रन्देनाचाभिधेयमुच्यते । न तु क्रियाप्रवर्तकं वच-
नम् । तत्र प्रकाशस्य संदेहे ययाम्रे त्वं सूक्तवागसि तदसौ देवा
रामन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आश्वनीये शोडगुणविशिष्टे वा
विकृतिष्वपि यथासमाख्यातं कर्तव्यम् ।

२०. श्रेयग्रन्ध एकदेशवाचो । भूतग्रन्ध उपमायाम् । श्रेयभू-
तानि श्रेयतुल्यानि शाकांचस्य मन्त्रस्य निराकांचीकरणानि । अपू-
र्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमाख्यातं भवन्ति ।
यत्र न समाख्यातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः । तत उपप्लवो वायु-
रिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्षसा तयोरक्षमुपप्लवः सह प्राणेन
सह वर्षेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवयामीत्यथाहारः ।

२१. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको गन्धः । तत्र निगदा
यजुर्विगेयाः । ते च यथासमाख्यातं भवन्ति । अग्रन्दाच्चिविदस्य ।

प्रेषास्त्रुच्यन्ते प्रतीकग्रहणात् । य एते प्रेषाश्च निगदाद्येति च व्यप-
देशात् । आयग्रहणादग्रे महौ अग्निं ब्राह्मण भारतेत्येवमादी-
नामूहः ।

२३. एकधास्य त्वसमाद्यतादित्यधैकधाशब्दस्थानेकपशौ वीष्ठा ।
अव्ययत्वादयत्रसिद्धे सूचारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो
यथा स्यादिति । तेन द्विधा चिधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

२४. षड्विंशतिरस्य वङ्मय इत्यत्र षड्विंशतिशब्दस्थानेकपशौ
वीष्ठा ।

२५. अनन्तरसूत्रद्वयोक्तमिति करणेन परास्त्व्यते । तद्वा भवति ।
समासेन वा प्रयोगः सङ्ख्यासंकल्पनेनेत्यर्थः^१ । तद्यथा । द्विपशौ
द्वापश्चाग्रदेनयोर्वङ्मयः । एलपशौतिग्रते^२ इत्येकादशिन्याम्^३ ।

२६. वङ्मौषङ्गासंकल्पनस्य प्रयोगः । एष गोभनतरः पक्षो
ऽभिप्रेत आचार्यस्य । तदर्थं न्यायवचनम् ।

२७. एकदेवतदिदेवतयोश्चाभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्त-
रेण परामृश्यमानयोर्वङ्मवचनं कार्यम् । तद्यथा । निरुत्तृपशुवन्धे
ब्रूचनमिन्द्राग्नौ वनस्यतिस्रमपगुदन्विति । नञ्वेतदुदाहरणं प्रकृतिव-
त्सिद्धम् । उच्यते । मन्त्रगते ऽभिधाने क्वचिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः
स्यादिति । तद्यथा । उपहृतौ वायुरिन्द्रवाथू इति प्रकृत्य तयोरह-
सुपहृत इति दिवचनेनैव^४ परामर्शस्तदेवं संदेहो ना भूदिति
सूत्रम् ।

१ A II संकल्पने० । २ B ०ने एते A ०नि इ एते । ३ A ins अग्निनिमित्तम् ।
४ B om. हि ।

२८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः^१ पुंवत्प्रयोगः कार्यः । तथा । मेघश्च मेघौ च मेघौ ।

२९. अग्निशब्दो विकल्पार्थः । तरशब्द ईपदर्थः । अन्यतरस्यां शब्दप्रवृत्तौ मियुनेषु^२ पुंवद्भावैकशेषौ न भवतः । इन्द्रेन्द्राण्याविति यथा पितरावित्यत्र भिक्षायामपीति^३ समासविकल्पार्थं सूचम् ।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन सहाकारान्तः संबधीयमानो दृष्टः । वानस्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैषेषु मकारान्तः । तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते । देवतानामधेयस्य खरादेर्दि-
देवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तन्नुप्तमकारेण कार्यम् । ततः सामय्यादकारेण सन्धिर्भवति । तथा । करत एवाग्नीषोमौ । करत एवाग्निौ । करत एवेन्द्राग्नी । करत एवेन्द्रवायू इति । खरादेरिति वचनादिह न भवति । करत एवं मित्रावरुणा । दिदे-
वत्यस्येति वचनादिह न भवति । करदेवमग्निरिति ।

३१. पशुवजले ऽपि सति यः सूक्तवाक्येषु वज्रशब्दो ऽसौ वज्रदेव भवति । न प्रतिपशु आवर्तते ।

३२. रूपस्या अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि वज्रहवति । व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशुनामिति सर्वविधानां पशूनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाह ।

३३. रौक्मादादित्योदगयनस्यादावन्ते ॥ तयोरेवाक्रोरैन्द्राग्नौ निरुह्यपशुबन्धः कार्यः । कुतः । श्रुत्यन्तरात् । निरुह्यो नित्य इत्यर्थः ।

१ B om. सह वक्तव्ययोः । २ A C (sec. h.) पि instead of पृ । ३ A C (sec. h.) भिक्षयोऽपीति ।

२४. प्रतिधंवत्सरं प्रावृषि शरदि वधन्ते वेति शाखान्तरोक्ता-
नामन्यतमस्मिन् कार्यः ।

२५. चयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखा-
न्तरचोदितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो मा भूदिति सूचारम् । श्रुतौ
तु स्तथाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादायम् ।

एकादग्निन्यौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः ।

सूर्योऽपमित्रावरुणौ चयश्च पितरो ऽदितिः ॥१॥

शुनासीरौ चयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः ।

गुणादेशामन्यतमस्मिन् कप्रजापतौ ॥२॥.

२६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनादथो हृदयशूलोपस्थानान्ताः
‘सोमार्थमग्नीषोमीयं घावनं च मुक्ता । प्रणयनस्य सोमार्थस्य विभव-
न्यायात् । हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिविध्यते शाखान्तरात् । स
वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्येति श्रतपथश्रुतेः ।

२७. पशधिकारो ऽनुवर्तते । पशुना स्तनस्त्रेण यष्ट्यमाणस्य
प्रागन्यन्वाधानात् । आग्नावैष्णवी यष्ट्यस्त्रास्त दृष्टिर्भवति । पशुना
यष्ट्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोस्ताम्रं निर्वपेदिति शर-
काणाम् । सोमतन्त्रस्त्रेषु पशुषु नैषा । त एकग्रतं प्रयाजांसुयाजा
भवन्तीति श्रुतौ शापकात् । तथा पशुमत्सु चातुर्मांस्त्रेषु पूर्वधुः
पाशकं कर्मेति वदन्नेतत् शापयति । गुणभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी
भवति । श्रुतो नोत्सर्गपश्चिष्ठाकापश्चेन्द्रापोष्णसौचामण्यौविशाखयूपतु-
पशुषु । चकारादन्तरम्भणीया चेति । चयश्च वाच्यस्यार्थं के चि-

दाडः । यत्प्रमाणसंयोगेनाग्रावेष्णवी पठिता । आरम्भसंयोगेना-
 न्वारम्भणीयेति । प्रथमप्रयोगे विकल्पो ऽयम् । सर्वास्वेव विकृतिषु
 प्रथमप्रयोगे ऽन्वारम्भणीयां के चिदाडः । अपरे याज्ञिका विकृतिष्व-
 न्वारम्भणीयां नेच्छन्ति । अनयोपपत्त्या । इयं ह्यारम्भणीया उप-
 देष्टेन दर्शपूर्णमासयोरङ्गमतिदेशेन^१ विकृतीनाम् । वक्षिष्य प्रयोगा-
 त्क्रियते । सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेषु सौर्यादीनां तन्मेष विज्ञा-
 यते । कथम् ? उच्यते । यथैव यूपश्चाकर्मकत्वादिति । यूपः प्रकृतेरग्री-
 षोमौयस्य विकृतेषु सवनौयानूबन्ध्ययोस्तन्मेष भवति । एवमियं^२
 तन्मेष प्रकृतिविकृत्यर्था भविष्यति । नतु च सर्वविकृतीनां प्रक्रान्त-
 तात्प्रक्रान्तापरिसमाप्तिदोष एवं प्राप्नोति । नेत्युच्यते । नैष दोषः ।
 सर्वविकृतीनां^३ कर्तुमशक्यत्वात् । एवं च इच्छावृत्तौ सक्तदारम्भसंयो-
 गादिति सक्तदारम्भणीया लभ्यते । इतरथास्या आवृत्तिः स्यात् ।
 यद्विदमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीया-
 दिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावाच्च प्रयाजवदारम्भ-
 णीया चेति तदयुक्तम् । यस्मात्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ
 उच्यते च पुनःपुनरपि क्रियामारम्भमाणस्य भवत्येव । प्रतिदिनमपि
 पाकं कुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते । रूपे च शस्त्रस्य समाप्ते रूपा-
 न्तरं प्रक्रममाणो रूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते । एवं च चातुर्मास्याभ्या-
 वृत्तौ तदारम्भायां वेदानरपार्जन्त्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा
 हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावाच्च^४ स्यात् । कृतत्वात् ।

१ O रति देशेन । २ O एवम् instead of इयम् । ३ C (orig.) प्रकृतीनां ।

४ C om. अ ।

३८. चोदकप्राप्तमपि^१ सदेतदेव उच्यते । दौचणीयाधर्मप्राप्त्यर्थम् । एवमेव शाखान्तरवर्णात् । ततो ऽपराद्धे पौर्णमासी-
विकारः पञ्चदशमाभिधेनीकोपांशुद्विविर्विराजौ स्विष्टकृतो नित्ये
वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति । कृत्वा चेयमिष्टियशब्दात् ।

• ३९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्पशौ सूक्तवाक्चे नामपद्वर्णं
यजमानस्य कार्यम् । यशब्दाच्चिर्वचनं चाग्निवामिति । प्राक्कालोऽय-
सवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यथ चाग्नीषोमीयादित्युच्यते । तेन
विशेषवचनात्साभान्यस्य बाधो ना भूदिति ।

४०. वक्ष्यमाणमतुवचनं प्रातरनुवाकः । तत्प्रभृति यान्यादि-
प्रदिष्टानि आदिं (पृथक्) गृहीत्वा विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवच-
नयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि । इह परिभाषा सूक्तवज्र-
त्वप्रदेशप्रसङ्गात्^१ ।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येकां प्रतीयात् ।

२.

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रान्महारात्रम् । तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं चोता-
मन्त्रितो ऽपेणग्नीषीयं धिष्यं तिष्ठन् प्रपदः अथपद्मां स्थितः
प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति ।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो
ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति । नमः पितृभ्य इति
प्राचीनोपवीती ।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रचिह्नेभ्यो देवताः ।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशौत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम् ।
तदभिमुखोऽन्यदिक्स्थेऽपि चन्द्रमसुपतिष्ठते ।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशौत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां
यथारूपमुपतिष्ठते । दक्षिणामिति नियमार्यम् । नैर्ऋत्या मृत्युरिति
संदेहः स्यात् ।

३. अस्यां मे प्रचीच्यां दिशौत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं
यथारूपमुपतिष्ठते ।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्धिधानार्थः ।

५. उपतिष्ठत इति सर्वचानुवर्तते । दिग्नुवादः प्राङ्मुख्यस्य
विधानार्थः ।

६. अस्मिन्ने अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते ।
प्राङ्मेवाधिकारान्^१ ।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषोऽनुवर्तत एव ।

८. दृष्टदृश्यन्तरे म इत्यत आरभ्य सूचामाशं पृथिवीं घामनेह-
समित्येतयर्चां सष्ट जपिता । अनन्तरं किं करोति ।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन वाङ्मनावृत्त्याग्नीषोमेऽग्नौ मृधुवः
स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पञ्चाङ्गतोः सुवेण ऊत्ता ततः
सव्यावृद्धिविधानयोः पूर्वस्यां दार्धुपविशेत् ।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्युक्तो द्विकारमपि मध्यमेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्तयस्तासामयं धर्मः । जीन्यादासंधायावस्थेत् दाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनुच्येत्येतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । यावत्प्रतिप्रियतममिति । आपो देवतीः चयथा हि वक्ष इत्येतानामपोदेवतीमञ्जिता^१ चिरनूच्य तत आग्नेयं कर्तुमन्वाह । अथोषधमिति प्रागत आग्नेयः कर्तुमुच्यते । अथानुष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अथयोः संज्ञाकरणं बाह्व्यार्थं ग्राह्यसंख्यवह्वारार्थं च ।

४.

१. नवर्षं सूक्तम् ।

२. नवर्षं सूक्तम् ।

३. द्वादशर्षं सूक्तम् ।

४. अथ न त्वा कारवन्तमित्येता अथो दश ।

५. पञ्चकं सूक्तम् ।

६. पञ्चर्षं सूक्तम् ।

७. नवर्षं सूक्तम् ।

८. दूतं वो विथवेदसम् । अष्टकं सूक्तम् ।

९. अग्ने मृल मर्षा अषि । अष्टकं सूक्तम् ।

१०. अर्चन्तस्त्वा हवामहे । षड्गं सूक्तम् ।

११. अग्निं क्षौमेन बोधय । पञ्चं सूक्तम् ।

१२. उपसद्याय मीळुधे । पञ्चदशं सूक्तम् ।

१३. इमे विप्रस्य वेधसः । त्रयस्त्रिंशत्पञ्चं सूक्तम् ।

१४. समिधाग्निं दुवस्यतेति । विंशद्वयं सूक्तम् ।

१५. अग्निं हिक्वन्तु भो धियः । पञ्चकं सूक्तम् ।

१६. प्राग्रये वाचमौरय । पञ्चकं सूक्तम् ।

१७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्ध्वजः ।

१८. अथग्रन्धः क्रमनियमार्थः । संज्ञाकरणं वाङ्मत्यर्थम् ।

संव्यवहारार्थं च ।

१९. ते ते अग्ने लोताः शाखान्तरे सूक्तादिसतः^१ सूक्तप्रति-
वेधार्थमेवेत्युक्तम् ।

२०. क्षोताञ्जनिष्ट चेतनः । अष्टकं सूक्तम् ।

२१. त्वं हि चैतवद्यग्र इत्येता ऋषी नव ।

२२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च ।

२३. क्रमार्था ऽथग्रन्धः । संव्यवहारार्थं संज्ञा । वाङ्मत्यर्थं

छन्दोवचनम् ।

२४. समस्य षडियुता समिन्नुधमित्येता ऋषः पञ्च ।

२५. यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा । वीक्ष्येतानि सूक्तानि । एक-

पञ्चाशद्वचः ।

२६. प्र वो देवं चित्स्वहृषानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि ।

विंशद्वयः ।

१७. अग्ने इहसुषसामूर्ध्वो अस्तात् । एवमादीनि सप्त सूक्तानि । एकोनपञ्चाशद्वचः ।

१८. अगन्म महा नमसा यविष्ठं त्रिकं सूक्तम् ।

१९. उक्ताथम् ।

२०. एता वो अग्निं नमसा दादगर्धे सूक्तम् ।

२१. प्र वो यज्ञं पुरुषां विंशत्यृचं सूक्तम् ।

२२. अग्ने विवस्वदुषस एता अघो दादग ।

२३. सखायस्त्वा वातमहे । एता अघो ऽष्टौ ।

२४. अदर्शि नातुवित्तमः । एता अघसतसः ।

२५. समिद्धचित्समिधवे । एतास्त्रिष्व अघः ।

२६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षट् सूक्तम् ।

२७. उक्तो ऽर्थः पूर्वच ।

२८. सूक्तं नवकम् ।

२९. ईक्षिष्या हि प्रतीक्यं सूक्तं चिंशद्वचम् ।

४०. पुष ता दाद्यान्मोचे । सूक्तं द्वचम् ।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः ।

४२. वेदिषदे प्रियर्धामाय सुधुते । एताः सप्त अघः ।

४३. एति प्र जोता प्रतमस्य मायथेति सूक्तं सप्तर्चम् ।

४४. यज्ञेन वर्धेत जातवेदसं त्रयोदशर्चं सूक्तम् ।

४५. जनस्य गोषा अजनिष्ट जाम्बविः । षट् सूक्तम् ।

४६. व्याख्यातमेतत् ।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम् ।

५.

१. कृतं वक्ष्यामीति शेषः । अनुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाधिक्यात् ।

२. अयमशब्दः कामार्थो ऽनुवर्तते । गायत्रिमिति संज्ञा चान्वर्था ।

३. कदा उपः कथमिय इति तिस्रश्च एताः ।

४. प्रति त्वा सूत्रो जनी सप्तमं सूत्रम् ।

५. कामार्थो ऽयमशब्दः । संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति ।

६. उपो भद्रेभिरा गहि सूत्रं चतुष्कम् ।

७. उपस्यमिति वर्तते ।

८. उपो वरुचे युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूत्रानि ।

जनविंशतिरेताः ।

९. उक्तार्थः ।

१०. प्रत्यु अदर्शोति सूत्रं षट्कम् ।

११. सह वामेन न उपः । षोडशर्चं सूत्रम् ।

१२. कृतव्याख्यानम् ।

१३. उपस्यच्चिमा भरेति तिस्रश्चः ।

१४. उक्तार्थम् ।

१५. एता उ त्वा उपस्यः केतुमकतेति चतस्रश्चः ।

१६. कृतव्याख्यानम् ।

१७. महे नो अद्य बोधयेति दशर्चं सूत्रम् ।

ई.

१. कृतमन्वाहेति वाक्यशेषः ।
२. वक्ष्यमाणम् ।
३. अग्निना यज्ज्वरौरिष इत्येवमाद्यास्तिस्रश्चक्षुः ।
४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येताद्यतस्रश्चक्षुः ।
५. अग्निनावशावत्या एतास्तिस्रश्चक्षुः ।
६. एषो उषा अपूर्वा पञ्चदशकं सूक्तम् ।
७. गोमदू पु नासत्या एते द्वे चक्षौ ।
८. दूरादिदेव यक्षतो एताश्चक्षुः षट्चिंशत् ।
९. उदीराधाम्बतायते अष्टादशके सूक्तम् ।
१०. आ मे इवं नासत्या नवकं सूक्तम् ।
११. कृतव्याख्यानम् ।
१२. त्रयोविंशत्यृचं सूक्तम् ।
१३. षट्स्रश्चक्षुः परावतीत्येते सूक्ते दशके । अनूच्येतदनुवर्तत एव ।
१४. कृतव्याख्यानम् ।
१५. आ भात्यग्निश्चक्षुषामनौकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके ।
१६. नासत्याभ्यां वर्धिरिव प्र वृद्धे एतानि त्रीणि सूक्तानि । एकषष्टिरेताः ।
१७. वसू रुद्रा पुरुमन्नु वृधन्ता तिस्रश्चक्षुः ।
१८. युवो रजाग्नि सुयमाषो अथा इति द्वे सूक्ते । ऊम-विंशतिर्चक्षुः ।

१८. तं युञ्जार्था मनसो यो जवीयानिति दे सूक्ते । दादृश स्रवः^१ ।

२०. यावाणेव तदिदर्थं जरेथे अष्टकं सूक्तम् ।

२१. धेनुः प्रवस्य कामान्दुहाना नवकं सूक्तम् ।

२२. क उ अवत्कनसो यज्ञियाणां दे सूक्ते सप्तके ।

२३. सुपे नरा दिवो अस्य प्रसन्नेति दे सूक्ते । अनूच्येति वर्तते ।

परिहाय्य परित्यजेत्यर्थः । सं वां प्रतेत्येतां^२ प्रकरीमुक्ता अन्यां विंगतिमाह ।

२४. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकचिंमदेता स्रवः ।

२५. उक्तार्थमेतत् ।

२६. इमा उ वां दिविष्टय इति षड् सूक्तम् ।

२७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमानुवक्तव्या ।

ततस्तृतीया । ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः ।

२८. उक्तार्थम् ।

२९. सुवीर धू रथं ऊवे एताः पञ्च ।

३०. व्याख्यातम् ।

३१. त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा दादृशसं सूक्तम् ।

३२. ईले यावाष्टथिवी पूर्वचित्तये पञ्चविंशकं सूक्तम् ।

३३. यो वां परिज्ज्ञा स्रष्टदथिना रथ इति दे सूक्ते चतुर्दशके । घोषा । समानसु त्वत्पुरुहतमुख्यमिति द्रुपं^३ तापुवः । एवं समुवायां घोषायामेकचिंमत् ।

१ A om. दा०स्र० । २ A ins. पद्यपदा । ३ B द्रुप सूक्तं C (in marg.) सूक्तं ।

३४. उक्तार्थम् ।

३५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम् । सह त्रिर्वचनेनेका-
दश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन
वृद्धिः^१ ।

३६. उत्सृज्य वाचं मध्यमान् । उत्तमेन स्थानेन^२ प्रति प्रियत-
ममित्यस्योत्तमया परिदध्यात् । अभूदुषा ह्यग्न्यग्निरित्याग्नीर्वत्या
परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

३७. परिधानानन्तरमया वाजं देवहितं सनेनेत्येतां द्विपदां
जपति ।

३८. इति प्राग्द्विपदायाः सहस्रपरिमाणः^३ प्रातरनुवाकः ।
संज्ञाकरणं संन्यवह्यार्थम् ।

३९. वाग्रब्धः पचान्तरपरिणह्यार्थः । विनापि कामसंयोगम् ।
एतस्य चाक्षस्य सूचोक्तस्य यानि च्छन्दांसि तेषामपरित्यागेन
प्रतिच्छन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीयानां चाद्यन्तानामित्यर्थः । पक्ष-
धिकानि चीणि^४ प्रतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धेः कल्पितान्युच्यन्ते ।
तत्र के चिद्वौ धोकी पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिच्छन्दः सूक्तमस्यापि बोधयम् ।

पक्ष सनेति^५ यत्तस्याद्वादशानुष्टुभान्तमु ॥१॥

अग्निमीलेय ईक्षिष्य नासत्याभ्यां पुरस्य यत् ।

अग्निना दादशोपस्य एवं पष्टिग्रतचयम् ॥

१ C om वाचं वृद्धिः । २ C om स्थानेन । ३ C = प्रमाणः । ४ C वृद्धिगतानि ।
५ A तस्यान्तु C तस्यान्तु or तस्यान्तु H तस्यान्तु ।

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति । सो ऽप्युच्यते । आपो रेवतीस्त्रि-
 चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीळे नव तसु त्वा पाथ्यो वृषेति त्रयोदश
 होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्रे कदा न आनुपगिति दश यो मर्त्येष्विति
 विंशतिरगमा महेति तिस्रः एता वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्य-
 स्येति षट् त्वामग्रे मनौषिण इति नवेलिष्वेति त्रिंशत्पुरु त्वेति द्वा-
 वेदिषट् इति सप्त जनस्य गोषा इति पलग्निं तं मन्य इति दश
 कस्य उप इति तिस्रः प्रति या सप्तोपो भद्रेभिर्यतुष्कमुपो हरश्च
 इत्येकोनविंशतिः प्राद्य अदर्शायतीति षट् सह वामेन पोलग्रोपस्त-
 चित्रमिति तिस्रः एता उ त्वा इति चतस्रो महे नो अद्येति
 दशाग्निना यज्वरौरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आग्निना-
 वश्वावत्येति तिस्रः आ मे हवं नवा नो विश्वाभिरिति त्रयोविंशतिः
 कूडो देवाविति दश भातीति दश नासत्याभ्यामिति पञ्चविंश-
 तिरतारिषेत्येकादश याभिः कण्वमित्येका युवोर पू रथमिति पञ्च
 विंशित्रो अद्येति द्वादश समानसु त्वं द्वापं प्रति प्रियतममिति
 नवोत्तमा चिरेवं षष्टिश्च त्रीणि च शतानि ।

४०. वाग्रन्धो विकल्पार्थः । ऊर्ध्वं शतान्न शतमेवेत्यभिप्रायः ।
 याथाकामौ यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गीकुर्यात् ।

४१. सर्वेषु पक्षेषु पाङ्क्तानि सूक्तानि^१ नोद्धरेत् । विंशोत्तर-
 शतः प्रातरनुवाक उच्यते । आपो रेवतीः चयथा हि वस इति
 तिस्रः उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीळे पुरोहितमिति तिस्रः
 उ हि यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्रे त्वोता इत्येका

यत्तावानं विचेतममिति चतस्रः सप्तस्र यदियुता मस्मिन्नूधमित्येका
 स भक्ता विद्या दुरितानि साङ्गानिति द्वे एना वो अग्निं नमसेति
 तिस्रः स त्वं नो रायः शिशीहीति चतस्रस्त्वामग्ने मनीषिण इति
 तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिपदे प्रियधामाय सद्युत
 इति तिस्रस्त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो
 वसुरिति दश कस उप इति द्वे आ द्यां तनोपि रस्मिभिरित्येका
 उपो भद्रेभिरा गहीत्येका व्युच्छन्तौ हि रस्मिभिरित्येका उपो
 ररुचे युवतिर्न योपेत्येका अयावतीर्गोमतीर्न उषास इत्येका प्रत्यु
 अदर्शायतीत्येका सं नो राया वृहता विश्वपेयसेत्येका उपसस्वि-
 चमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उपसः केतुमक्षतेत्येका अधि पेशांसि
 वपते नूढरिवेत्येका महे नो अद्य बोधयेति दग्नाशिना यज्वरौरिष
 इत्येका युञ्जायां रासभं रय इति तिस्रः आ नो विश्वाभिस्त्वितिभि-
 रित्येका कं यायः कं ह गच्छ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरुपसामनीक-
 मिति नव अहेम यज्ञं पथामुराणा इति तिस्रः इमा उ वां
 दिविष्टय इति द्वे द्याभिः कसमभिष्टिभिरित्येका युवोरू यू रयं ऊव
 इत्येका जुञ्जराणा चिदग्निनेत्येका चिद्विष्टो इद्या भवतं न वेदसेति
 द्वे अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्यमित्येका प्रति प्रियतमं रयमित्येका दश
 एतदिं प्रतिशतम् ।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तशताद्वेविंशकादुधः ।

चिष्टुभौ द्वे अगत्येका एवं दशशतं भवेत् ॥

सप्तविंशतिप्रतान्धनुर्व्यादित्यत्रापि दृष्टसंप्रदायो स्थित्यते ।
अर्चन्तस्तेत्यतः प्रमृति श्रतमये दृष्टनूनपञ्चाशत् प्र वो यज्ञमिति
विंशतिरेति प्र होतेति सप्ता नो यानं दिवस्पर्यीति विंशतिर्धा-
वाणेवेत्यूनपष्टिरीले यावाष्टयिवी पूर्वचित्तय इति पञ्चविंशतिरेत-
स्मिन् सप्तच्छादुद्धृते सप्तविंशतिप्रतानि भवन्ति ।

४९. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनायो यदस्य होमकालं संभा-
वयिष्यन्तीति मन्यमानः सङ्ख्यादिनियममुत्सृज्यापि परिवध्यात् ।

५३. उदिते ऽग्निर्यामग्रहहोम आध्वर्यवः । आ तस्य परि-
वमाप्तेर्वाग्यमनं हेतुः ।

७.

१. अप इय्य होतरित्येवमुक्त्वा ऽध्वर्युणा होता प्र देवचेत्ये-
तत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाय वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात् ।

२. ॥ देवचेत्यतस्त्रिर्वचनमगणयित्वा नवानूच्य ततो ऽध्वर्युणा^१
आहुतावसु ह्ययमानायामेकादशीमनुब्रूयात् ।

३. आनीयमानास्त्रसु दशमीमनुब्रूयात् । अप इय्य होतरि-
त्युक्त इति संप्रैषवचनादप्सिति गम्यते ।

४. प्रति यदापो अदृश्यमायतीरिति दृग्गमानासु अप्सु तदा-
धारेषु सामर्थ्यात् ।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्के क्रियमाणे समन्या
यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात् ।

६. आपो न देवीरूप यन्ति होत्रियमित्येतामनुब्रूयात् ।
होतृचमसे ऽवनीयमानास्त्रुषु ।

७. आ धेनवः पयसा दूर्ध्वयां इत्यनुब्रूयाद्धविधानमानीयमा-
नास्त्रुषु । आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति । तन्नि-
वृत्त्यर्थं सर्वानुक्तेत्युक्तम् । एकानुक्तेत्यर्थः । षडगन्तेन प्रणवेनावस्येत् ।

८. अध्वर्यवैषीरपा इत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं पृच्छेत् । अभ्यावृत्य
तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात् ।

९. अध्वर्युः प्रत्याहोतेव नमसुरिति ।

१०. अध्वर्यवैषीरपा इत्यध्वर्युणा पृष्टेनोतेव नमसुरिति प्रत्यु-
क्तस्त्रुषु अध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं प्रतिपद्यते । निगदपक्षं
यस्य पीत्वा मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविवाक्ये न
संपादनम् । निगदत्वात् ।

११. उपविशतीति सूत्रच्छेदः । अमयो यन्त्यध्वभिरित्येतां
अर्थं चोत्तरस्या उक्त्वा ततः ।

१२. उपोत्थाय ततस्तस्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वावृत्य तदभि-
मुखः स्तिवोत्तराम् । कस्याः । अमय इत्येतस्या अध्वर्धायाः । ततस्ता
नो हिन्यन्त्वध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलामेवमध्वर्धामनूच्य ।

१३. प्र देवचेत्यस्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम् । तदवस्तु एव
चाम्बदात् ।

१४. यद्युपोत्तमानूक्ता तस्यैवोत्तमया परिधाय परिषमाय
॥ देवचेत्यादिकमनुवचनं ततः ।

१५. पर्यादृत्य प्राङ्मुखः खित्वा यत उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपवि-
प्रव्यन्यस्थानुपदेशात्^१ ।

८.

१. प्राणं म इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं यत्नं ह्ययमानमनु-
प्राणिति । अनुनिश्चयितोत्तर्यः ।

२. अपानं म इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामिसंज्ञकं यत्नं ह्ययमान-
मन्त्रवानिति । प्राणमन्तः प्रवेष्टव्यतीत्यर्थः ।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्त्रवर्धेव बहिष्यवमानाख्येन सोत्रेण क्षुवते
हृन्दोमाः । सूत्रारम्भो ऽस्य प्रदेशस्यासुखमंज्ञार्थः । सोत्रस्य चास्य
बहिष्यवमानसंज्ञार्थः यावच्च क्षुवते तावन्मैत्रावरुण आस्ये । न तदुप-
वेष्टनप्रसवमाचम^२ ।

४. ओं नृतेति सूत्रान्तः^३ । नृवत्सूद्रादपु दक्षिणतो ब्रह्मा
मैत्रावरुणस्योपविश्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण जपप्रसवौ कुरुतः । प्राङ्मुखो
मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात् । ब्रह्मणो वचनं यजमाननिवृ-
त्त्यर्थम् । स तद्ब्राह्मणमीपे उपविशेत् । औपगात्रं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः ।

५. ब्रह्मन् सोम्यामः प्रमाश्रित्युक्तौ एवमुद्गाहभिर्ब्रह्मा मैत्रा-
वरुणस्योक्तावनन्तरं कुरुतः ।

६. आयुश्मत्य इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्त्रमेकारान्तं^४ मन्त्रं
जपित्वा ततः ।

१ A C (orig.) अन्यस्यानुपवेशनात् । २ C (in marg.) प्रवेष्ट instead of
प्रसवः । ३ A om. ओं नृतेति सूत्रान्तः । ४ B om इत्येवमन्त्रम् C om. मन्त्रं ।

७. ओं स्तुतेति श्रुतादिना सवनधर्मणैकस्वर्यमाहनुः ।

८. यः पूर्वोक्त आयुश्रुत्य इत्यादिजपपूर्वः ओं स्तुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः । ननु अनुक्त एवार्थं प्रथमदृष्टत्वादितरेषु बुद्धिमानन्वेष्टति । नेति ब्रूमः । अनुमानिको बुद्धान्वयः पारिभाषिकेण प्रत्यक्षविहितेन बाध्यते । तदर्थं वचनम् ।

९. असतो नेत्यादिकं मृत्योर्मासृतं गमयेत्येवमन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत् । कस्मिन्नवधौ । पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपया-
हन्नित्यर्थः^१ ।

१०. श्वेनो ऽसौत्यादिकं यज्ञसोदृष्टमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत् । स्तुते बहिष्पवमाने ।

११. सुपर्णो ऽसि पला जिष्टुष्वन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत् । स्तुते माध्यन्दिने पवमाने^२ ।

१२. सखासि पला जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत् । स्तुते आर्भवे पवमाने ।

१३. श्वेनो ऽसि पला गायत्र्यन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि^३ मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदको ऽभ्यधिक इव मन्त्रः समान इतरयोरपि मन्त्रयोः । यून्यच्छन्दस्यपि दशरात्र एतेषामनूयः । सर्वस्वारादिषु चाविकारः । कुतः । उत्तरयोः पवमानयोश्चन्दो-
वृद्धौ ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्^४ ।

१ A बाधेन । २ C उपसास्यन् पवमानानित्यर्थः । ३ C orn. स्तुते माध्यन्दिने ।
४ C ins. समान उदकोः । ५ A निराकाङ्क्षे योरपि मन्त्रे योर्धौ ऽयम् C *काङ्क्षे
ऽपि मन्त्रयोर्धौ ऽयम् । ६ A C (sec. h.) om. उयम् ।

२. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विष्टुरिति विलम्बयन्त्र^१ तद्यदामाजीर्णाचचक्रः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विष्टिष्ठो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेपुधन्वा । सह द्युष्ठा धन्व यस्मिन्सौ सेपुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां ब्राह्मस्तोमानां समूहं^४ द्वाविंशत् रात्राश्चक्षुः भवति । समूहग्रहणं ब्रूहनिष्ठत्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाग्रस्तं चत्पूतंमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोमदक्षिणाग्रस्तं च । नाकसदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु ब्राह्मस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोमदक्षिणाग्रस्तं] ते च शाखान्तरीयाः^५ ।

३. चपाक्षमुखतर^६ एकः प्रथमः । अनन्तरं सपुरोन्नागो द्वितीयः । वनिष्ठुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः । चक्षसवः पञ्चमः । भूमिसवः षष्ठः । ओषधिसवः सप्तमः । ओदनसवो^७ ऽष्टमः । वनस्पतिसवो

१ Corrected. A विलम्बयन्त्रमुपपासा । M विलम्बयन्त्रमुपपासा । C D विलम्बयन्त्रमुपपासा । २ A *दन्वा* C D (?) दन्वादिकं M दन्वा* । ३ C D धनुष्य ।

४ A om. (the words from तेषाम् to अस्तं and has only एवे शाखान्तरीयाः ।

५ C D चपाक्षमुख एकः । ६ C ओदन ।

नवमः । केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाण्येतानि । एतेषामपि ऋतूनां पूर्ववत्सोमदक्षिणाश्रयम् ।

७४.

१. सुतिष्ठपो^१ इयमर्थवादः । प्रजापतिः किञ्च परमेष्ठौ प्रतिष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञकृतुमपश्यद्ग्राममहः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. यः कश्चिदधिकारी ।

७५.

१. षट्सोमा अनन्तरमुच्यन्ते ।

२. षट्सोमानां नामानि वचनाधारेण । सुत्यर्थो इयंवादः । षडेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विध्यर्थो इयंवादः ।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वद्यमाणा अक्षाक्षकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।

२. उक्तो इयंवादः ।

२. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतम् ।

७७.

१. उत्तरे ।

२. सत्यर्थोऽर्थवादः ।

३. एवंसेख्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।

४. अर्थवादोऽयं सत्यर्थः ।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. तेर्नचवस्तोमैस्तेजस्कामो^१ यजेतेति विधिः । श्रेयोऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. अर्थवादोऽयं विधिस्तावकः ।

३. विधिरथम् ।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१०.

१. सप्तानां सोमसंख्यानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः ।
स शरदि शरत्संज्ञके चतौ भवति । वचनाञ्च वसन्ते । प्रौष्ठपदौ-
मारभ्य कार्त्तिकौ^१ यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य वृद्धिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुषामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि षष्ठ्यवशात् अज्ञाद्यकामस्य
यज्ञमामस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवक्षयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यद्युमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं
संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्वैर्गर्जते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यञ्च वाज इत्यन-
र्थान्तरम् । अन्धः वाजः पाज इत्यधनामस्य पाठात् वाजो ऽसम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः । ततो
वाजसंज्ञको य

६. तयोः पानाजयोः प्राप्तये । पूर्वं पेयाः पश्यादाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेचायाभाह ।

७. एते द्वादशग्नियष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः । प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गौतमो ह ऋद्धवर्चसकामस्तपस्तप्यैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गौतमस्य चतुदत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अथमेधे च प्रथममहर्भवति । प्राङ्-तेनाग्नियष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्नियष्टोमो गौतमस्य चतुदत्तरस्तोम इत्येवं षडग्नियष्टोमाः षड्गौतमस्य चतुदत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः । तद्भूद्वितो भवति^२ । एक इति वचनादिकल्पः परियज्ञानाम् । अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्रादृषस्यती अपि अनेन क्रतुनेष्टाज्वाद्यं प्राप्तवन्तावित्यन्नाद्यप्राप्तको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनास्त्राद्यकामो ज्ञाद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽयं यज्ञो भवतीति गन्वते । प्रकारान्तरेण^३ निर्वचनमाह ।

१२. अथो अथर्वे । इति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्यापत्यं^४ सो ऽपीष्टा सर्वाङ्कामानाप्नवान् । पेयसंज्ञानिरपेक्षस्या-प्यनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवन् । न गृणविधानम् । तथा च जैमिनिः । पूर्वपक्षं

१ D पश्यादाजो वाजः ।

२ C, तद्भूद्वितो ।

३ A निर्वर्तनमाह ।

४ C, लोकाः ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्यादिधानमिति चेत् तुल्यत्वात्कि-
ययोर्न । तस्मात्त्रामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थबहुवच-
धाने दोषस्तस्मात्त्रामधेयता । विशेषमाह ।

१३. अज्वर्य ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि । पञ्च विषयाः । षोडशं मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः ।
तस्य पूरणे षट् (५. १. ४८) इति षट्प्रत्ययान्तः । स प्रजापति-
रेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैवं प्रजापतिर्वाजपेयं
समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाग्निर्भवति^३ । अत्र तु वैश्वदेवतु-
रग्निः सप्तदशारत्निप्रमाणको गोधूमचपास्तथ ।

१७. क्षतस्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसये पशुना यजत (५. १५. १) इत्येक
एवाग्नीषोमीयो ऽग्न्येषु थागेषु । वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति ।

१९. मनोनाया अण्णनादृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः^४ ऋतुप्रागवो ऽतिरात्रे ।
वाजपेये तु मरुद्भ्यः सज्जेषेभ्यो वज्रा वृश्निः पञ्चमी भवति । वृष्णिः^५
प्रजननसमर्थः । वज्रा बन्ध्या वृश्निश्चिववर्णा गौः ।

१ D om. the text from- वाजपेयः to तस्मान् ।

२ D समर्धयतीत्यर्थः ।

३ C, *डाग्निः । ४ A मेरीपः । ५ A इतिपञ्च ।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः । त्वपरा अविषाणाः । लघुदिनः
कूर्चलाः । तस्मिन्नेव यूषे ऋतुपशुसमीपे आलम्ब्याः ।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तं सवनौ-
षानां तत्त्वं भवति । उत्तरत्र विमेषविधानात् भिन्नतन्त्रता^१ भवि-
ष्यतीति विमेषवचनम् । विमेषमाह ।

२३. ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः
पश्य आलम्ब्यन्त इति सवनौषेभ्यो विमेषः । विमेषान्तरमाह ।

२४. ऋतुपशूनां यथाप्राप्तमभिसुमप्राजापत्यानामेकदेवत्यैक-
पशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आहुत्या पठनीयमित्यर्थः । यथा-
धिगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपप्रेषस्याप्यावृत्तिः । उक्त उपप्रेष इति
वचनात् । जुषस्त सप्रथस्तमित्याद्याः षड्वचः स्तोत्राः । ताः ऋतु-
पशूनां प्रैषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकल्य आवर्तन्ते ।
आहुत्या संप्रेषणिरपेक्षेण^३ वक्तव्याः । तत्राधिगौ विमेषः ।

२५. सवनौषाणामधिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊव-
ध्यमोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अधिगोरावृत्तावुप-
तिष्ठते अथ^४ न पठनीयं वचनात् । ऊने ऽप्यधिगौ नवोच्छ्वासा
भवन्ति । नवकलो ऽग्निमाववानितीति श्रुतेः । तत्र पठे उच्छ्वासे
पञ्चिंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमः प्रयाजः^५ स्वाहा-
वृत्तिप्रेषादनन्तरमाप्रीणामुत्तमा यान्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति ।

१ C, *तन्त्रं भ० D भिन्नतन्त्रा । २ H om. पशुधर्मकं प्रति । ३ C, D om. सं ।

४ C तत्र । ५ D *वृत्तिप्रेषादन्तरं ।

परिवाप्यौ ॥ परिपश्याज्जती अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । खनीयानां तन्त्रमिति वचना-
दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं शरियोजनादनन्तरं भवति
वचनात् ।

२७. तस्मिन्नेवे वनस्यत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षा ज्ञेयः । न्याया-
नुगृहीतवचनात्^२ ।

२८. अनुयाजेषु वा दृष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-
तीति पक्षान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकाक्षः स एवै-
तेषां^३ प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकाक्षः । अयमेव पक्षः
काव्ययने । विशेषमाह ।

३०. सोत्रेषुसोत्रेषु^४ सप्तदशः सोमो भवति । वचनात् व्योति-
ष्टोमसोमनिवृत्तिः । विशेषमभिधाय होतुः प्रस्ताप्याह ।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वेराजमाज्यं होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्युत्तरम् । अष्टादशार्धवेद्यः । शिष्टाः पञ्चः ।
पञ्चस्त्रिषुपूजगतीनामिति न्यायात् ।

३२. एतसोमीयं समुद्रादूर्ध्वमित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

द्वये सप्त दद्याः तत्प्रउगग्रस्तं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति ।
अचार्यवादमाह ।

३४. विराज्यन्नं घृतमप्यन्नम् । अद्यत इति युत्यन्त्या ।

३५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः । इमे सोमा अर-
हताः सोमयीतय इति रससारत्वदर्शनात् ।

३६. यदैराजं घृतसोमीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं
करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति ।

३७. ऐकादिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति । प्र वो
देवापेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तत्तत्तत्वादमाह ।

३८. एकादो ऽग्निष्टोमः सर्वकस्तुप्रतिष्ठानमिति । प्रतिष्ठित्यै
प्रतिष्ठानायैव ऐकादिकं प्रातःसवनमिति ।

२.

१. माध्यन्दिने सवने भरुततीयग्रस्तस्य चिकद्रुकीयातिच्छन्द-
स्का प्रतिपन्नवति । तुविशुभं तुविक्रतो इत्युत्तरे । इत्येष प्राति-
पदस्तृचः । एतच्छन्दः प्राजापत्यं । अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति
साम्यात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः^२
प्राजापत्यम् ।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वाजपेयः । यज्ञ उ
वै प्रजापतिरिति वचनात् ।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं त्वत्वं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै हृन्दो ऽनुष्टुप्^१ प्राजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । कामनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप् हृन्दः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
श्रेयः ।

५. कथेति कददिति श्रुतेः । कथाशुभीयं कदत् । को वै
प्राजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति ।

६. वृहस्पतिदेवताकः सप्तदशरावश्चर्हर्भवति वाजपेये । श्रेवं
कृतव्याख्यानम् ।

७. निष्केवल्यमरुततीययोरन्तरेण मध्ये च चर्हर्भवति । न
केवलं वाजपेये । वृहस्पतिष्वे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने ऊते तत्रैव यजमानो ऽभिषि-
च्यते ।

९. परिसंस्कार्यशुक्रम् । एतस्मिन्तयमेव भवति । नान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^२ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य यान्यानु-
वाक्ये शुचिमर्कैस्तं शृणोति इति । चरुत्वयामान्यादिराजौ स्त्रिष्टु-
कृतः । रथन्तरं शृष्टं भवति । तस्मिन्नथन्तरे श्रुते^३ ।

१०. नवर्चं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

१ II om. the first three words.

२ C, D om. from परि० to शृष्टं ।

३ A D मध्ये instead of श्रुते ।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स^१ एव वाज-
पेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति ।

१२. यष्टे ऽहन्यमि ता देवेत्यनुचरः । उदु य देवः सविता
सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठात्या-
मूहिकाद्वधति ।

१३. ^१अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
सुतेः । अनेन कृतव्याख्यानम् ।

१४. विपुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोक्षणादिपुवान् रोक्षः ।

१६. वाजपेये रोक्षो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोक्षः । तदेनं
कृतव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वेष सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरे-
दिति पैश्वं । न कौषीतकेः । ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाज-
पेये^१ मधुनाडीसंज्ञके^२ कथं विहरेदित्याह^३ ।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते चक्षुर्विहरेत्^४ ।

१ C, ins अनुचरप्रवृत्ति D निभुक्नेषु । २ C, adds प्रजापत्यं षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ३ A ins के वे ।

४ C, वि कथं । ५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाजपेये । के वे मधुनाडीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह । ६ A ins इत्याह ।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पञ्चः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

३. ते यदि हन्द्वागा यदि । चित्रशब्दो विद्यते यासु तादृश-
वत्यः । तासु यदश्विष्टोमवान् यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यज्ञीयते
तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः सोमियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽतुरूपः^२ ।
अतुचरप्रभृति यज्ञात्तृतीयसवनमिति वचनाद्दृश्यं कृष्णं प्रयज्य
इमं सोममित्याग्निमाहुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठौयादि समानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशौ^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि यज्ञाङ्गिकं तृतीयसवनमसर्वशृङ्गे
ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१२. ७. १) ।
षोडशिश्रस्तमुक्तम् । षोडशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्त्यं शतुः शस्तं
भवति । तदाह ।

६. हन्द्वागवशात् । किमिह प्र नत्ते वषट् ते विष्णवित्यर्थं
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ द्वौ पञ्चः शस्त्रातः ।

७. आह्वयं ब्रह्म ज्ञानं इयं पिबे धीती वा ये । एताः
पञ्चः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च चरः^५ शंसेत् । स्वशाखायामुत्पन्नान्तत्स्थाने
सूत्रकारो विकल्पमाह ।

१. Aśv. IX, 9, 9. २. O, D द्वितीयोऽतुचरः । ३. C, Dom. प्राकृतयोः ।
४. C, षोडशौ शस्तम् । ५. C, in marg. वेवसन्मयादिभिर्न cto. (Vāj. Samh.
32, 8). ६. A inas पञ्च D पञ्च ।

८. पञ्च पच्छे वा^१ प्रसीत् ।

१०. १०. तं प्रक्षेप्यारभ्य^२ द्वादश पञ्चः पच्छः प्रस्ता आहावं करोति । ततो दूरोद्वेषं हंसः शुचिषदिति । यथा विपुवति प्रंस-
नमस्यास्तथा तत्रापि प्रंसति^३ ।

११. तं प्रक्षेपेति प्रकृतः । तस्योक्तमाष्टचमुपसंग्रह्य त्रयोद-
शीमित्यर्थः । सुतंभरो यजमानस्येत्यां प्रस्ताह्वय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया । प्रजापते
न तदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश गतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश
यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात् । न तु गतानि रथानां
सप्तदशैव । इक्षिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्षमितान् सप्तदश
निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^५ ।

१ A D om वा । २ om. in A. ३ C, inf. अन्नासुक्ता । ४ D पञ्च
शुचिषदिति । तं प्रक्षेप्यारभ्य द्वादश पञ्चः पच्छः प्रस्ताह्वय हंसः शुचिषदिति यथा
विपुवति प्रस्ताः । ५ A दशो बभूवेति कस्योक्त्या पच्छसिः परिभाषा प्रजापते-रिति
याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां गतानि दद्यात् । वाजपेये चास्ते गवां
सप्तदश गतानि दद्यात् । सप्तदश वाससान् । सप्तदश यानानि दद्यात् । सप्तदश
यानानि युक्तानि । बभूवर्षादिवाचनमुक्त्या सप्तदश प्रजापसां शकृताम् दद्यात् ।
रथान् । चतुःसुवर्षमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । नैजसान्, दुन्दुभीन्
सप्तदश दद्यात् । D सप्तदश गवां गतानि द० । गवां सप्तदश गतानि दद्यात् ।
सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यामं तु
गतानि रथानां । सप्तदशैव । इक्षिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्षमितान्
सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । नैजसान् etc It appears that both
MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१४. दक्षिणाभेदात् आग्नेवाजपेयः कथ्यते । यो दक्षिणा-
भेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्याभेदमिच्छा^२
गावो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्यारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश
देया इति । एवं पञ्चाग्नीतिर्गावो भवन्ति । स कुत्वाजपेयः ।
तमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणाभेदा-
न्नामभेदः । अन्यसर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेष्टेत्याङ्गाद्विस्रवणः^३ क्वाप्रत्ययः ।

२. भेदेनानुष्ठाने^४ फलश्रवणात् ।

३. रोक्षाप्रत्यवरोहः सर्ववाभीष्टः ।

४. यद्गृहस्यतिसवेन यजते ।

५. अस्मिन्नपनि ।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।

७. उक्तस्वरूपं तत् ।

८. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

८. यस्तस्मै सवसा वि ज्यो अन्नानित्येतासां चतसृणां निष्के-
वस्यप्रभृतिषु यज्ञेषु पुरस्तात्कामानुपूर्वस्य एकेकां ग्रंथेयुः^५ ।

१०. दक्षिणापक्षं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।

१२. अनुवन्ध्यस्त पत्रोर्वपायां परिसमाप्तायां बडवां प्राच्याणे दद्यात्^१ । अनुमिश्रं सकिप्रोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः^१ । तस्य मन्त्राभागाभागा-
ख्यापनेन श्रुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
एतदक्षपानं ससृजे । तदर्धमक्षपानं सृष्ट्वान् इत्यभिप्रायः^२ । किं
पुनस्तान् । एतान्पक्ष्यमाणान् यज्ञान् । तानाद्य ।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्ट्वानित्यभिप्रायः^३ ।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो
ऽनुचीनार्यः^४ ।

४. ससृज इति वर्तते ।

५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः ।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्त्यं सृष्ट्वान् ।

७. सो ऽनुक्त्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्त्यात् ।

१ A om. from अनुव. to परिसमाप्तायां — C D अनुमिश्रं instead of अनु. ।

२ C D om. वक्ष्यमाणः । ३ C D माहा. । ४ C D इत्यर्थः । ५ C D प्रथम-

मग्निष्टोमं ससृजे । ६ C D अनुचीना. ।

८. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः ।
 १०. षोडश्वनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवाच्चान्वभवत् ।
 १२. वाजपेयादमन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः ।
 १४. अतिरात्रादनन्तरमाप्तोर्यामाणं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् क्षमर्था ऽभवत् ।
 १६. तस्याप्तोर्यामस्य चयस्त्रिंशत्स्रोचाणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्तोर्यामस्य प्रस्त्राण्यपि चयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्थ्याज्जतयो ऽपि चयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्याषामान्यं स्रोचादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्याषामान्यात् स्रोचैः प्रस्तैरुक्थ्याज्जतिभिः सर्वा-
 न्देवाग्नीषाति । स आप्तोर्यामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्तोर्यामस्य स्रोमा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संख्या अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतां स्रोमादौनि सामस्येनैकत्र गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशतिर्संख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्याषामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्याम
 संवत्सरस्यैवाष्टौ प्राप्तये भवतीति ।

२६. वैशब्दो यस्मादर्थः । यतो ऽयं वलं प्राप्तो यामः सारो
 यो देवांस्ययस्त्रिंशत्प्राप्तमान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमासप्रमान्येन
 अन्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो
 विधिस्तुत्यर्थः ।

६.

१. वहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानाश्छान्दोमा भवन्ति ।

२. एतान्यान्धानि भवन्ति ।

३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।

४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम चयस्त्रिंशं भवति^१ ।

५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
 भवन्ति ।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिंशदादिभिरुभयतः स्वान्
 कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं शोदना-
 रोचनार्थः ।

७. यया पुराकल्पे प्रजापतिः स्वान् कामानदधत् तयाधुना
 यः कथिदाप्तोर्याम्णा यजते स स्वान्कामानुभयतः कोऽप्युत्था-
 त्तानि दधाति ।

८. आप्तोर्याम्णि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

७.

१. कथा शुभा सवयसः सनीक्षा इति सूक्तं चातुर्थिकाह्निके
ध द्वे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्ततीयं भवति ।

२. दृष्टपृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति । रथन्तरं वा
वैराजगर्भम् ।

३. वामदिश्यं पृष्ठं प्राकरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति ।

४. श्रेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाञ्छंसिन्ः पृष्ठं भवति बौधसं
वा वैरूपगर्भम् ।

५. कालेयं पृष्ठं रेवतपृष्ठगर्भमष्वावाकस्य पृष्ठं भवति ।

६. आह्वय गर्भं पूर्वं ग्रंथेदिति केचित्प्रतिपद्यास्तत आत्मानं
मुख्यं स्तोत्रियम् ।

७. तुग्रब्दो ऽवधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं ग्रंथेत् ।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति ।

९. शोचकादयः ऐकाहिकान् सोमिदाह् पूर्वं शस्त्वा ततो
विश्रजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति ।

१०. तथैव ऐकाहिकामनुरूपाञ्छस्त्वा विश्रजितः सर्वपृष्ठात्सो-
मनुरूपाञ्छंसन्ति ।

११. विश्रजितः सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च ग्रंथन्ति ।

८.

१. तदिदाम् भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाङ्गिके च द्वे । तत एकादिकात्पूर्वाणीति निष्केवक्ष्यं भवति होतुरनभिधानात्^१ ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिके यानि निष्केवक्ष्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं बद्धाभूरेकक्षानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) एकादिकाभ्यां पूर्वाणि^२ ।

३. तार्तीयिकाङ्गिके ये द्वे सूक्ते मध्यत एकादिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छविनो^३ भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवक्ष्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्रागैकादिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः^४ ।

५. होतुर्होचकाणां च यथायथम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोध तद्विविद्धीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिधस इत्यनुरूपः । होत्रग्रहणमसंमोहार्यम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषन्धते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वैत्यनुरूपः ।

७.

१. कथा शुभा अवयवः सनीक्षा इति सूक्तं चातुर्थिकाङ्गिणे च दे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाण्येति मरुत्वतीयं भवति ।

२. दृष्टत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं श्रोतुः पृष्ठं भवति । रघन्तरं वा वैराजगर्भम् ।

३. वामदेव्यं पृष्ठं आकरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति ।

४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणार्जस्यः पृष्ठं भवति मौधसं वा वैरूपगर्भम् ।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमश्वावाकस्य पृष्ठं भवति ।

६. आह्वय गर्भं पूर्वं शंसेदिति केषिन्नतिपञ्चास्तत आत्मानं मुख्यं शोचियम् ।

७. तुग्रब्धो ज्वधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं शसेत् ।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भा भवति ।

९. शोचकादग्र ऐकाहिकान् शोचिद्यान् पूर्वं शस्त्वा ततो विद्यजितः सर्वपृष्ठात् शोचियाञ्जसन्ति ।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्जस्त्वा विद्यजितः सर्वपृष्ठात्स्वाननुरूपाञ्जसन्ति ।

११. विद्यजितः सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति ।

८.

१. तदिदाद्य भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाङ्गिके च द्वे । तत ऐकादिकात्पूर्वाणीति निष्केवक्ष्यं भवति होतुरनभिधानात्^१ ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिके यानि निष्केवक्ष्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्थानि मेषावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकादिकाभ्यां पूर्वाणि^२ ।

३. तार्तीयाङ्गिके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकादिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छंसिनो^३ भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवक्ष्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्रागैकादिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः ।

५. होतुर्होचकाणां च यथायथम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोध तदिविद्धीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिध्यत इत्यनुरूपः । होतृघट्टणमसंमोहार्यम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुपपद्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतथैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वैत्यनुरूपः ।

१३. एषो उवा अपूर्ण्येति होतुर्नवर्चम् । दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम् । उदीरायामृतायतं इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम् । आ मे हवं नासत्येत्यच्चावाकस्य नवर्चम् ।

१४. आ मात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति ।

१५. प्रातर्थावपेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नासत्या रयेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१७. अतारिष तमसस्सारमस्येत्येतत् ।

१८. चेचस्य पतिना वयमित्येतास्त्रिस्तथायां होचादीनां परिधानीया भवन्ति ।

१९. अं नो देव इत्येवमादिकाच्चावाकस्य परिधानीया भवति । चेचवत्याः^१ परिधानीयाः कुर्वन्त इतीषं श्रुतिर्वाङ्मयात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोऽज्ञास इति प्रैषेषु पठिता । इमे मन्द्रासो अग्निनेति सौपर्णी । अत्या यातं निवत उद्धतयेति सौपर्ण्येव । आ नो गच्छन्तं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव । एताश्चतस्रो यथोद्दिष्टा होचादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा श्रुपूर्वं चतस्रो होचादीनां याज्या भवन्ति । अथ यन्तिरोऽज्ञावत्यस्तिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन सिद्धं विद्यत एव ।

६.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रक्ष-
तिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
क्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां ग्रस्ताणां स्तोत्रियानुरूपानुद्धृत्य सामाता-
नाञ्च । सामाताना इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्तस्या देवता^१ भवन्ति तावत् एव तद्देवतास्तच्छब्दस्य
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगाथस्थाने ऽपि तथैव च्छब्दो
ऽनुवर्तयन् ।

८. परेयिवांशं प्रवतो महीरन्वित्येतासां पञ्चानां मरुत्वतीय-
निष्केवल्यचोचकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां ग्रंथेषु-
र्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्री मरणकामस्य यज-
मानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च गुणम्हान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्वचैष्टुभोऽयं भवति ।

३. सर्वज्ञ इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणम्हान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

४. सर्ववाङ्मिधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्ति-
मिच्छतः । सर्वानुष्टुभोऽयं भवति ।

५. गायत्रचैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि च्छन्दांसि प्राक्त-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाछन्दशेषु वा प्राक्ततेष्वेतेषु संपदा
यथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्पृतनजिह्वः ।

११०

१. वाचस्तोमसायमर्यवादेनोपक्रमः^४ । वाक्लिङ्गाकामयत सर्व-
भक्षयामस्य प्रशस्ता स्था वैश्वस्याराध्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहत्य चेष्टवती ।

४. परिगता आसीत् ।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति ।

६. स्तोत्रियास्त्रेवसंख्यासु बहिष्यवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. सहस्रे^६ स्तोत्रियाणामाव्यस्तोत्रगानं भवति ।

१ G D ins इति । २ D प्राकृता च्छनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्य । ३ C
D यथाश्रुतिः A B D संपादयितव्या । ४ A = स्तोमोक्त्य C D = स्तोमे ऽस्याः ।
५ नी instead of नी all MSS ६ G D सहस्रः ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रिथाणामेतासु संख्यासु
गेयानि ।

९. सर्वां षष्ठो ऽभ्यावर्तन्ते^१ । स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः
स्तोमातिशंसनायाधुतादियु स्तोमेषु^२ ।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च ।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।
प्राक्ततार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवामेव न्यायात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वसुक्तो हविर्यज्ञस्तोमेषु । तस्यापि सप्तसं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञकत्वा अपग्न्यद्विदुष्यमिभृतौ इति पूर्वसुक्तौ ।
तयोरपि सप्तसं दक्षिणा ।

१५. सप्तसं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रकानौव दक्षिणासंख्या ।

१७. सप्तसं दक्षिणा ।

१८. सप्तसं दक्षिणा । महायज्ञादियु सप्तमीनिर्देशाच्छाखा-
न्तरौया अपि दक्षिणाकन्या अनुवर्तव्याः ।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरौये ऽप्यनादेशे यथा स्यात् ।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः । तत्कार्यवादेनोपक्रमः । वरुणः किला-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षमौमानां त्रैलोक्यं स्वाराज्य-
माधिपत्यं परीयाम् । मान्यता औध्यमातुकूच्यां^१ स्वाराज्यमाधिपत्यं
प्रविद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञकृतं साध्यसाधनभावेनोप-
सम्भवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत् । आहृतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिमाण आघौद्वहणः ।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अथ भार्गवो भृगुसमानगोचो होता भवति^२ ।

७. माघा अमावास्याया उपरिष्टादेकादशे द्वादश्याप्रथमादौ
ऐन्द्रापौष्णेन वस्तेनेष्टा दीचेत^३ ।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीचेतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रस्तुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्तरं दृष्टं यस्मिन्स तथोक्तः ।

११. एवंसंस्तुः^४ ।

१ C चानुकूलं ।

२ M has विविद्धो ज्ञातोवे होता वचमान् instead.

३ M om. the beginning. 7. 8 seem to form one Sūtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीचाः वस्तिन्पवित्राय दीचेत । ४ M दृष्टं द्वाविपमाय नच ऽग्निष्टोमादपानुकीर्तनमनुवाहः ।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किञ्च
पूतः पवित्रोक्तः सवमश्रुते प्राप्नोति^१ ।

१३. चतुर्दीचस्त्युपसक्तो ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति^२ ।

१४. पचमेधं तमिष्टिभिः परिसमापयेत्ता इष्टयः स्वरूपे-
णोक्ताः । पूर्वकारिवशाद्भवस्थिता द्रष्टव्याः^३ ।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य^४ चोदना तन्मन्त्रेवानुवृत्तेः^५ ।
ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गस्य भवतः(?) ।

१६. नित्यादन्यो ऽधमिति नियमात् ।

१७. साकमेधैरिहान्वचं शुनासीर्यं माघ्यां वा पौर्यमाश्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवशात् ।

१९. पूर्वफासग्न्यामभियेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते ।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च^६ ।

२२. दीक्षाभिः चोदशभिरिदं सर्वं^७ च षोडशकलमिति
संपत्त्या^८ । अस्मैव सर्वस्वास्त्यै भवत इमौ अभियेचनीयदशपेयो ।

१ M Sūtra । एष एव पवित्रः Comm. पवित्र इत्यर्थः । Sūtra एवेमं अश्रुते
Comm. एतेनाग्निष्टोमेन बोध्यो भवतीत्यभिप्रायः । २ C D अष्टो M .. दीचीप-
सन्निपत्तार्थं वचनं । ३ A अकल्या । ४ A वाचस्य instead of प्रयोगस्य ।
५ C D एतानुवृत्ते । ६ M Sūtra द्वादशः उपसक्तः Comm. दीक्षाषाष्टुपसदां च
नियमार्थं वचनम् । Sūtra सुत्यं अष्टः Comm. अर्थवादार्थपन्थास्यर्थम् । 20 21 are
one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्व U (in marg) षोडशत् and एषोभिः ।
८ C D संपत्त्यास्त्यै (D °त्या°) ।

१३०.

१. एककालं सोमो ऋणन्ति^१ ।
२. उभयोरेकमेवं ।
३. त्वमग्ने वह्णो जायसे यदित्येतदाज्यं सूक्तं भवति ।
४. वह्णलिङ्गमेतसूक्तं यस्माद्वह्णमभिषिञ्चन्ति । पागसुति-
रियं पूर्वस्य विधिभेषत्वात् ।
५. चतुर्विंशदङ्गो माथ्यन्दिनो भवति ।
६. मैत्रावरुणो पयस्या निष्क्रेवद्यमहत्त्वतीययोरन्तरेण ।
७. तत्र तस्या मैत्रावरुणा पयस्यायां प्राक् स्निष्टकृतो ऽभि-
षिञ्चते यजमानः संस्कारार्थत्वात्^२ ।
८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं^३ नान्यत् ।
९. पार्थिकाद्वितीयादङ्गसूतीयसवनं भवति ।
१०. न संस्त्रान्तरम् ।
११. प्राप्तये ।
१२. न पादावधानं । यन्मयवभ्रथमिति वचनात् ।
१३. क्रियते इवभ्रथकर्मवत्कर्तव्यम्^४ । न स्वातीति ह्यनं
निषिध्यते ।

१ M. Sūtra. सव + दशवेपथ्य Comm हो सोमो ऋणन्ति । नेवस्य ऋतस्य विभागे यथान्वयः । दशवेपथ्य विभागे यथान्वयः । दशवेपथ्य च । अभिषिञ्चनीयस्य चेति शब्दान् । Sūtra तन्त्र + यदन्तम् Comm सोमज्ययसौ यस्या सक्तत्वात् । उभयोरपि कुर्वन्ति ... न Sūtra छन्दे + दात् Comm. यमेव cf vol. I, p 242.
२ On marg. आभि (alt. to अभि) तिद्यो भवं आभिय [कर्म above the line] मोपवसवमभरभिनायेत्यर्थः । ३ C D M संस्कारेणात् । ४ C D om. प्र ।
५ C D दम्बतस्य om. न स्वाति ।

१४. क्षणाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य^१
वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति ।

१४.

१. उत्तरं दशमेयास्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति । अथ—

शब्दादन्येन कर्मणा व्यवदधत् ।

२. तद्देवयजनं प्राप्तुं संस्पृष्यान्नां हविषामिष्टिभिर्यजेत ।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत । एकैकयेकैकमहः ।

४. दौचणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत ।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत् । सविता देवता । आस-
वितेति विशेषणम् ।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाह्ने सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत् ।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे क्षुर्यात् । वाच
इति विशेषणम् ।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् तद्दे वपविशिष्टाय ।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूषे देवाय^२ । पयिभ्य
इति विशेषणम् ।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय । अस्मै इति
गुणविशेषणम्^३ ।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् वृहस्पतये तेजो-
गुणाय ।

१९. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय रात्रौ ।
सोमो देवता । रात्रेति गुणः^१ ।

१९. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं^२ निर्वपेत् । विष्णवे देवताये ।
श्रिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतोत्येव-
मादिकः^३ शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणात्प्रभवते ।

१४. दशमौ चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्मां दशपेयः कार्यः ।
सौत्यमचरिष दशपेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति ग्राह्यतो विष्णवे श्रिपिविष्टायेत्यन्तेन^४ सप्त
विकल्पसमुच्चयः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः सप्तोच्चारणेन सदः प्रसर्पे-
युर्भक्षान्वा भक्षयेयुः ।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्^५ ।

१७. एवमन्तो भक्षयन्तः ।

१८. स्रविजो ऽनेन विशेषणेन विग्रिष्टा याजयेयुः येषां
मादृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रौचिया भवन्ति^६ ।

१९. प्रतर्षस्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । प्रतर्षस्याथोगात् ।
दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मान् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दशपेय
इति निर्वचनेनेह स्मृतिः^७ ।

१ C D M देवता; वेङ्गमुच्यते । २ C D -केनाह। सर्वे० A om. माखान्तरीयो ।
३ C D M om इत्यन्तेन । ४ C प्रयोगसंख्या प्रतीकम् । M प्रयोगसंख्या प्र० D
प्रयोगसंख्याप्रतीकम् । ५ A adds योषियन्त्यन्तोऽपीति इति वेदपाठपारम्पर्यः ।
६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने० D इति वचने० A चपसर्पन्ति ।

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चविलस्यर्भवति । यागोऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चविलयागे श्वेनीपृषतीभ्याम् । श्वेनी लोहिता । पृषती शुक्लाञ्जनादियोग्यलक्षणा^१ । श्वेनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी । पष्टौहौ चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मास्त्युत्तरा ।

१५.

१. अथशब्दादिषां सौचामणी चरकाणां राजसूयाद्वहिरपि वर्षत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् । सतौ संस्कारायां भवति । कौकिला तु सौचामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव बाह्वृचम्^३ ।

२. आग्निदेवत्यो लोहितवर्षो ऽज आसन्नध्वः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेधी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुचामगुणाय अथभ आसन्नध्वः ।

५. पर्यग्निक्रतेष्वेतेषु सुराधोमेन प्रचरन्ति । सुराया एव सुरासौमाभिधानम् ।

६. पवित्रेषु पुनीदि मेत्येवमादिना कक्षपठितेन^४ मन्त्रेण सुरां स्वन्तीमुपतिष्ठन्ते भयजमाना अग्निजो व्यह्वमाणाविशेषात्^५ ।

१ C •दिग्योऽयं । २ A •वन्तीभ्यां, C •वन्तीभ्यां, D •वन्तीभ्यां, M •वन्तीभ्यां ।
३ C D नास्ति । ४ C D कक्षे । ५ M व्यह्वमाणा ।

७. पित्र्याभिर्वेति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां बर्हिषदा-
मग्निध्यात्तानां च या उक्तास्ताः स्फुरिति ।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति ।

९. होता ध्रुवदधिना धरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणं सोमानामिति
प्रेषो भवति ।

१०. सर्वाग्रैषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति ।

११. तद्बर्हितमाध्यातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावयिनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या । सोम-
स्यामे वीहीत्यनुवपद्धारः । सुरायाः सोमग्रध्यात् ।

१३. यमयिनेत्येवमादिकः सुराभवणमन्त्रः ।

१४. ब्राह्मणं सुराणं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भव
उपनीयते । परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं सतिविरोधाग्रकानि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौचामथनन्तरं केशवपनीयो नामैकाक्षः । यद्यस्मिन्नवसरे
सौचामणी क्रियते ततो इयं क्रमः । इतःशब्दादन्यथापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. वेधातवी नामोदवसानोया कार्या ।

३. पुरोस्ताशः ब्राह्मन्तरात् । आग्रावेष्टवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये
पूर्वांपदिष्टे^१ । इन्द्राविष्णू वृंहिताः शम्बरस्य उभा जिग्रयुर्न परा

जयेये इति याज्यानुवाक्ये भवतः^१ । अं वां कर्मणेति द्वितीया-
सप्तम्यौ वा^२ ।

४. चैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्दिरात्रः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंस्तवमेकमहर्दितीयमतिरात्रसंस्तवम् ।

६. अग्निष्टोमसंस्तव्य ब्राह्मणसंस्तवः । व्युच्छत्यसौ ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः ।

७. अतिरात्रसंस्तव्य चत्रियसंस्तवः । चत्रियस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभियिच्यते । तस्मा अमृधा उपसौ व्युच्छान्य इन्द्राय
सुनवानेत्यादेति मन्त्रवर्णवचनात् ।

८. व्युष्टिर्दिरात्रादनन्तरं चत्रधृतिर्नामैकादशेन^३ यजते ।

९. चत्रधृतेर्विशेषणान्येतानि यदार्थानि प्राकृतान्येवानूच्यन्ते^४ ।

१०. उहेति निपातो वाक्यपूरणार्थः । तेन चिष्टोमेन वृद्ध-
घुक्तो नामाभिप्रतारण इष्टवान् ।

११. तं वृद्धघुक्तं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिप्रायः^५ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नायमयष्ट चत्रधृतिना
वृद्धघुक्तः । अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संपाप्तं प्रति
कुरवो राजानः कुर्वन्नेवाद्देशाच्छीष्यन्त इति ।

१३. यथैवेतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न चिष्टोमेन ।

१ C D om. भवतः ।

२ C D om. वा ।

३ C D •धृतिनामै• ।

४ C ननुच्यन्ते, M •वाभूच्यन्ते, D •न्येवाच्यन्ते । ५ A •प्रायः ।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया । गवामियं संख्या
न्यायप्राप्तेः ।

१७.^२ न वै तस्माद्भ्रातृणां यस्याधिपतिः । तस्मान्न युवते प्रजा ।
तस्यै वा विशो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
यो ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. सत्त्वं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । शौनःश्रेपं च प्रेष्यति^३ धूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन शोचा ख्यातयम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

p 187, 1, 22 हरिस्यन्त्रो नाम राजा । वेधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वेधसः । ऐच्छाक इति वंशाख्या । स किञ्च राजापुत्र
आस आधीत्^४ ।

p. 188, 1, ५ तस्य ह राज्ञः प्रतर्पणिमाणा जाया बभूवुः ।

अनेकास्तपि पत्नीषु सतीत्यप्यपुत्र एव । साधनसंपन्नो ऽपि
पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः ।

2. तस्य राज्ञो हरिस्यन्त्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदावृषी
सहोपितौ ।

^१ CD प्राधान्यात् । ^२ om. in A. ^३ CD प्रेषातिपूनापेवेति । ^४ cf
Streiter, to Sunabapo, fabula Indica, Berolini 1861. ^५ the numerals
indicate here page and line of the text in vol L.

स राजा नारदं पृष्टवान् ।

3. 4. यदेतदयं पृच्छामस्तद्भवसारदास्माकं प्रब्रूहि । तुरति वितर्कं । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यय एव निर्देशात् । सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति ।

5. स नारद एकयर्षा पृष्टो दशभिर्वर्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच ।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पित्र्यणामनृणो भवतीत्युच्यते । ऋणनक्षिन्संनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ क्षिपते यस्य पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निप्यन्नस्य पश्चेत्तेज्जीवतो सुखं संप्रतिकाले^३ ।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः सुदुपग्रमादयः । यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अप्सु च यावन्तो भोगास्तुदुपग्रमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः ।

10. 11. पितरो नरकपातलचणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्मायन् । किं चान्यत् । आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अश्चयभूत एवेत्यर्थः । स इरावत्यतिताच्छणी^४ । इरावत्यञ्जवति आह्नोदक-दानादौ कर्मणि अतिता(ऽ) । सान्त्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्तव्यस्य च अह्नादेर्छणी ।

12. 13. हे ब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् । हे ब्राह्मणा

१ C D ति । २ B M पुत्रयोग्यस्य । ३ Streeter proposes संप्रतिकाले ।

४ C + न, D न । ५ C D सान्त्येन ।

इत्यामन्विताः^१ किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ छप्पाजिनं मुमुचवः सन्तः । किमु शश्रूणि
धारयथ वैखानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ छच्छ्रचान्द्रायण-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वै
लोको ऽवदावद इति । वद स्तैर्यं । 'चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

14. 15. अन्नं च प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तनेनोपादानम् ।
यथानिश्चितमसमेव^१ प्राणः । ग्ररणं वस्त्रं सर्वतः परिचायनम् ।
हयशब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं चिरस्थं सर्वद्रव्येभ्यः प्रोभनद्रव्यम् ।
पद्मवो ऽविवाहा विवाहरचिताः । सखा च जाया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात् । दुक्षिता कृपणं । सर्वदादीनैव प्रोक्त-
करी । पथेतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे-
श्वोमन् परमे स्थाने ।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तत्र
गर्भा भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा द्दग्धमे मासि
जायते ऽभिव्यज्यते ।

18. 19. जायाग्रहस्त्य निर्वधनार्थं पुनरुक्तं । यस्यादस्तां
पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया^२ । आसंसारमेषाम्भुतिर्भवं यदस्या-
मेवैतद्धीजं निधीयते ।

20. 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । जायांसुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 3. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विश्वीर्णो देवयानो^१ न पित्रयानो येनाक्रमन्ते
पुत्रिणः । येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतप्रोक्ताः । तं पश्यन्ति
पशवो वयांसि च पचिणश्च । तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रगच्छते येन विशुद्धमयमभिधीयते । यथा
स्तोत्रे ... श्रौत्वा^२ निष्पादयितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः । गावो वा एतत्
सत्त्वमावतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय । चमब्दो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कचय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स नारदस्तं हरिसुन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावनं श्रयणं । उपधाविला तं देवं ब्रूहि^१ पुत्रो मे जायतां तेन
हे वरुण त्वा यजे । एवं वरुणं ब्रूहि^२ ।

6. हरिसुन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

6. हरिसुन्द्रो वरुणं राजानमुपधमार । कथं तदाह ।

१ CD •श्रौर्णो देवयानः, देवयानः पित्रयानो । २ A मन्वादादश्रौत्वा, C
श्रौत्वादश्रौत्वा M श्रौत्वादश्रौत्वा, D श्रौत्वादश्री च । ३ CD प्रब्रूहि । ४ CD
प्रब्रूहि ।

७. ७. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिश्चन्द्र
एवं वरुणमुक्तवान् ।

७. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।

तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति ।

८. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
कुडि चिणि रूपं । जातस्ये पुत्र इति यावत् । यजस्व मानेनेति ।

९. १०. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्त्रेहादरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तदग्नाहो ऽयं पशुमेध्यो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदग्नाहो
मेध्यो भवति पूर्णदग्नाहो ऽस्त्वय त्वां यजा इति ।

१०. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।

स रोहितो निर्दग्गो ऽभूत् ।

११. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दग्गो ऽयमभ्युपगतस्व मानेन ।

१२. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति । तु अहो भवन्तु दन्ता
अस्य । अथ त्वा यजा इति ।

१३. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन ।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः ।

१४. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान् । दन्ता अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्व ।

१४. १५. पक्षेर्दन्तैः पशुमेध्यो भवति । दन्ता न्वस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16. तथैव वरुणो मेनिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16. 17. ते वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्र मानेनेति ।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः ।

19. अस्त्वैवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20. वरुण उक्तवान् ।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं चक्षियः पशुर्मेधो भवति । इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान् ।

22. भवत्वैवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम् ।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुनं रोहितमामन्त्रितवान् । किम् ।

2. तत्तेति^२ पुनश्चमभिधाय संबोधनं कृतम् । अयं भगवान्-
वरुणस्त्वा अनेन समयेनाददायत्वया^३ पशुना इमं यजा इति । स
समयः संप्राप्तः । इन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः ।
एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेति कर्तव्यतां

१ All MSS. मेनिरे । २ C (acc. h.) मावेति, 'C D read also in the text of the Sūtra तान् । ३ C D अददायन्ता त्वया instead of 'यत्त्वया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय
चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

३. स रोहितो धनुष्याणिः सत्वेकं संवत्सरं यावदरक्षे निर्जने
देशे चचार ।

४. ज्ञयानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं द्रुक्षाकुवंश्च^१ राजानं
हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

५. तत्पितुर्वरुणकोपाच्चिध्यन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान् ।
स रोहितो ब्रह्मणाराममागतः ।

६. तं रोहितमुपगत्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणैत्रो वक्ष्यमाण-
शुक्तवान् ।

१८.

७, ८. हे रोहित नैतिनिपुणानां मितिवाक्यं^१ वयं श्रुतवन्तो
यदश्रान्तायामलसाय नानाप्रकारा औरस्ति तथा निषदरो^२
अलसो जनः पापी दुःखी । चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं ।
तस्मात्^३ ।

९. हे रोहित चरेव उद्यममेव कुर्व इति ब्राह्मण उवाच ।
स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं भूत्वा पुन-
र्यरेवेति मां यद्यमवोचत्तदवगमं कर्तव्यं मया । इति कृत्वा

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य
पुनर्प्रांममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत् । स आसी-
नस्योपविष्टस्याक्षो उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्त्रिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्त्रिष्ठति दृष्ट्यभिसुखो भवति । स एव निपद्य-
मानस्य पततो ऽधः पतति । स भगय्यरत उद्यमवतश्चराति वर्धते
दृष्टप्राप्तिं करोति । तस्मान् ।

14. उक्तार्थम् ।

15. द्वितीयमपि संवत्सरमरण्ये^१ वभ्राम ॥

पूर्ववद्वाख्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवमब्दो ऽन्यथवच्छ-
दार्थः । यतः स्वप्नं पुरुषः कलिः पापो भवति । संजिहानो
निर्द्रां परित्यजन् दापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
त्रिपाद्भर्मक्लेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पाद्भर्मः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोक्तबोधपूर्वं संयोधोवाचेन्द्रः ।

20. गतार्थम् ॥

चतुर्यं संवत्सरं^१ वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्भाममागाद्रोहितः ।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम् ।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जहो पुष्पफलवत्यौ
अनन्तरफलकारिणौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
यहिर्हस्तस्येष्टफलो भूष्णुर्भवन्नश्रीलः । अस्य पुरुषस्य चरत^१ उद्यमवतः
पाप्मान इष्टफलइन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विपादात्मकास्तमोगु-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपये दूरमार्गे अमेय ग्लानिना
श्रेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेन्नेष वनं प्रक्षितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्षपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चक्षार ॥
मर्दये मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीयते किं
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्पाममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरस्युद्यमं कुर्वन् सधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-
येन योक्तव्यो^१ योगो ऽनिर्विस्त्रयेतयेति स्मरणात् । यथा पक्षं पश्यते
स्य कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव यत्नं भोगरूपं चरस्युद्यमवान्
माप्नोति । अग्निर्वदः त्रियो मूलमित्यादेयागमेन संबोध्य सांप्रतं
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां
सूर्यस्य श्रीमन्तां यो न तद्भयते चरस्य कदा घनाच्छस्यं करोतीत्य-
भिप्रायः ।

१ A om. पुंस to चरस्य and has पश्ये instead.
instead of योक्तव्यो ।

१ CD यो वक्तव्यो

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः ।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम् ।

9. हतव्याख्यानमेतत् ।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषद्यः । अपचिन्वन्पक्षकं विन्दति । य एवावचिनोति^१ वने स एव पक्षकाख्यं फलं विन्दति । न तु निषद्यो निरुद्यमः । उत्तिष्ठन्विन्दति त्रियम् । उद्यमं कुर्वन् त्रियं स्रभते । निषद्यस्तु किमपि न स्रभते । तस्मात् ।

12. पुनः प्रेरितः ।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार मयतः ।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बभ्रुमन्माणो ऽजीगर्तं धौववसिष्ठमिममनायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुचं भक्ष्यमाणं भवार्थमुपस्थितमरण्ये^२ उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्^३ ।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य धौववसेस्तयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः । किंनामानः पुनस्त इत्यत आह ॥
एते त्रयः ।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवर्षिं रोहित उवाच । हे श्वषे ।
हन्त हन्तेत्ययं निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेपां त्वदीयानां^१
पुचाणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कं विक्रीणासौत्यर्थः । तुभ्य-
महं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवधिरजीगर्ता-ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थं निगृह्णान
उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । न्वित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं
विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्थो निपातः । कनिष्ठं
पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति ।

19 तौ पितरौ मध्यमे दावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
गृहीत्वा शुनःश्रेयमरण्याद्दाममेयाय पितरं हरियन्त्रमागत्योक्तवान् ।
तत इति पितुरवाभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःश्रे-
येनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरियन्त्रस्तपेत्युक्त्वा बह्वं राजानं सत्कारपूर्वमासन्नया
मभूव । अनेनेत्येव मामोपमिकं^२ पशुनानेन त्वा यज्ञा इति ।

बह्वस्तपेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः श्रवियादिति परि-
तोषेणोक्तवान् ।

१ CD भवदीयानां । २ A अनेनेत्येवमोपमिकं O अनेनेत्येवमोपमिकं
प्रति पशुनानेन in marg. न A corrupt.

p. 192, l. तस्यै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःश्रेष्ठं पुरुषं पशुं राजसूये आलम्बवान् । यद्यपि राजसूये पुरुषश्चालम्बो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-
वशादेवं यहीतव्यम् ।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विद्यामित्रो होता बभूव ॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत् ॥ जमदग्निर्नामरिपः सो ऽध्वर्युरासीत् ।

4. तदानीं बभूव ॥

तस्यै शुनःश्रेष्ठाद्योपाकृताय नियोक्तारं न सम्भवन्तः । को हि प्राङ्मणं यूपे नियुज्यात् ।

5. एवं सौयवमिरुक्तवान् ।

6. तस्यै अजीमर्ताय ययजमाना अत्विजो ऽपरमपि गतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुनःश्रेष्ठं सो ऽजीमर्तो यूपे नियुयोज ।

7. विशास्ता च चिंशिता^१ ऽभिप्रेतः ।

8. अपरेण श्रुतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमथदं करिष्या-
मीति सौयवमिरुक्त्वा च ।

०. सौचवसथे ॥ स गृहीतद्वतीयग्रतो ऽसिं तौत्सु^१ कुर्वन्नु-
मेयाय ।

- 10. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

- 11. अमानुषमिवात्मनाणासमर्थं ज्ञागादिकं पश्ये यथा तथा
मां विप्रसिध्यन्ति अतिजो यजमानश्च । इमं इमेति निपातो
ऽभिप्रेतकामप्राप्तौ च्छाविजिज्ञासायां भवन्ते । देवताः प्रजापत्यम्या-
दिका उपधावाणि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःश्रेय ईर्ष्या बभूव ।

२२.

12. स शुनःश्रेयः प्रजापतिमेव प्रथममय्यं देवतामां मध्ये
श्रेष्ठमुपसधार । उपसरणं चात्र भक्तिभावेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

13. प्रजापतिमुपसधार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तर्षनिष्ठः ।

14. पूर्वस्था इयमृगनन्तराग्रेरुपसरणाय ॥

अग्निः^२ स्तुत्या सवितुरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

16. स सवितारमुपसधारानन्तरेण द्रष्टेन । अग्निं ता देव
सवितरित्येवमादिकेन ।

17. असं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

18. स शुनःश्रेयो वरुणं राजानमुपसधारात् उत्तराभिराद्या-
यक्रमेणैकचिंशता ।

10. सुहृदयः कारुणिकः ।

20. शुनःश्रेष्ठो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया ।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश^१ ।

22. नमो महद्भ्य इत्येतर्थांश्च विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवाः
स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःश्रेष्ठः स्तुतवान् ।

3. तस्मै शुनःश्रेष्ठायेन्द्रः स्तुतमानो मनसा हिरण्यरथं दत्त-
वान् । अनेन दत्तवानयं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःश्रेष्ठस्यायदिन्द्रः पौष्ट्यद्विजिगायेतयथा प्रतीयाय
प्रतिगृहीतवान् । स्तोतैव देवताहृदयं जानाति^२ इति ।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश ।

5. स शुनःश्रेष्ठो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण हवेन ।

6. अश्विनौ दिवचनेनोत्तुष्ट्याव इत्युत्तुष्टवर्षं सुधीति चोप-
दिष्टवन्तौ ॥

स शुनःश्रेष्ठ उषसं तुष्टावात आश्विनानृतुचादुत्तरेण हवेनैव ।

7. तस्मेति शुनःश्रेष्ठस्य प्रतिनिर्देशः । स स्मेति निपातो विस्म-
यार्थः । अचिच्छचि उक्तायां पात्रो मुमुचे । नितरां अचिच्छचि
पात्रो विस्मृत इत्यर्थः ॥

देव्याकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव ।

8. उत्तमायामृच्युक्तायां पात्रो विमोक्तं गतः ॥

अगदो रोगनिवर्तित ऐच्छाको बभूव ।

१. अथानन्तरमेनं शुनःश्रेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःश्रेप त्वमेवे-
तस्मान्नः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

१०. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

११. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेय्यह इत्येताभिश्चतसृभिरलूखले
ऽभिपुत्य ।

१२. उच्छिष्टं चमोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय ।

१३. अथानन्तरं^१ अस्मिन्क्षारब्धे सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमास्तस्य षष्ठस्याभिर्जुह्वां चकार ।

१४. अथ हेनं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने
ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामवभृथम् ।

१५. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं
निद्धितं सहस्रादित्येतयर्चा ।

२४.

१. अथानन्तरं शुनःश्रेपो विशामिषस्य होतुरपश्चमाससा-
राजगाम ।

17. तं विश्वामिचमजीगर्त उवाच ।

18. विश्वामिचो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच । वै । यतो देवा इमं शुनःश्रेपं मद्यां दत्तवन्तः ।

18. स शुनःश्रेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामिचो गोपेणासीत् ।

19. तं विश्वामिचमजीगर्त उवाच । तं च अहं च विज्ञायामहे (1) । विवदावहे । यस्य वचो ऽयं शुनःश्रेपो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं स एव भवन्निति ॥

20. तथेत्येवं विश्वामिच उक्तवान् ।

21, 22. अजीगर्त उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-श्रेप अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कविर्मधावी यतो ऽतः कार-णात् अपि पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानाभ्यापगाः पुनरेहि मामित्युवाच ।

p. 194, 1-3. शुनःश्रेपो ऽजीगर्तमुवाच । अद्राक्षुस्वां प्रासहस्तं सर्वं जनाः । न यच्छूद्रेष्वस्यत । शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न कथ्यवन्तः । गवां जीषि श्रतानि त्वमदृणौया मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप... न^१ ।

4-6. श्रिष्टस्वरणमस्ति । पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्र-मुच्यत इति । तत्ते वदामि हे १तात दुस्वरितं मां तपति यत्पापं कर्म मया कृतं तदहं निङ्गुवे तुभ्यं । तुभ्यं चमापयामि प्रतिपन्दु गवां जीषि श्रतानि ।

७-९ शुनःश्रेष्ठो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनीयतात् । कथं
मविश्वसनीयता । यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽभ्यधिकमित्यर्थः । शौद्रस्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
ततश्चैतस्माद्यायान्नापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
मानाय यजनाय अदात् ।

१०. अयं शुनःश्रेष्ठो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं शोषा-
क्षस्य विद्यामिच उपपपाद् शुनःश्रेष्ठमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

११. १२ भयानक एवाशौ शौचवधिः शास्त्रेण विश्वसनं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्मात्^२ तस्मान्मारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्म-
मैवोमेहि पुत्रतां सुहृदयस्य ।

१३-१५. शुनःश्रेष्ठ उवाच । हे राजपुत्र विद्यामिच तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

१६-१८. विद्यामिचः शुनःश्रेष्ठमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्त्राः । किं चान्यत् । तव श्रेष्ठा मजा स्त्रात् ममसादादुपेया देवं
मे दायं । मे दायो दैवो विद्यारूपः^३ धनदायो मानुषः । तेभैतेनैव
ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽवमिति
विद्यामिच उवाच ।

१ [orig.] D किमपशुधनेनेति C प in marg. (D च०) । २ C एव-
माद्यात् तस्मान्मारणात् यावत् एतस्य D एवममस्मात् । तस्मान्मारणात् । ३ C, D
दायं । मे दायो दैवो धनदायो मानुषः ।

19—21. शुनःश्रेयं सवाच विद्यामित्रं यन्तु त्वयामित्रितं
तत्संज्ञानानेषु ब्रूयाः । संज्ञानानेषु भ्रातृष्वबुध्यमानेषु सौशर्दाय
च नः प्रीतये श्रिये च विद्यादायलक्षणायै च^१ यथाच^२ भरतवंश-
प्रधानं तव पुत्रतामुपेयामिति ।

22. अथानन्तरं शुनःश्रेयेनोक्तो विद्यामित्रः पुत्रानामन्वयि-
तवान् । आमन्त्रणमुच्यते । सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्^३ ।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो । मधुच्छन्दा नाम । तथा स्वपभः ।
अपरो रेणुः । अन्यो ऽष्टकः । एवमादयो ऽत उच्यन्ते । चे भ्रातरः
वृद्धोतन अस्मै शुनःश्रेयाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्य
ते सर्वं उच्यन्ते ।

3. तस्य विद्यामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन् ।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत्
कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः ॥

तद्विद्यामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
सकाशाद्ये वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं माञ्जीरकः ।

5. तान्पञ्चाशत्संख्याकान् व्यायसो ऽनुव्याजचारं विद्यामित्रः ।
कथं श्रुत्वाः । *अन्तं वः प्रजा भवौष्ट प्रत्यन्तदेशवासिनी पुत्राकं
प्रजा भविष्यति ।

१ C D ins. च । २ A व । ३ C D भरतं । ४ M = पूर्वप्रयोजनव्यापारण
५ A जन्मनः । ६ A अत्यं ।

6. एतद्देशवासिन एवंनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात्
न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्तै विश्वामित्रवशो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9-10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
भगौ । यज्ञो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुभःश्रेष्ठं कुर्महे मामन्वक्षो वयं क्षामेति शुभःश्रेष्ठं
मति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव ।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगच्छन्तः प्रजा^१ वर्धयन्तो मां
वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते धूमं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्य
मत्प्रसादात् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएषा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वं वीरवन्तो गाथिना राधाः पूज्याः स्तु । एष वः स्रष्टृपूजनो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांशानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां
यामुत वेदसि उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयासौ प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18. 19. ते वैद्यामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एक-
चित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्मिन्ने । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्येष्ठे श्रेष्ठे च गायिनाः । संज्ञा ।

20. 31. रिक्तं दायो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्तयो-
र्देवरातो द्रष्टा च विरधीयते जङ्गनां च मध्ये गायिना अभित-
स्मिन्ने । दैवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिश्चन्द्रो च वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःश्रुतमितस्तृतीया गायानां च रचितं^३ पुनर्यस्मिंस्तत्परःश्रुत-
ग्रायम् । अभ्यधिकश्रुतग्रायमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । वज्रवृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिधिक्राय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कश्चिपुरासनं चिरण्यस्य कश्चिपुः चिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्चिर-
ण्यकश्चिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । चिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिगृह्णात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

अङ्गं प्रविष्टैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वस्मादेनमः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

6. एतद्देशवाचिन एवंनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात् न द्वितीया ।

8. ये मधुष्कन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्षिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9—10. स मधुष्कन्दाः पञ्चाशत्कनीयांशो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ । यच्चो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्वादेशे वयं तिष्ठामहे । पुरस्ताज्ज्येष्ठं शून्ःश्रेयं कुर्महे तामन्वचो वयं ह्यामेति शून्ःश्रेयं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव ।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगच्छन्तः प्रजा^१, वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्य मग्नपादान् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएषा सुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गायिना राधाः पूज्याः स्तु । एष वः सहपूजनो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांयानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां यासुत वेदसि उपगमसाधुकारौ सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्यभिप्रायः ।

18. 19. ते वैद्यामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एक-
चित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्मिन्ने । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्यैष्ठ्ये ज्यैष्ठ्ये च गाथिनाः । संज्ञा ।

20. 21. रिक्तं दास्यो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्तयो-
र्देवरातो द्रष्टा ह्यपिरधीयते जङ्गूनां च मध्ये गाथिना अधित-
स्मिन्ने । दैवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामात्र ।

22. हरिष्यन्तो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःप्रतमितमृषां गाथानां च रचितं^३ पुनर्यसिंस्तत्परःप्रत-
र्गाथम् । अभ्यधिकप्रतर्गाथमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । वङ्गवृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कग्निपुरासनं हिरण्यस्य कग्निपुः हिरण्यकग्निपुस्तस्मिन्दिर-
ण्यकग्निपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकग्निपावासीनः
प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

सहक् प्रसिद्धैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादाय उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

राजा अविजितो विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि
कतोदाख्यापयेतैवैतच्छैनःशेषमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

6. घनशब्दो ऽप्यर्थः । न ह्यस्मिन् राजनि श्लोकमण्येनः परि-
ग्रह्यते ॥

सहस्रं गवामाख्याचे दद्यात् । अतं गवां प्रतिगरिचे दद्यात् ॥

हिरण्यधौ कश्चिद् यथासं दद्यात् ।

7. पुचकाभाः अर्द्धाणां आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाधारः । तदाचरणं वायुव्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमयमेधपुरुषमेधसर्वमेधेकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तथाय-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१०.

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिरात् चिन्त्यक^१ । यज्ञज्ञातुमिति सत्यार्थं
वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अय-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निष्ठातिस्वरूपेण^२ फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गाढहोचध्वर्युभ्यो महर्निग्भ्यश्चतुरः पात्रान् कांक्षा-
हीन् चतुरद्याञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृताश्चतुर
एव । प्रसृतियैकहस्तो ऽङ्गुलिकोशः^३ ।

८. त्वादप्रकारम् ।

८. पाचाञ्चस्मिप्रसृतैयत्तुक्कैस्त्रिभिर्वादिग्रसङ्ख्याया संवत्सरो व्याप्यते ।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुञ्च-
त्यावध्नाति^१ ।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पञ्चाद्रार्द्धपत्यस्यो-
दक्श्मिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः ग्रथीत ।

१३. अनेन वावातासंवेग्रनेन तपसा इमं स्वस्ति कक्ष्यायं
संवत्सरमाप्रवामहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमन्त्रागानपारिभव-
धृतीः संवत्सरमर्धमाधमासधैमाश्वषष्मास्थानि वैके इति (का० १०.
१. ७; १. ५) यद्यपि तन्मान्तरे पक्षपक्षकमाधातं तथाप्यत्र वावा-
तासंवेग्रनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथग्रब्धः आनन्तयांशः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपाशं पुरोक्षाग्रं निर्वपति ।

१६. मुखतो ऽग्नेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथग्रब्धात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते षष्ठं निर्वपति ।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमग्रं अवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति । संवत्सर-
ब्रह्मचर्यनियमाय वा^२ । सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम् । अब्रह्मचर्येच्छां
वर्जयित्वा ।

२०. अतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । कवचिनः संनद्धाः । राजन्याः चत्रिय-
जातयो नियन्त्रिणो बद्धतौष्टिराः^१ । अतसंख्याका एव । सूतयाम-
णीनां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति संनाहविशेषः । सूतः
प्रतिज्ञोमज्ञो ब्राह्मण्यां चचियात् । यामणीर्महत्तरः । अतमेवेतदु-
भाभ्यां^२ । चचसंघहीतृणां^३ पुत्रा दण्डिनः । चन्ता सारथिः
संघहीता मन्त्री । दण्डिनो दण्डहस्ताः । अतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽयं रचन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः ।
सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्केव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति
तृतीयायेकहविष्केव । एतानि त्रयोवि संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रसविता महान् स मम इमं
यज्ञं प्रसृजै ।

२३. आहपूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरद
इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः । विश्वानि देव सवितः स
घा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विश्वदेवं सत्यतिं
न प्रमिये सवितुर्देवस्य तदिति तृतीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव चगब्धान् ।

१ U बद्धतौष्टिरा ; sec. h. नो ; M बद्धतूषा ; D बद्धतूषीरा (by alt.), not quite legible. २ C अतमेवेतदभाषां ; D अतमेवेतदभाषां । ३ C (orig) चचि sec. h. चच D चच ।

२७. उक्तार्थम् ।

२८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दृश्यते ऽहनि ।

२९. अथग्रन्थे आनन्तर्यं वीणानां गणा वीणागणाः । वीणा-
गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः । तानध्वयुः संप्रेष्यति । पुराणे
राजभिः पुण्यहृद्भिः सगरदिस्त्रीपादिभिरेनं राजानं संगायत ।
समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिब्रूवाणं प्रथमे
ऽह्नाष्ट्रे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि
स्रधर्माच्च चलन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनी गृहस्थाः । तां-
शुपदिशति ।

४. अथोवेदः अग्नेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत् ।
सूक्तं किञ्चिदाचक्षाण इवानुवदेत् ।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि प्रतपये
दर्शनात् ।

६. पूर्वोक्तं भुवन् अविशाम्योऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आग्नेमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वदन् अदित्यो राजेत्याह पारिस्ववं द्वितीये ऽहनि ।

८. शोभनानयज्ञान् धूमः प्रदर्शयति ।

१०. या ओषधीरित्येतत्कूर्मं केचिदाहुः । तदयुक्तम् । समा-
ख्यानाद्^१ भेषजगन्धस्थायर्वणिकानाम् ।

११. सोमो वैष्णवो राजेति प्रतपथश्रुतेः । प्रतीकग्रहणान्येताभिः ।

१२. तस्यैताः सभायामन्यायानप्रवेष्टान् ।

१३. धोरमायर्वणो गन्धः ।

१४. श्रुतदः काद्रवेथो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान् ।

१६. सर्पविद्यां गार्हृता^२ कङ्कतौघं वा ।

१७. कुवेरो वै अषणो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१८. श्रेष्ठगायत्र्याः^३ (?) पापहृतो वा श्रेष्ठानुपदिशेत् ।

१९. रचोविद्या^४ रचोहणं सर्वान्निदानाचष्ट इति वचनात्तस्मा-
त्प्रसिद्धैव^५ कुङ्ककरूपा रचोविद्येति ।

२०. २१. कुसीदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः ।

२२. असुरविद्येऽज्ञास्त्रादिना तन्निर्देशात्सायामपि कांचित्
कुर्यात् अहुस्त्रिन्यासरूपाम् ।

२३. मत्स्यः सांसदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत् ।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिष्वन्धेन मत्स्यविदो वा भैनिका-
न्याठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति यतान्वा^६ ।

१ C ० ध्यानाद् । २ A गार्हृता । ३ C श्रेष्ठगाः वैष यागायत्र्याः (श्रु in marg.)
D श्रेष्ठगाः श्रेष्ठगायत्र्याः M श्रेष्ठगायत्री वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 5.
४ C in. त M विद्या नाम रचोहणं सूत्रं । ५ C D कुङ्ककु । ६ A येनाम्ना
D येनाम्ना ।

२५. इतिहासवेदस्य प्रथम्भावेन दर्शनात् ।

२६. तार्क्ष्या वैपश्वतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा ।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमचाख्येयम् । न तु यो यज्ञो विद्यत-
स्तनुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति श्रतपथे प्रतीकदर्शनात् ।

३०. मनुष्यदेवा हि त^१ इत्यभिप्रायेण ।

३१. यत्किञ्चिदनिश्चि^२ वायुमेभिर्कं वा प्रकरणात् ।

३२. परिश्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथातुक्तमणम् ।

३३. मनुर्वैवस्रतो राजा यमो वैवस्रतो राजेत्येवमादीनि ।

३४. तस्य मनुष्या विप्रस्तस्य पितरो विप्र इत्येवमाद्याः ।

अर्थवादानर्थ उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुण्ड्रमस्मात्परं नास्तीति
ज्ञाता ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-
रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
त्पारिश्रवमाहेतत्पारिश्रवं । तथा च श्रतपथश्रुतिः । षट्त्रिंशतं दशा-
शानाचष्ट इति ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्यरत्नय इति प्रमाणनियमः ।

२. अष्टौ यूपा वैज्वा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. पैतृद्रवौ देवदारवौ^१ । उपस्थावानौ^२ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।

४. राज्ञुदालः श्लेष्मान्तकः^३ सो ऽग्निष्ठः कार्यः ।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्नीषोमौयान् पशूनालम्बन्त इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गीतमस्य चतुश्चत्तरसोमो भवतीति (१३. ५. १. १)
श्रुतेः । तिसृषां सुत्यानां प्रथममेतद्वर्धवति ।

८. तेन गीतमस्य चतुश्चत्तरसोमेनेनं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः प्रेषः ।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमवर्धज-
म्रीक्षिष्योच्यते ।

१०. दादश वै भाषाः पञ्चतैवस्तथ इमे श्लोका असावादित्य
एकविंश इति । सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्थयति ।

११. एतस्मादादित्यादशो निस्तृप्त्यूर्ध्वमुत्पन्नः^४ ।

१ A D M देवदा० । २ C D M om पूषः । ३ C D श्लेष्मान्तकः ।

४ C एतस्मादादित्यो निस्तृप्तः । तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निस्तृप्तः ।

११. अश्वसोमीयेयमृगात्मनो दौर्धतमसः^१ आर्षे । यमेन दत्तमेनमयं चिस्थाने चित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्^२ इन्द्रः प्रथमो अध्वनिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सोऽस्य रयनां गृहीतवान् । ईदृशं महाभागमयं हे वसवः सूर्यात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्यादितवन्तः^३ इत्यर्थः ।

१२. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः ।

१४. स्रुजं^४ हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पञ्चवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृशम्वपुन-
रुक्तवजं वैश्वानरपार्जन्ययोरवध्वयदेवताया मिषस्योत्सर्गदेवतायाश्च वर्जनम् ।

१६. अर्घ्यवादोऽयं पूर्वस्य विधेः^५ प्रबोधनार्थः ।

१७. अयं विविधैरसंकारैरसंहतमध्वर्यादय आस्तवं बहिष्यव-
मानस्थानमाप्नापयन्ति ।

१८. सुगन्धं नो वाजी स्रुज्यं पुंस इत्येवमादिकयर्चावप्राप-
यन्ति ।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमथे सुगन्धं न इति यजमानं वाच-
येत् ।

१ A-चान् अनो बी M-आग्ना- -A आर्षे C अश्वसोमीये इयमृगिवात्मनो-
आर्षे D दौर्धतमसमर्षे । २ A सन्तमेन M सन्तमेन । ३ B उप्यादि । ४ A B
C स्रुजं (?) D स्रुजः । ५ A विधेः C M विधिः ।

२०. शोताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः ।

२१. समिद्धो अश्वच्छदरं मनीनामित्येवमादिका आप्रियोऽयस्य भवन्ति ।

२२. अग्निगो शमोष्वामित्येव निर्वचनं परिशिष्य भागो मिषो वदणो अयमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

२३. उप प्रागाच्छस्रं वाञ्छन्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्यमित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चापणवस्त्रावपेत् ।

२४. वज्रगैर्णा निगमादावचावपेत्^१ ।

२५. अद्यायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । वाचो वस्त्रम् । अधीवासः कम्बलः । शिरस्यं सुवर्णम् ।

२६. अचाभ्युदितमिति वृद्धीकरणार्थमुक्तम् ।

२७. अद्यानन्तरमथ मेधं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते^२ ।

२८. पञ्चदश पर्यङ्गास्तालभन्ते । आरण्यासु वसन्ताथ कपिञ्जलानित्येवमादौन् ।

२९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्णोऽथललाटे नियोजनं पौष्ट्येणोपायेन^३ ।

३०. अचाद्यमेधे पूष्णः प्रथमो भागः प्राप्नोति ।

३१. अथस्य नाभ्यामैन्द्रापोष्णः श्वामवर्ष आलम्ब्यः ।

१ A नञ् । २ A निगमादावपेत् C नियमाकादावपेत्, alt. to निगमादावचा • D नियमादावपेत् M नियमनात् । ३ A यद्यमथ । ४ C पर्यङ्गास्तान् (in the Sūtra पर्यङ्गान्) D (Sūtra) पर्यङ्गान् Com. पर्यङ्गास्तान्) । ५ C पौष्ट्येणैव । ६ A ins. रति ।

२१. पाथो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूर्णाः प्रियमयेति ।

२२. भञ्जज्ञायाश्चाथ सोपष्टेषां महिषीमुपनिपातयन्ति ।

२४. अयं च महिषीं च । महिषीं यजमानस्य प्रथमपत्नी ।
तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (१६. ५. २. १) दर्शनात् ।

२५. अयं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेयति ।

२६. अभिमेयनमस्त्रीलभायणेन मर्मयुक्तः परीहासः । आक्रोशो
वा । हे अयं सक्थ्योर्ह्वोर्जह्योर्वा^१ भद्रमस्या मुदमवधेहि उपरि
स्थापयेत्यर्थः । अर्वाक्षमभिमुखाक्षितम् । अर्द्धं प्रजननं मिश्रं^२
आभराभिमुख्येनानयोः ऊर्वोः^३ यः कौदुशः स्त्रीणां जीवभोजनः ।
यसुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति ।

२७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
प्रतिः कश्चिदसदिति^४ (१६. ५. २. २) प्रतपये ।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेयति । अनयाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
शप्रतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य
मस्यकस्यापे उपरि क्रीलतो विहरतः । प्र तिलामीति ते पिता ।
तिलं खेदने । प्रष्टेहयाम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गमे वर्ण-

१ C D M om. ऊर्वोः and वा । २ C D M om. मिश्रं । ३ C D M om.
ऊर्वोः । ४ A न यः प्रति कश्चमानदिति ॥ यजमानं प्रतिप्रति ॥ ५ यजमाने
प्रति । ६ C D • मेकस्यास्य महिषी ।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः । किं भगे सुष्टिमन्तं यत् सुष्टिरङ्गुलि-
संनिवेशस्तं गभीपरि^१ विपर्ययतीत्यभिप्रायः^२ ।

२. ब्रह्मा वावातामभिमेयति । ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतात् । लोण्म-
ध्यमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाश्रित्यपि च्छान्दसत्वात्^३ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^४ गुह्यमेजति
चलति ग्रीते वाते पुनश्चिवेति पुंस्यजननमुच्यते ।

३. यदस्या अङ्गभेदा इत्यनया आचमनस्योद्गाता^५ परिष्ठना-
मभिमेयति ।

४. पालागली नाम पत्नी । तामूर्ध्वरुभिमेयति । चरुिण
इत्येवमादिकया । परकीयं यवं हरिणः शून्वे^६ भवयति । तत्पु-
ष्टमात्मानं न बद्ध मन्यते । भूयो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्धजारा । अर्धं अरयतीति अर्धजारा । न तस्मै पोषाय^७
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

५. अथपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेयन्ति ।

६. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेयन्ति ।
यियस्यत इव ते मन इत्यादिकया । चविषदुक्षितरो वावातामनुचर्यो
ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयन्ति^८ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतादिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१. A गभीपरि C D M भगुल । २. A चप । ३. O अनाश्रित्यपि रक्षावत्त्वात्
D अनाश्रित्यपीक्षान्नत्वात् । ४. C मध्यकायस्य प्रजवसु । D कायस्य यूपप्रजनेन ।
५. C यदस्यनयोद्गाता D प्रचमनया । ६. C शून्वे । ७. C त्वय । ८. C M पोषाय
धना (M धनं) कामयत इति । ९. C. D. pp. 100. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

मादिकया । अथास्य मध्यमेजति च विकारः । सूतयामस्यः
परिवृत्ताया अनुचर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यदेवांशो ललामगु-
मित्येवमादिकया । चचमंपहोदृष्टां दुहितरो पाश्चागत्या अनुचर्यो
ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेयन्ति यद्वरिणो यवमन्तीत्येवमादिकया शूद्रो
यदयंजापाः^२ पतिरित्यस्यां^३ विकारः ।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति^४ । वक्ष्यमाणमनया संज्ञयो-
च्यते । होताध्वर्युं पृच्छति किं स्त्रिसूर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याहवाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्त्रिदेकाकीति । चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. मग्नचतुष्टयमस्याम् ।
२. ययासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि मग्नचतुष्टयमेव ।
४. ययासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^५ ।

१ O D om. परिवृत्ताया अनुचर्यः । २ M यदर्पाजापनि । ३ A ins. जापा-
पतिभिर्दरिते इति चान्दोग्ये यदः प्रक्ष्य जापापतिभिर्दरिता ब्रह्मोद्यं यदन्तीत्याहला-
पने । ४ यथावाध्वर्युः प्रतीतयदेव यद्वदनं गदेवं । ५ || om.

६.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।
३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गाथोत्तरया प्रत्याह ।
४. प्रतिवचनम् ।
५. पृच्छामि वा परमन्तं इयिष्या इत्येवमादिकया, यजमान-
स्त्वजिः पृच्छन्ति ।
६. इयं वेदिरित्येवमादिकया ।

७.

१. सुभ्रः स्वयंभुरित्येवमादिका मरिचः पश्य^१ पुरोत्तवाक्या ।
२. द्योता यजमजापतिमित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
३. प्रजापते न तदेतान्यन्य इत्येषा धान्या भवति ।
४. अश्वमेधं कुर्वन्मौणतोत्येवं मन्यमानाः ।
५. वपया चरिता तदन्वया वपा जुञ्जयुरिति केचित् ।
६. वपया चरिता तदन्वया वपा इति वा ।
७. इन्द्रोतो नाम ग्रौनकः । स एवमाह । किमुत तरेरग्निकं
पुनः कारणं प्रवृत्तास्तरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^२ ।
८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः । पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

१ C om. २ C D M om. पश्य । ३ A त्वरमाणी विधिर्युः C • त्वरा वृत्त
रूपमापो वि • D त्वरां वृत्तम् । I propose to read त्वरमाणीविधिः ।

८. याः समानदेवता वपासोभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः ।

अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः ॥

१०. समानदेवताभिर्हृपाभिरपि व्यवहिताभिर्नानैवेति^१ सूत्रा-
रम्भः ।

११. याया देवता ताता यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वा महिमा तादृशो ऽयमप्युत्तरः सप्रैष एव ।
अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्ययेदिति एतावान्विकारः ।

१३. उभे इति वचनाच्चशब्दाच्च एवे पूर्वं पाङ्क्तमुत्तरमैका-
धिकम् । तथा च शतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये धो वसुरिति
श्रोता पाङ्क्तमाज्यंयस्त्वैकाधिकमुपसंग्रंसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाशवेनोप संग्रंसनम्^२ ।

१४. एकाधिकपाङ्क्तयोरान्वयोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्नि-
वचनादर्थवादार्थम्^३ ।

१५. एकाधिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाक्षुमान्निकः उभा-
विति वचनात् । *द्विचकारकारणात्पक्षे, पूर्वा बार्हतः प्रउगः ।
तथा च शतपथे । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च द्वचम् उभे
संग्रंसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत् ।

१ C D om. from अपि to एव । २ C D om. उपसंग्रं । ३ C • द्विचकारात्
1) • द्विचकारात् A • द्विचकारात् • २ A द्विचकार इति कस्यात् पक्षे
C M om. पूर्वे ।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैके-
केत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०) ।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नौस्वित्यर्थवादग्रंभात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सान्तरूपाः सप्रगाथाः ग्रंथनीति मुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाय मेदं ब्रह्मेति तत ऐकादिकम्^१ । तस्मिन्नि-
वित् भरुत्वतीये । निष्केवस्त्वे ऽप्येवमेव ।

६. अर्धवादो ऽधमैकादिकयोः 'क्रमस्त्यर्थः' ।

७. वाग्रन्धः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मध्यन्दिनग्रन्धो निष्के-
वस्त्वभरुत्वतीययोर्वाचकः ।

८. गायत्र्यादेर्यन्त्रस्य^२ गायत्र्युप्यगनुष्टुब्धतयौ पङ्क्तिश्च चिं-
ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकग्रन्थत्वारिंशतंपत्वारिंशतं भरुत्वतीये
ग्रंथेत् ।

९. नित्या अपि गण्टाः सूचारभात् । नित्या भरुत्वतीये पञ्च-
दश । भरुत्वन्तं चवामरे इति तिस्रः । वयमिन्द्र लायवो ऽविप्रमन्त
इति षट् । इयं च ते अनुष्टुतिरि चतस्रः । इमं तु मायिनं ऊव
इति द्वादशैता गायत्र्यः । य इन्द्र सोमपातम इति त्रयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र तमवितेदसीति तिस्रः । नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंश-
दुप्यगः^३ । पूषस्तते भरुत्वत इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या विती भरुत्वा इन्द्र चर्कं च इति वनः । २ A M क्रमः । ३ C गाय-
त्र्युप्यगनु । ४ C in marg. पत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सहाचरुपमायाश्च... ।

तिष्ठः । आ नखे गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिष्ठः । मत्सि न
इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च । अर्वावतो न आ गच्छीत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पर्याहं नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्देदुत वीर्यं ।
अस्ते मदो वरेष्वा य इति वयस्यापमं^१ । यत्पाञ्चजन्यया विभ्रा ।
सोम इदः सुतो अस्तु । कुविष्ककदिति चतस्रः । प्र नूनं धावता
पृथगिति तिष्ठः । प्रेतो मुञ्चामि नामुतः । इर्मा त्वमिन्द्र मीहः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिन्सप्त कल्पजारे^२ । यद्वा प्रचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा क्ली । यदिन्द्र मघ्नषस्यते । अहमस्मि सहमानेति
हे । भुवं भुवेण हविषा । येनेन्द्रो हविषा क्लीत्यनुष्ठुभस्यत्वारिंशत् ।
त्वमङ्ग म शंसियः । वसं धेहि तनूयु नः । यः सवाहा विच-
र्वणिः । युजानो हरिता रथे । वस्रा इन्द्राधि मे पितुरिति
चथोविंशतिः पिवा नखेत्युद्धृत्य । विधे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तवेदिन्द्राहमाग्र-
धेति । इहदिन्द्रायेधि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति चत्वारिं-
शद्वृत्तयः ।

इत्या हि सोम इन्द्रे धदुदस्यो वृषाकपे तृतीयासुद्धृत्य
पङ्क्तयश्चत्वारिंशत् ।

अनिष्ठा षष्ठ इति निविद्वानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
वादशीं परिहाण । तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंश-
चिष्टुभः ।

त्यं सु मेघं महया स्वर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
प्र मन्दिने पितृमदर्चता वच इति चतस्रः । पक्षीसप्तम्यौ च । उत
ह्य न इन्द्रो विद्युत्पर्षिः । तुभ्यं हिनान इत्येका । आ सद्रास
इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका । प्र सु गन्तेति चतस्रः । मघं त्वष्टा
वज्रमतचदायधं कष्टसरः कष्टयसुहृधातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेत-
सेति नवेति महत्वतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवन्ते ग्रंसेत् । इन्द्रस-
न्वन्दसस्यधिकं च अधिकं^१ शतं द्वाधिकमानुषुभम् । सप्त नित्याभि-
महत्वतीयवत् । चतुर्दशानुषुभो महानास्यः^२ । एकां च पङ्क्तिमनु-
पुरीषम्^३ एव केवलेति च व्यपदेशात् । आकरं प्रगाथं ग्रस्त्राद्वयं
सुरूपशतमिति सूत्रे । इन्द्रमिन्द्रायिन इति च वीणि । अथा ते
अन्तमानानाम् । पुरुतमं पुरुषाम् । य एक इत्यव्ययर्षणीनामित्युद्धृत्य
वार्ध्वत्याय शवम इति दश । इन्द्र वेति वीणि । जज्ञामो तु
शतक्रतुरिति नव । शिवा ए इन्द्रेत्यधिका । इक्षती चेदसुरूपाभ्यां ।
य एक इदिदयत इति तिस्रः । आ याज्ञद्रिभिरिति तिस्रः ।
यस्य त्यच्छ्वरं मद इति चतस्रः । यूयं हि धा सुदानव इति
भारदाजौ अनुषुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इमा अस्य प्रवर्तय इति पञ्च । तन्वाभि प्र गायतेति दशमी-
मुद्धृत्य । वयमु त्वा तदिदर्याः । आ याहीम इन्द्रवः । सीदन्तसे

१ A अधिकमानुभां सद-भोयवत्तर्दः । २ C अयः । ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु
षा अथा एव केवलेति ॥ एकां च पङ्क्तिमनुमनुविपरीषमनुमुत्तां तृतीयां च D एका
च पङ्क्तिमनुपुरीषमनिकानुषो अथ एव । See को० प्र० १२. ९.

वयो यथा । नूत्वा इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । तया
 च स्त्रियुजा वयम् । अधाद्व्यो अना तम् । मा ते अमाजुरो
 यथा । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सखं न दक्षिण-
 मिति नव । नक्षत्र पुरा चनेति द्वे । एतो विश्वं स्वाम
 सखायः स्तोमं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
 दधानो गोमदश्ववत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । कर्षगृह्या मधवा
 शौरदेव्यः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सवायोरिन्द्र इति षट्
 चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

- गायन्ति त्वा गायत्रिष इति द्वे सूक्ते द्वतीयामुद्धृत्य । उत सं
 ते वनस्पते असावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
 यस्ते साधिष्ठो ऽवध इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राधस इति
 षष्ठमी द्वतीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति च्योदश द्वतीया-
 पञ्चम्यामुद्धृत्य । स प्रमया कविष्ठ इति द्वे । तं त्वा यज्ञेभिरीमह
 इति । प्रम वस्त्रिष्टुभमिपमित्येका । उचद्भ्रष्ट विष्टपं । अव स्रराति
 मर्गर इति द्वे । यो यर्तोरिष्ठाण्यदिति तिस्रः । यज्जायथा अपूर्थ्येति
 द्वे । आ त्वा गिरो रचीरिवेति षष्ठमीमुद्धृत्य । तं त्वा विदात-
 ष्यान्वागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरेः । शास इत्या । उत्तिष्ठतेत्येका ।
 अयं ते अस्त्रिति सूक्ते । अस्मा इति गायत्री चेदत्तुल्लभाभा ।
 क्षामिद्धि हवामह इत्येका । इन्द्रः विधातु प्ररणं । अध क्षा नो
 रुधे भव । यदिन्द्र सर्वं अर्वतः । मो पु त्वा वाघतश्चेत्येका ।
 इम इन्द्राय सुन्विरे । स वीरो अग्रतिष्कृतः । उदिम्वस्य रिच्यते ।
 तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्तिषामिति । अभि

त्वा शूर नोत्तुमः । अभी पतस्तदा भर । इन्द्र फलं न आ भर ।
 मा चिदन्वादि ग्रंथतेत्येका । यच्चिद्धि त्वा जना इने । पिवा सुतस्य
 रश्मिन् इत्येका । इना उ त्वा पुर्व्वसो । इन्द्रमिदेवतातये । अभि
 - पूर्व्वपौतय इन्द्र स्तोत्रेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । ग्रन्थी
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमाः । रयुस्त्वा हि वृत्रघ्नतम ।
 निरिन्द्र वृद्धतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपाशुदनित्येका । यथा गौरो अपां
 कृतम् । प्र चक्रे सप्तसा सप्तः । अथो रथो सुरूप इत् । अध्वर्यो
 द्रावथा त्वम् । रयेष्टायाध्वर्यवः । वयं य त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्नि सन्त्यतयः । अभि प्र वः सुराधसमित्येका । प्र सु श्रुतं
 सुराधसमित्येका । उभयं गृध्रवश्च न इत्येका । आ वृषस्त पुर्व्वसो ।
 ग्रन्थू पु ग्रन्थीपते । त्वं क्षेपि चेरवे । अविप्रो वा यदविधत् । न
 पापासो मनामहे । घत इन्द्र भयानहे । इन्द्रः स्यजुत वृत्रहा ।
 अद्याद्या श्वःश्वः । वयमेनमिदा ह्यः । वयं घा ते ते इदु । तं
 घेमित्या नमस्विनः प्रथमेव । नकिष्टं कर्मणा नमस्त्यकार । यद् याव
 इन्द्र ते व्रतं । विद्येन्ता विष्णुराभरत् । तं वो दस्ममृतीषधम् । आ
 नो विद्यासु हव्य इत्येतयोरयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं व्रजमानास आग्रतेति
 च । समीं रैभासो अस्वरन्निति हे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्यां
 अयुग्मायाः^१ । यं मा तपन्त्यमित इति कवषस्वार्था । प्र ते रथं
 निर्यूतमित्येका । शन्तयंस्त्र जिघांसतः । त्वं विश्वस्य जगतः ।
 यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

चतुर्दश । स्वादोरित्था विषूवत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
त ऊतयो वसो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्काव्यं वसः । वि
पिप्रोरहिमायस्य दृल्हाः । स त्वं नश्चिच वज्रहस्तं धृष्णुया । वाधमे
जनान्दृषमेव मन्युना । त्वामुद्यमवसे चर्षणीमहम् । ये गयता मनसा
ग्रधुमादधुः । सिन्धोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सषा । मा
स्वेधत सोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसम् । त्वं
विश्वस्य धनदा अवि युतः । शिष्येयमिन्द्रायते दिवेदिवे । न दुष्टुतौ
मर्त्यां विन्दते वसु । न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवौ । मा नो
अज्ञाता वृजना दुराध्यः । वि तत्त्वर्यन्ते मघवन्विपश्चितः । भूयाम
ते सुमतौ वाजिनो वधम् । अयं सहस्रहृदिभिः सहकृतः । इन्द्रो
भक्ता रोदसी पप्रथञ्चवः । अस्मेदिन्द्रो वावृधे दृष्ट्यं शवः । येना
समुद्रमसृजो महीरपः । शम्भौ नो अस्थ यद्गु पौरमाविथ । कणा
इव भृगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया । निरग्रयां
हृषुर्निह सूर्यः । यदा इमे हृषमे श्वावसे ऊपे । मन्दन्तु त्वा
मघवन्निन्देन्दवः । सहस्रेषेव सचते यवीयुधा । सव्यामनु स्त्रिग्यं
वावसे वृषा । अय्यो न द्रव्यश्चवपानमा गहि । स्वयं चित्स मन्यते
दाशुरिर्जनः । उप ब्रह्मं वावाता वृषणा हरी । वृदाकुमानुर्यजतो
गवेक्षणः । उप त्वा कर्मभूतये स नो युवा । अच्छा च त्वेना ममसा
वदामसि । विद्वा सखित्सुत शूर भोव्यम् । इर्ययं सत्यतिं चर्षणी-
महम् । जयेम कारे पुरुहूत कारिणः । नकी रेवन्तं सख्याय
विन्दमे । मा ते गोदच निरराम राधषः । य ञ्दधः आवयत्सुवा ।
तं हि स्मराजं वृषभं तमोजमे । अप्रामिसत्य मघवन् तपेदसत् ।

पौरो अश्वस्य पुरुक्षद्वयमसि । उग्रवाङ्मर्चकृत्वा पुरंदरः । उग्रं युयुज्ज
 प्रतनासु सामहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो महः । प्रभङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अयुजो अमसो नृभिरिति पञ्च । उज्जातमिन्द्र
 ते शव इति तिस्रः । निष्ठातं चिद्यः पुरुषंभृतं वसु । सवा
 सोमेपु पुरुक्षत वज्रिवः । वृकचिदस्य वारण उरामयिः । पूर्वोश्चिद्धि
 ले तुविहूनिन्नाशसः । त्वं नो अस्मा अमतेस्तु चोधः । आ त्वा सुश्रिप्त
 दम्पते । इन्द्रं तं शुग्म पुरुक्षमस्रवसे । अयास्तुयं प्रतनासु सामहिम् ।
 आ पगाय । तं वो दसमन्तौपहम् । आ नो विश्वासु धव्य इत्यन-
 थोर्धुम्मा । कन्या वारवायतीति द्वे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्^१ ।
 इन्द्र सोममिमं पिव । एवा तदिन्द्र इन्दुना । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञियानाम् । इन्द्रस्य तु वीर्याणि ॥ वोचमिति निविद्धानम् ।
 एताथामेति चयोदश । तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमौमुद्भूत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्नाय सोममिति पञ्च उक्तमासुद्भूत्य । म घा ष्वस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघर्वा अजीषी । इन्द्रं कामा
 वसूयन्तो अग्नन् अतुष्टुभं^२ इत्युद्भूत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि त्वं नेपमिति चयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । मा नो
 अस्मिन्मघवन्निति पञ्च । अव खेदा इति त्रीणि । अशावतीं पञ्च ।
 इमां ते धियमिति दश । म वः सतां ज्येष्ठतमावेत्यष्टौ । तदस्मै
 नव्यमिति षट् । विद्यजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

अग्निं इन्द्रं पृथुतौ यग्रस्ततीति । अ ते महे विदये ग्रंथिषं
हरी इति ।

११. सह महत्त्वतौयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात्^१ ।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमयमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूहिकानि
परिगृह्यन्ते । आज्यप्रउगसाहचर्यात् । न खस्तिनोभिनीतीयं पूर्वा-
णीति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविड्वानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्त्यसंश्लेषेतदहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्त्यसंश्लेष अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वसामान्येन ।

१९. अयमेधस्य चिराचस्य तृतीयमहः । सर्वस्तोमो ऽतिराधो
भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिराचसंश्लेषायमेधस्य ।

२४. आभिष्वविकाद्धितीयादहः ग्रन्थं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परकतिरूपं वा^२ ।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव
शब्दभते^२ । उतान्यापि ।

६.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने दिशे वा । धान्यं भक्षमाणमर्थं वृक्षवर्णं
हरितस्रजं सर्वालंकारालंछतं देवेभ्यो जनमेजय आलम्भवान् इति
यज्ञगाथा यज्ञमृतिः । यज्ञमंयोगाद्राजसुतिः ।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी । द्वतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽति-
राचस्तेन उपसेनं शौनको याजयां चकार ।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी । द्वतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं
याजयां चकार शौनकः ।

४. एते एव पूर्वं अहनी । आयुःसंज्ञो ऽतिराचसृतीयम् । तेन
श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः ।

५. उपसेनादयः ।

६. वक्ष्यमाणिका ।

७. पारिचिताः परोवरम् । पुनर्पौचादिभिरश्वमेधयाजिभिः
पुण्याः पापकर्मपुण्यकर्म तत्पुण्यः^३ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाश्वमेधया-
जिनो भवन्ति^४ ।

१ A इन्द्रोतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाय्वानां C इन्द्रोवाय्वानां D तदेतदिन्द्रो-नां ।

२ D पिष्टान्ते C मष्टान्ते । ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्यः D पुण्याः पापकर्म
तत्पुण्यः M पुण्यापुण्यकर्म । ४ C om. भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिराचकृततीयः । तेनेष्ट-
धानृधभो याज्ञतुरः ।

८. उत्तेषाण्यन्था ।

१०. अथभाष्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ज्यमेधेन यजति सति
तप्त इन्द्रः सोमेनासीत् । ब्राह्मणाद्याभिलषितैर्धनैः ।

११. एते एव पूर्वं अहनी । तृतीयो विजिदतिराचः । तेन
ह वैदेहः पर आह्वार ईजे ।

१२. अथेषा अथन्या शाखान्तरान् ।

१३. आह्वारो धनस्य पूर्णं अथमेधे दिशो दत्तवान् ।

१४. गीतमस्य चतुश्चत्तरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वं अहनी उक्ते
एव । महाशतमतिराचकृततीयम् । तेन तादृशेनाथमेधेन महत्तो
नामाविहित ईजे ।

१५. स सर्वस्यार्थस्य^१ श्रुत्यर्थः ।

१६. इयं विभूतिरथमेधयाजिनो महत्तस्यासीत् । *

१७. विजिष्टस्य अद्धानस्य कर्मापासकस्य फलार्थवादोऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संवत्सोऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्भि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्ग्रहणमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

११. पृथीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः ।

१२. भूमिपुरुषनाद्याणस्त्रवर्जं दिग्दानमिति तन्वान्तरे ।

२३. तदेव लोचका अन्वाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) शतपथश्रुतेः ।

२४. विजयमध्ये । तुग्रन्द्ः समविभागार्थः^१ ।

२५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आल-
भ्याः । आध्वर्यवविहिता देवता इष्ट स्वरूपादर्शनात्^२ ।

२६. चतुष्पशवो वक्ष्यमाणाः । वसन्तादारभ्य प्रवृत्त कर्तव्याः ।

२७. पलाशेया एकतन्त्राद्योदनेत्यादेकप्रदानाच्च विभवात् ।

२८. षष्ठेव पूर्ववत् ।

२९. अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषस्य सूत्रोपात्तः ।

शेषं पूर्ववत् ।

३०. अत्रापि देवता चतुश्च । शेषं समानम् ।

३१. पूर्ववद्वाख्याताः ।

३२. षष्ठेव पशव ऐन्द्रावेणवाः शिशिर चतौ पूर्ववदेकतन्त्राः ।

१०.

१. उक्तो ऽयमेधः । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुरा-
कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रत्रापतिः किल्लाशमेधयागं निर्वर्त्य^१
पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धदारेण वेदादुपलभवान् ।

२. मन्त्राभास्यस्याख्यापनार्थो^२ ऽर्थवादः ।

१ C D om. अर्थः । २ A om. the text from उक्त M स्वरूपाद्येदर्शनात् ।

३ A निर्वर्त्य C निर्वर्त्ये M निर्वर्त्य ।

४ C D om. सा ।

२. यथा प्रजापतिस्तथेव वर्तमानिको^१ ऽपि यजमानः पुरुषमे-
धेनाभिसर्पितं फलमाप्नोति ।

४. महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यतांजाते^२ पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनस्य पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक^३ आश्वमेधिकस्य
निवर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति ; विकारो ऽयं ।
पुरुषाक्षमादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि । एकहविष्का^४ ।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दावे हविर्यत् कर्त्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पयिष्ठते कर्त्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदश्वस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं रवि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वभधिकेनावक्रौय संवत्सरापोत्सु-
जन्ति । अश्वरक्षण इवाभ्यापि तत्संख्याका एव रविणः^५ ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देव्यादिगृहान्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. पतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रैरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि ।

१४. पारित्रवीयेर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१ M वर्तमानानि को ऽपि ।

२ C om. जा ।

३ A = का = धिकं ।

४ M एव यः ।

५ C इवाभ्यापि; C D om. का हव ।

१६. पथ्याये स्वस्य इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. शौनःश्रेपमाख्यानं पौहयसेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःश्रेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्या-
चक्षाण इवानुद्भवेदित्यर्थः ।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. कषीवानुशिजः पुचः खनवे भावयथ्ये^२ राजनि सनिं ससान
दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः ।

६. प्राता रजमित्येतत्^३ ।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तदुक्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्वं चधिरार्चमानसो
वेदद्वयौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भरद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽद्वयमाचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा ख्यौ राजनि तद्विष्णु
वर्णापसदे प्रसोके च राजनि सार्चये भरद्वाजः सनिं ससान दक्षिणां
लब्धवान्^४ ।

१ D om. the second इति U यदुक्तं तस्यायमर्थवादः । २ C भाष्ये ॥ भाष्ये ।

३ A त्येति । ४ C इत्यर्थः ।

१२. अधि हवुः पष्पीनामिति तिष्ठः । प्रस्तोक इक्षु राधसस्त
इन्द्रेति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण इवानुद्भवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वाधिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वधिष्ठ अधिः । सुदासो नाम
राजा पित्रवनस्य^१ पुत्रस्य सुदासः पैत्रवनस्य वधिष्ठः पुरोहितो
बभूवेति ।

१५. हे ऋगुर्देववतः अते गोरित्येतस्मृग्देवमेव^२ सूक्तमित्याह ।
देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधानियमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा^३ तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा
पुमाग्वभूव ज्जीलमनुभूय ।

१८. सुधि सुधीदेते चा त इति सूक्तमेवं व्याचक्षाण इवानु-
द्भवेत् । निगदेदित्यनुवृत्तेः ।

१९. 'वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन षष्ठमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स अध्विरिन्द्रि-
न्दिरे राज्ञि पारश्व्यये घनिं यमान दधिषां स्रग्वान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वाग्रमाख्यानक्रममष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वग्र अधिरन्वपुत्रः ।

१ B सुदासनामराज्ञः पित्रवनस्य पुत्रः । २ C गोरिति च सूक्तमेवमेव सूक्तमित्याह ।

३ D यथावृत्तमिवाचष्टे ।

४ C D here and in the Sūtra वात्स ।

पृथुश्च वा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं समान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूत्रग्रंथं च निगदेत् ।

२५. प्रास्कण्यमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तकणेश नवममाचष्टे ।

२६. तथा तदुक्तकमिवाचष्टे यथा प्रास्कण्य अपिः प्रप्रे मेध्ये
मातरित्ये राजानि मातरित्यनि वा समन्त्रक्षिप्त्वात् । सनिं समान
दक्षिणां क्षत्त्वान् ।

२७. भूरोदिष्टस्य वीर्यमिति सूत्रे निगदेत् ।

२८. नाभानेदिष्टमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

२९. तथा तदुक्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्त्रिषु नाभाने-
दिष्ट अपिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूत्रं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

३१. सर्वाण्येतानि आख्यायानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रश-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

३२. पुरुषरूपः पुमान्वररूपेण प्रशस्यत इति नाराग्रंसः । नरेवां
परमात्मदर्शिभिः अद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराग्रंसः ।

३३. १५न्नाराग्रंसान्माख्यानान्याचष्टे ।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति ।

९. एकैकः पञ्चविंशत्यरद्विः ।

१०. दश चित्तजातीया^१ दादश खदिरजातीयाः ।

११. पैतृवो देवदारुप्रसिद्धौ । उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-
वस्य ।

१२. राक्षुदालः शेषान्तकः^२ शोऽग्निष्ठो भवति ।

१३. पञ्चवो भवन्ति ।

१४. समानदेवतत्वात् ।

१५. यान्याश्वमेधिकानि^३ श्रौत्याहान्युक्तानि श्रौतमस्य चतुर्वत्स-
रसोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्यते ।

१६. अहर्भवतीति शेषः^५ ।

१७. दश चक्षुःकुलयो दश पाचायनार्यद्वान्यात्मा पञ्चविंश
इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम् ।

१८. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१९. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः अचियो वा परिकीतः । अपरः
पादुर्गन्धगः । तृतीयोऽजस्रपरः । एते मजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

२०. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः ।

२१. पञ्चविंशतिः पञ्चवस्थायात्तुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुष-
शीतव्याः । अश्वमेधे पितृवैयम्भकपुनरुक्तवर्जमिह^६ तु पितरस्त्रेयम्भ-
कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि ।

१ A चित्तजाती । २ C शेषान्तकः । ३ Com. यानि C M D श्रौत्यानि ।

४ C D ins. हे ।

५ C adds तृतीयमहः पञ्चविंशसोमकं भवति ।

६ C *वजा A अश्वमेधपिबन्धवः ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पञ्चव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवप्राप्य उदीरतामवर उत्परास इत्येकादशभिः । प्रणवो गणधर्माप्राप्तो वार्यते ।

१७. अग्निर्हृत्युरित्येवमादिकाः शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति ।

१८. अग्निगो इति (१६.१.१९) परिग्राह्य नैनमग्ने विदहो माभि गोष इत्येतत्सूत्रमावपेत् । तथैव । यथायमेधे ।

१९. कौशं कुग्रमयम्* । ताप्ये हताक्षं धौमं हपायं वा । अक्ष्यं पीतांशुकम् । आश्वं पटसूत्रमयम् ।

२०. संजतं पुरुषं यामेन साधा यामाख्येन साधा उद्गाता उपतिष्ठते ।

१३.

१. सहस्रग्रीवां पुरुष इत्यनेन पुरुषेश नारायणेन पौलस्तकेन होताभिष्टुयात् ।

२. होत्रादयो यथोद्दिष्टास्तनार मृलिजः परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येवमाधारभ्य दाभ्यांदाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अथानन्तरमृलिजो यजमानं भिषज्यन्ति । अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः । दृणाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदृष्टादौ दर्शनात् ।

१ C (orig) सता । २ C M शाखान्तः । ३ A कौ- C D कुग्रमयं (D क) ।

* C हताक्ष M हनीक्ष D हताक्षः ।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । मुञ्चामि त्वा हविषा
जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अचीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. म तार्थायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्घृतीनां^१ होवाद्द्वय
हविर्जो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. ग्रं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः ग्रंतातीयाः । एता-
षामान्वायक्रमेण तिसृभित्सिसृभिर्होवाद्यो यषोद्विष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविजामुपनि-
पातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्रमेधे ऽथमहिष्यावुत्सक्योरव
रुदं धेक्षीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावाता अप्रपाणा च वेशन्तेत्यनया । उद्गाता परिवृक्ता यो ऽना-
क्ताघो इत्यनया । अध्वर्युः पाक्षागन्तीं न सेधे यस्य रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेधिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्रमेधवत्
प्रत्यभिमेधन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेशन्ता । य
आक्तावः स्वभ्यक्त इति ।

१२. न श्रेष्ठे यस्तु रम्यत इति ।

१३. उदीर्घं नार्यभि जीवलोकम् । उदीर्घातः पतिवती
होवा । उदीर्घातो विश्वावसो । अश्वत्थती रीयते सं भरध्वमि-
त्येता उत्थापिन्यः । आभिर्होवाद्यो महिषीमुत्थापयन्ति ।

१४. होवाद्यो महिषीम् । मनो ऽप्ता ऊवामह इति त्वेन
होता । असुनीते मन इति त्वेन ब्रह्मा । यत्ते यमं वैवस्वतमिति
त्वेनोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वेनाध्वर्युः ।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति^१ । तुग्रन्द्वात्तातुमन्त्रयते ।

१६. अलिजः सदसि ब्रह्मवर्षं वदन्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अश्वमिति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
नयर्षा ।

१८. सं यदयं यवसादो जनानामित्येतथा ।

१९. होताध्वर्युमत्रेदु मे मंससे सत्यसुक्रमित्येतथा ।

२०. अध्वर्युश्चतुर्षां प्रत्याह । यस्यानवा दुहितर जात्वमित्यनया ।

२१. हे क्षुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । हे
समीची विभृतदरन्ममित्येतथोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कत्यग्रयः कति सूर्यांस इत्येतथा ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतथा ।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मवृत्तानन्तरं प्रागाव्याह्रवति ।

१ A om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाप्रतिकं च विशोविशो वः ।
एते उभे ग्रंथेत् ।

३. फलार्थवादो ऽयं न क्लृप्तविधिः ।

४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाप्रतिकं च कुविद्वेत्यादिकं
प्रजगौ संभवयेत् । दृश्यः^१ । सितेतरमणिकत् ।

५. फलार्थवादो ऽयं द्वितीयादाभिन्नविकल्पात्तः सवने शोचकाः ।

६. अस्याङ्गो महाप्रतान्मध्यन्दिनो निष्केवल्यमहत्तृतीये भवतः
'षष्ठाद्याङ्गो शोचकाः ।

७. राजनाख्यमस्याङ्गः पृष्ठं भवति ।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात् ।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादङ्गसूतीयसवनं भवति ।

१०. ये यज्ञेनेति ग्रंथनादर्थवादो ऽयम् ।

११. नरैः ग्रस्यत इति क्त्वा ।

१२. यत्षष्ठाहिकं तृतीयसवनं करोति ।

१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थं ऽर्थवादः ।

१५. षोडशन्तमेतदहः समाप्यते स्वाग्नास्त्राभिप्रायेण ।

१६. उक्तार्था ऽयमर्थवादः ।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृथ्व्या यत्पञ्चमं तद्भवति । सकल-
स्याङ्गो ऽतिदेशः ।

१८. स्वमण्डलं पुरुषमेधे सवपुरुषं दीयते । पुरुषाः किल
ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमद्भ्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाग्रनं^१ ददाति ।

१८. विविधग्राखी यूपस्तस्मिन्दश पञ्चव आलभ्यन्ते ग्राह्यान्त-
रात् ।

१९. द्वादशद्वादश^२ क्रमेण चतुषु पञ्चव भवन्ति । पक्षाग्नेया
(११.८.१८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणायमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्रथः । तस्मात् पुरस्तात्पुराकल्परूपो^३ ऽर्थवाद
उच्यते । अद्भ्यः किल स्वयम्भु तपो ज्ञप्यत ।

२. वैश्वन्तो निपातः । न आनन्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति ।
वन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तेन सर्वकतुविशिष्टदर्शनेन जुह-
वानीत्येवमैव ।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्यावरजसमेव्वात्मानमद्वैतद्वय-
नेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये फलौ जुहवां चकार ।

४. श्रेष्ठ्यं प्राधान्यं स्माराज्यं मानसो विद्विः । आधिपत्यं प्रभुता ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवेतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^४ सर्वभूतग्ररण्यो
ऽद्वैतो^५ सर्वमेधयाजो सम्यग्दर्शनसम्पन्नः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं सर्वाणि
भूतानि चात्मानि जुहोति । जुहवां करोतीति च्छन्दोऽनुकरणम् ।

१ M तेषां वरायिवा जत । २ A has only once द्वादश । ३ C वक्रथो ।

४ C ins. तद् । ५ C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पथ्यचात्मयाजो श्रेष्ठं क्षाराज्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्रागग्नीषोमीयात् ।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञकृतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तदुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवस्तृतीयम् । चतुर्थे सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति अतपयश्रुतेः ।

१०.^१ तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो^२ वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आप्नोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च अतपयश्रुतेः ।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्नोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते । मेधान्वचान्प-
शून्^३ । ये के च प्राणिनस्तान् । प्रजापतिरेकैकस्य । नेति केचित्^४ । देव-
तास्तु नामाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्य जुहोतीति (१३. ७. १. ८) अतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः ।

१५. अवपाकानां तस्यो जुहति ।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संक्षेदं प्रक्षिपेयुः ।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति । चयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विंशजित्सर्वस्तोमः सर्वष्टहो ऽतिरात्रो
भवति ।

१ om. C. २ O D अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om. तत्र-पशून् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधान्वचान्पशून् ।

४ M केचित् । केचित् U केचित् । केचिदेव शास्त्रे नामा- O केचित् । केचि-
देवतास्तु नामा- ।

१८. फलार्थवादो ऽयम् ।

२०. विंशतिः पञ्चवो यस्मिन्नाक्षभन्ते स विंशतिपशुः विवि-
धप्राखो यूपो भवति ।

२१. वसन्तादिभृतुस्त्राग्नेयादीन् प्रत्युतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-
माक्षभन्ते ।

२२. वक्ष्यमाण^१ दक्षिणा विकल्पते^२ । अत्र संतिष्ठत इति
वचनात् ।

२३. सचभूमि समुरुषं^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा नक्षत्रः
प्रतीचध्वर्योऽदीच्युद्गातुस्तदेव होचका अन्नाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरण्यं प्रज्जेदिति सूचान्तः । गार्हपत्ये आश्वधरारणिम् ।

२. आश्ववनीये आश्वत्थरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि वक्ष्यवचनात् ।

४. न घामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्त ईजे । अन्तेनेष्टवान्^४ ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विप्रिष्टेन स्त्रीरूपेण साचा-
दुवाच ।

७. हे विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासि^५ त्वं चान्ये च युष्मदीया
अन्ये च भ्रातरः कथ्यपाय दातुमिच्छतः(?) । स ईदृशः संगर आरम्भो

१ CD ०५ । २ CD विकल्पते । ३ C ० भूमिपुत्रप्रा० D सपुत्रप्रा० ।

४ A अन्ते० C M इष्टवान् । ५ D दिदासि C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां सलिलमध्ये मज्जन्तीं क
उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तदीयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाचिष्य स्वतन्त्रां मज्जन्तीमुदके कश्यप ऋषि-
बद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवम इत्येवमादिको ऽर्षवादस्तथायं संबे-
. पार्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
. पारयति । अस्मिन्निर्णयेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रसवे ऽप्युद्धर-
णचमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम् । तथायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्याहमित्येवमादिनेन मन्त्रेण ब्रह्मादुम्बरं रथचक्रमा-
रोचेत् ।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने पञ्चान्तमेवेन्द्रस्येति ।

४. वैश्वे यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः^१ ।

५. तस्मिन्वचने ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वज्ज
उद्धिते^२ अग्नेपेक्षितो ब्रह्मा चिराविर्भर्या इति अचि साम गाथात्^३ ।

६. पञ्चान्तरं वाग्रन्धात् । तस्यैव घाखो योनिं वक्ष्यमाणिकां
जिर्जपेत् ।

१ C पदस्य चेपः D एतस्य चेपः ।

२ A उद्धिते B अविर्भर्याभिद्वज्जुद्धृत

D उद्धिते ।

३ C D om. from चाविर to अचि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिनेन ।

९. श्वारोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति
स्थाने अरुहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुप-
हस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभवं भक्षयित्वा ।
हिरण्मयपात्र एव मधुगृहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णा-
तीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ सहिरण्मयपात्रमेव मधुपर्चं ब्रह्मणे दददन्वतमा-
युरात्मन्वन्ते ऽन्वतं द्यायुर्हिरण्यं । तेन यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा शौचं मन्त्रं प्रठेत्^५ ।
मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पत्नीयजमानौ
यूपमारोहतः । तच्च यजमानविप्रो यजमानमूयपुटैराव्रजन्ति ।

१८.

१. प्राक् श्रौतःश्रेयात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मजि-
त्येवं पञ्चकलो ब्रह्माथमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्माधीत्येवमुक्त्वा^८ सवितासि सत्यप्रसव इति प्रति-

१ A अन्वरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।

३ D प्रतिगृह्णीयान् । ४ A सहिरण्मयपात्रं । ५ C M om. from पत्नी-
to पठेत् । ६ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा । D •विधायः । प्रकृत एव । A प्रा ।

७ □ repeats त्वं ब्रह्माधीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णीति । ८ C उक्तः ।

गृणुयात्^१ । स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि
द्वितीयः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो ऽसि
विश्वौजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि
धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुमेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्ययौ प्रवृत्तावर्चकारौ
ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्वलिजो अश्व-
बन्धनानि धारयन्तः । अश्वं ब्रूदयोः किंविशिष्टयोः संख्यन्दिनोः
परस्परं ख्यन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीतान्तरग्रना अलिजो
अश्वं ब्रूदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^१ केचिच्छास्त्रिन इतमश्वं यजमानेन दृष्टे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृषहन्तित्येतामृचं अपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते
यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्राप्तादाङ्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिप्ररोति ।

१ G D प्रवृत्ताव (D य) । १ A या ।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्ठात्माकारश्चिखरैः सगवाक्षैः परिप्रन्ति
परिवेष्टयन्ति ।

१५. ष्वलिजो बद्धादयः प्रासादानारुह्य सर्वोषधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुहोति तैर्गवाक्षैः ।

१६. सर्वराचं ऊत्ता प्रातरनुवाकवेत्तायाम्बलिजः प्रत्यवरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुत्राः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुहोत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभ्यथ एव । अश्वभ्यथप्रवृत्ता आत्रेयं
महस्रेण गवाक्षक्रीय । किंविशिष्टो । ॥ आत्रेयः शुक्तः पित्राक्षः
वलिनः । तिलकाश्वावलीपु यस्त्र । विक्लिधः कुष्टी । खण्डो हीनाङ्गः ।
घण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवकीतसुदके प्रगाह्य समाप्तायामवभ्ययेष्टौ प्राग-
भ्युक्षणात् यदाश्वावकीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्वेत मुखं प्रवि-
शेत् अयास्मा अध्वर्युर्मंस्तके अलौचितं जुहोति भूणक्षत्याये स्वाचा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अधानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाद्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे स्वाता निर्गतपाश्चान्न अपघामा महा-
पातकिनः ये यामाद्वन्भुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

शृणुयात्^१ । स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रधत्ते । तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वोजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासौत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्यस्यौ प्रवृत्तावसंकारौ ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदुत्विजो ऽथ-
वन्धनानि धारयन्तः । अश्वं ब्रह्मदयोः किंविशिष्टयोः संख्यन्दिनोः
परस्परं ख्यन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्मना ख्यन्तिजो
ऽयं ब्रह्मदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^१ केचिच्छास्त्रिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्षयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृषहन्नित्येतामृचं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्येमे ऽहनि संस्थिते
यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिश्रुतेति ।

२ C D प्रवृत्ताव (D च) । ३ A वा ।

१४. ताग्रासादानुपरिष्ठात्माकारशिखरैः सगवाचैः परिभ्रन्ति परिवेष्टयन्ति ।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वोपधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुहोति तैर्गवाचैः ।

१६. सर्वरात्रं जुत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुहोत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादशमेधावभृथ एव । अवभृथप्रवृत्ता आचैर्य
सहस्रेण गवावक्रीय । किंविशिष्टो । अ आचैयः शुक्लः पिङ्गाचः
वलिजः । तिलकाद्यावलीपु यश्च । विस्त्रिधः कुष्टी । खण्डो चीनाङ्गः ।
वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अयेनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समान्नायामवभृथेष्टौ प्राग-
भ्युक्षणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमाश्रन्देत सुखं प्रवि-
शेत् अथास्या अध्वर्युर्मंसुके श्लोहितं जुहोति भूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अथानन्तरं तं मुखं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाद्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नावसरे खाता निर्गतपात्रान् अपशामा महा-
पातकिनः ये यामाद्वन्धुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्यवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदेवतमग्निरध्यात्म^१ मन इत्येवमादिकं तदेकराशेणाप्नोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमवयववस्तुतिः ।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्थाख्यानम् । प्रतिष्ठे द्वे द्यावा-
पृथिवी इति श्रुतेः^२ । अधिदेवतमग्निनौ अध्यात्मं चतुर्वी ।

३. यवयवाव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दग्गराचमधिकुर्वीत ।

४. यवयवावच्छेदो न संपूर्णो दग्गराचस्तवाद्यानां^३ ग्रहणे प्राप्ते, नियमः कियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान् आदितो निर्दिश्यमानो भवति ।

५. अन्यस्याहो ऽतिराचभावो भवति । अबुध्यमानो दाम-
राचिक एवाहुर्योगः स्यात् ।

६. क्लेक्ले ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदीक्षिता अन्विजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः । केषां^४
विच्छाक्षिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अन्ये-
षामेकयजमानका अहीना इति । स पचः सूचितः ।

१ A आधाश्रमाया मन R M आत्मा U अधिदेवतमग्निरात्मन R N अधिदेव-
तमग्निरात्मा मन । २ O D M om. from द्वे to श्रुतेः । ३ A the, अन्यानां १ ।

४ A केषांविच्छाक्षिनां अहीना अहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि ।

८. मासपरिसमाप्तिकां अहीना भवन्ति । उभयरूपा अय-
हीनवचनात् ।

९. मासस्य यत्पुत्याभिर्न व्याप्यते तद्दीक्षादद्यात् आप्नुयुः ।

१०. अमंवरदौचिताय यजमानाय महदुक्तं न शंसेत् ।

११. येन संवरसुखाधारणं न कृतं तस्मै महाप्रतं न शंसेत् ।

१२. 'अस्य द्विराचस्य प्रथममर्चनित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः
स्यादिति द्वैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चायं (!) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्केवल्यमरुततीयथोर्निर्विद्वाने संपातसूक्ते भवतः । आ-
यालिन्द्रो ऽवस इति मरुततीयमा न इन्द्रो कूरादिति निष्केवल्यम् ।

१६. ततं मे अपस्तुदु तावते पुनरित्यर्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्येते द्वितीयस्याहो भवतः ।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याहो एते एवार्भवजात-
वेदसीये भवतः ।

१८. द्विरात्रस्याहर्योगः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्रब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौश्व आयुश्च ।

२१. अधिदेवतमध्यात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यत्तिविधं चिप्रकारं तत् चिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्धा अथात्मन् मनोबुद्ध्याङ्काराः' ।

३. प्रथमस्याङ्गस्त्वयस्तिष्ठन्मृतयः क्षोमा भवन्ति विद्वत्पञ्चदशसप्तदश इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंदिन आन्यं भवति ।

६. एकविंशः त्रिणवः चयस्त्रिंश इति तृतीयस्याङ्गः क्षोमा भवन्ति ।

७. अथ चिराचस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति ।

८. उक्त्यसंस्थं द्वितीयमहः ।

९. अतिराचसंस्थं तृतीयमहर्भवति ।

१०. सप्तमेन ।

११. बन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याङ्गो दृष्टपृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भावस्था ।

१३. भक्तिसाहचर्यात् ।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्भाष्या ।

१६. प्राप्तये ।

१७. सामूहिकात् पञ्चदशान्यानि भवन्ति ।

१८. सधमाच्छन्दोमाक्षैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति
द्वितीयस्याङ्गः ।

१९. द्वितीयस्याङ्गः । प्रकृतत्वात् ।

२०. यद्वितीयस्याङ्गः पार्थिकस्य महन्तीयं तत्तृतीये ऽहनि
करोति ।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परं पालनमभिप्रेतम् ।

२२. द्वितीयद्वितीये । अधिकारात् । 'चिद्वत्स्रोमं प्रथमं सप्त-
दशस्रोमं द्वितीयं पञ्चदशस्रोमं तृतीयम् । एवमहुर्योगो वा कर्तव्य
इत्यर्थः ।

२३. कक्षमिन्द्र त्वावसुमित्यथं सामप्रगाथो निष्पेवन्त्यस्य भवति ।
शोचकाणामनन्तरेषु संदेशो मा भूत् इत्यारम्भः ।

२४. ओ पु त्वा वाचतश्चेत्येतौ स्तोत्रियानुत्तृपौ प्रगाथौ
विपदां व्यवधाधिकानुत्तृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः ।

२५. कं नव्यो अतस्तीनामित्यथं कदाग्रगाथः । कद्वदचनं
प्रगाथादेर्भाष्यम् ।

२६. द्वितीयात्पार्थिकादङ्गः सूक्ते भवतः ।

२७. अस्तावि मन्त्रं पूर्वमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभयं
गृहणवचनं इत्यनुत्तृपः प्रगाथग्रहणानुत्तृतेः ।

२८. ब्राह्मणार्चमिन एव ।

१८. आयन्न इव सूर्यमिति स्तोत्रियः । शग्धू ध्वित्यनुरूपः ।
 १९. प्रगाययद्वणमतुर्वर्तत एव ।
 २०. यथाप्राप्ते एव ।
 २१. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि ।

२२.

१. एष चिराचः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । अत्र
 इति निपातसमाहारः ।

२. एतमेव चिराचमपदे गर्गचिराच इत्येवं वदन्ति ।

३. द्वितीयो ऽपि चिराचो ऽथचिराच इत्येवंनामा ।

४. अथचिराचे ऽयं विशेषः ।

५. यदकन्द इत्येतदग्निगावावपेत् ।

६. द्वितीयस्त्रिराचश्चन्दोमपवमानो^१ भवति ।

७. चतुर्थस्त्रिराचः पराकाशः ।

८. एवंस्तोमकान्यहानि चीप्ति भवन्ति ।

९. यथोक्तलक्षणः ।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया ।

१२. पूर्वं गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरश्च । अयं तु जगतीसंपन्नः ।
 तत्र आधिक्येन प्रशस्यते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ
 गायत्रीसंपन्नौ ।

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम् ।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिराचो ज्योतिर्गौरायुरित्यह्येमेन कुसुद्विन्दुचिराचनानाम^१ ।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां वीणि प्रतानि ददाति ।

१६. चयस्त्रिंशतं गवां गोः कलाश्च पञ्च^२ ।

१७. ददातीत्यनुवर्तते ।

१८. या सहस्रतमौ गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता परिगृह्यते । किं तस्या इत्यत आह ।

१९. तां कलामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत^३ । ततो ऽमां यजमानस्य गृहे कुर्वीत ।

२०. अमाकार्येत्येवमाज्जराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति । संभृतिविशेषप्रादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः ।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा सहस्रतमौ दीपेत्याहुः ।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्वह्नां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि चेद्भवति^४ तदप्रचयवनरूपम् ।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^५ या प्रथमोप-विशेत् सा सहस्रतमौ कार्येति ।

२४. संस्थापिनीनां^६ प्रथमोपवेशनम् ।

२५. अथ वा यो वा विजनिष्यत^७ इत्यथश्रीना ।

१ O •विन्दुचिराचनानाम । २ C कलार्पण । ३ A C (orig) कस्यापि ।

४ C घनप्रचयश्चि • M बाध • ५ Corr ; C संस्थापिनीनां प्र • A •स्थापिनीनां ।

६ त om O M.

२६. संनिहृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा अथङ्गा वज्रचीरा नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत्^१ शोभनं तत्तद्गृहे स्थादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदचिराचो नाम अहीनस्तस्मिन् चिन्वेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य शोभयतः पिबतश्च मादतश्च चिपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति ।
एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिराचे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां चिराचाणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः ।

२. मेदोऽसृक्कांसमज्जावयवाः ।

३. अपि च चतुर्मादाः पशवः ।

४. अग्न्यनुसामाचर्वणमधिदैवतं ब्रह्मा चतुर्विधम् । अध्यात्मं चत्वार्यङ्गानि ।

५. एवंश्लोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य श्लोमविधेः^२ सत्यर्थः श्रेयः ।

७. अमदग्रेयत्पराचो ऽयमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ऽनेद्यतुर्वीरसंज्ञकयत्पराचः ।

९. एष प्रथमस्त्राहः श्लोमसमाहारः ।

१०. एष प्रथमस्याङ्गस्त्रिदुःसृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते^१ ।

११. सर्वस्मिन्नदनि पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । चिणवः प्रजन्यते ।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । चयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।

१३. उक्तेन न्यायेन ।

१४. स्यष्टम्^२ । वीरबाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते ।

१५. तस्य चत्वरश्च ग्रहं वक्ष्यत इति शेषः ।

१६. तदभिप्रायेण ग्रहमपि भवति ।

१७. यो जात इति ।

१८. वा पचयोक्ते ।

१९. तृतीयं^३ वैरूपपृष्ठं भवति यत्नेन । तस्मिन्वति वैराजा-
नृतीयसवनं । चतुर्थादङ्ग इत्यर्थः ।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराज-
पृष्ठमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरूपानृतीयसवनं
तृतीयादङ्ग इत्यभिप्रायः ।

२१. चतुर्थमङ्गमवतीत्यानन्तर्यात् ।

२२. प्राज्ञतमतिराजम् । इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२३. अथमपरश्चत्वरश्च ग्रहयोगविशेषः । आभिष्वविकानाम-
ङ्गानामभिष्ववतुषो भवति ।

२४. पार्थिकानामङ्गां विश्वजिह्वतुषः । आभिष्वविकानां पार्थि-
कानोतराणि ।

१५. पार्थिकानामेव^१ प्रास्ततो ऽतिराचक्षतुर्थो भवति
महाव्रतं वा ।

१६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२४.

१. आप्रोतीति वाक्यशेषः ।

२. 'चीणि सवमानि अग्रीयीमीथो ऽनूबन्ध्येति पाङ्गो यज्ञः ।
पञ्च जना^२ इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यथात्मम् ।

३. तत्कार्यवादः ।

४. तदिदमहयोगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः ।

५. कनिष्ठा ।

६. उपकनिष्ठिका ।

७. मध्यमा ।

८. अनामिका ।

९. अङ्गुष्ठः ।

१०. मध्यमामभिनयेनाह^३ ।

११. चतुर्ध्वंस^४ व्यस्ताः सोमास्त एव चाच^५ समस्तास्तेनाय-
मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति^६ ।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चराचस्य प्रस्तमुच्यते ।

१३. एवमयं चतुराचः । पञ्चममहर्निरूप्यते ।

१ A प्रास्ततायाश्च । २ C D om. इति । ३ A नयेनानाया । C नयेनि ।

४ □ चतुर्ध्वंसइष्ट M चतुर्ध्वंसइष्ट । ५ C D om. चाच । ६ A इति इति ।

१४. पञ्चमस्य आभिष्वविकस्य द्वे सवने । पृथक्स्य षष्ठादक्ष-
कृतीयसवनमित्येतच्छ्रुत्वं पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिष्वविकस्य । वाग्रब्दो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिष्वविकात्पञ्चमे तृतीयसवनं भवति । अथ द्वे
सवने पञ्चमादाभिष्वविकात् ।

१७. पञ्चान्तरमेतद्विधानवामर्यात् ।

१८. पाठिकाणां चतुर्थं इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिष्वविकपक्ष इतरच ।

२१. उक्ताद्योऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. द्यौश्च इत्यिवी चेत्यादि षण्णोर्नोरिति यद्विधमधिदेवतम् ।
षष्ठज्ञोऽयमात्मेत्यध्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि^१ पञ्चहानि ।

४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितौऽन्तरं महाव्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृथक् पक्षेऽभिष्ववः ।

७. उक्ताद्योऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।
२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम् । वसुद्धानि विद्या^१ सप्तमौ-
त्यध्यात्मम् ।
३. एवमुक्तः सप्तराजः ।
४. वक्ष्यमाणः सप्तराज एवसंज्ञकः ।
५. यथोक्तानि सप्ताहानि ।
६. वक्ष्यमाणः सप्तराजस्तेनाप्तः ।
७. अथैव संज्ञान्तरं जनकसप्तराज इति ।
८. वसाभिष्टविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्यथमहयोगपक्षः ।
९. इतरेषां पार्थिकानां विद्यजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहयोगपक्षः ।
१०. यथा^२ सप्तमो वैश्वामरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।
११. कृतव्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।
२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम् । अष्टावद्धानीत्यध्यात्मम् ।
३. उक्तार्थमेतत्सूचम् ।
४. पार्थिकानामेव सप्तमः ।
५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

६. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । उभयोः शुद्धाभिप्लवयोरभिजित्सप्तमो विद्यजिदष्टमः ।

७. उक्कार्यो ऽर्षवादः ।

२८.

१. अनुष्ठीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम् । नव प्राणा इत्यध्यात्मम् ।

३. अनेन वाह्येर्गेन नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः । गोसंज्ञक उक्थः । आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः । ^१एवं चिरुपयन्ति । एवं नवरात्रम् । तं ब्रह्मक्षीपिग्रन्थ इत्याचक्षते ।

५. कृतव्याख्यानो विधिः^२ ।

२९.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम् । दग्नेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम् ।

२. दग्गरात्रस्याह्येर्गे उच्यते । अर्धर्षो ऽभिप्लवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैश्वानरयेति
दग्गमं वक्ष्यति ।

३. प्राकृतो वा दग्गरात्रः संख्याविकारेण विवृतः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दग्धस इत्युक्तम् ।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनयोदितः । तत्रायमर्षवाद उच्यते ।
एतेन दग्धरात्रेण किञ्च जलो जाद्वकर्णं दद्या चयाणां राव्यं
निगुह्यागोत्राययववंशजानां जाद्वकर्णः प्राप । कतमे पुनस्ते 'नि-
गुह्यागोत्रा इति । अत आह । काश्ववेदेहयोः पुरोहितो बभूव ।
कौशल्याश्च च राज्ञः ।

६. तस्य च जाद्वकर्णस्य तां विधिमभिधाय^१ मम स्यादिति
मन्त्रानः पितरमधूके ऽधिप्रापितवानुपलभवानित्यर्थः । पक्षित
यज्ञकामान्यान् जनाङ्गिर्या यज्ञसा समर्धयितुं जानासि येनान्येभ्य
एव एतां विद्यां प्रयच्छसि । आत्मानं समर्धयितुं अस्मात्समृद्धिदारेण
नैवेच्छसि ।

७. ततः येतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र येतकेतो मा नैवं वोचः ।
उपदेशयज्ञकतुरेव सोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं^२ ममाभीष्टम् ।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञकतोरप्रकाशोकरणं^३ विद्यादानं फलं^४
तत्त्वमेव^५, कर्तृके^६ ऽप्येकस्मिंश्चिद्ब्रह्मन्वयौ विज्ञातवामसि । एतदुक्तं
भवति । तदेतद्यज्ञकतोः फलं श्रूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञमास्त्र-
प्रकाशने तु फलस्येधत्ता नास्ति ।

१ A रात्र्यभिगुह्याः । गोत्राः । O M निगुह्या गोत्रा—ययववंशः । D निगुह्या-
गोत्राः act to निगुह्य(?)गुह्याभं गोः । २ A (?) अभिगुह्यागोत्रा ।

३ A अतिधाय O (orig) आनमस्यार्द्रादिनि M मायस्याः । D अतिधायमस्यार्द्रादिनि ।

४ A यायादित्येव इत्येव ।

५ A करणं ।

६ A om. फलं ।

७ A C (orig.) D M तन्म ।

८ C कर्तृकारके D कर्तृकारे ।

८. उग्रन्दो प्रग्रब्दस्थायै^१ । किलेति विद्याप्रकर्षे । यथास्य
येतकेतोः पिवाभिहितं यज्ञग्रास्त्रप्रकाशयितुः फलम् ।

१०. तथेतदेदित्यम् । श्रद्धा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दग्गराचः पुरोधामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. विककुद् इति^२ चतुष्टोमो दग्गराचो यज्ञः ग्राह्यान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमश्चिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ ग्रहं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्तविशेषविहितः ।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्चन्दोमश्चिककुदित्युच्यते^४ । चयो
ऽप्येते छान्दोग्ये विहितस्तत्तैवाहर्योगो दग्गराचतो वा ।

१६. अथमपरो ऽस्य दग्गराचस्याहर्योगकल्पः । पूर्वस्मिन्नपि
कल्पे वैश्वानर एव^५ दग्गमद्यग्रब्दात् ।

१७. अथ चापरो दग्गराचकल्पः ।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानमरोचनो ऽयं विधिगो^६ ऽर्थवादः ।

१ A उग्रन्दो ग्राम. CD नचन्दो नग्रब्दस्थायै. २ A विककुप् इति CD M
विककुद् इति चतुष्टोमस्य ग्राह्यान्तरे. ३ A विककुदाभिधान. CD विककुदाभि-
धानः तदस्य ग्रहं M विककुदाभिधानस्तद्दग्गराचं. ४ A विककुप् इत्युच्यते CD M
विककुद् इत्युच्यते. ५ A inserts between एव and दग्गम the text and
comm. of xvi, 15, 3 ff beginning with शुवेव्याख्यानं जन्वा and ending with
तिराचः (19). ६ C रोचवापायं विधिः ।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणैकेकादशरात्रेण ।
२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः । अध्यात्मं दग्नेन्द्रियाण्येकादशं मनः ।
३. इति तु ब्रूह इति यचोच्यते स ब्रूहच्छब्दाः ।
४. अथ सभूह इति यचोच्यते स बामूहिको दशरात्रः ।

स वा भवति ।

५. एकादशमहः ।

६. दशरात्रो भवति ।

७. दृष्टद्वयन्तरप्रवृत्त्या दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः ।

८. तमनेनाहर्योगेन विधिष्टमेकादशरात्रं पौष्करीकमित्या-
चक्षते याज्ञिकाः ।

९. अयुतं गवां पौष्करीके दक्षिणा भवति ।

१०. अयुतं दश सहस्राणि^१ पूर्वोक्तानि । एकादशमसहस्र-
मित्येके मन्यन्ते ।

११. शूद्रपत्न्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्त इत्येवमादिना
धर्मजातेन युक्तः । अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नाष्ट
धर्मः ।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादाय^२ उपन्यासः ।

१३. यतो ऽभ्यधिकां श्रियमिच्छन्ति^१ उत्तरोत्तरिणीमुत्तरो-
त्तरोत्कृष्टां श्रियं विविधां च दीप्तिं प्रगंषां साधुवादरूपां च
विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं^२ सर्वजनातिप्रयमुपभोगसंबद्धमित्येतदा-
प्नोति य एवं वेद ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्नौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA
TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA
AND
GOVINDA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,
Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No 938

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
1899.

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१.

मधुसूदनगुहं वन्दे देवमातं प्रथोविदम् ।

छप्यं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥१॥

सप्त चैतान् गुरुन् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।

भाष्यं महाप्रतप्ताहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्यनेन वाक्येन
शुद्धपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्त इत्येवमाद्युक्तो द्वादशाहः
सत्ताहीनेषु प्रकृतिस्तेनातिदिग्यते । तत्र विकृतौ द्वादशाहो घेर-
होभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय^१ एकाहार्थं महा-
प्रतमाचरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाप्रतं
विद्धे तस्य चानुष्ठानकाले कमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १२)
दशमादक्तो महाप्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन
सूत्रकारस्य दशमादक्तः परमयातो महाप्रतस्येत्यादि महाप्रतस्य
सूत्रणं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमयातो महा-
प्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाप्रतं^२ कर्म प्रथमेवोपदिग्यते । सत्यम् ।
उच्यते । ॥ हि पाठक्रमवगेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्वारपरा-
कयोर्मध्ये दर्शनात् । तथा चास्य कतोराश्वकसंबन्धात्प्रथगुपदेशः ।
कथं पुनराश्वकसंबन्धः । श्रुतेः । ऐकादिकमेव स्माद्रूपं वा एकाहो

ब्रह्मैतद्वर्तमानैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः
 अवणात् । उपनिषदाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति । एव-
 मेकनिरूपणत्वेन संबन्धः । श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव । सर्वकर्मविधानानन्तरं
 प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते । तस्मात्सूत्रकारस्यापि
 सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते । अनुष्ठानक्रमानुयाह-
 काणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि । यथा होचकाणां प्रस्वकृत्तौ
 प्रातःसवने ऋःसोचियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभि-
 जिति विषुवति दृष्टपृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७)
 पष्टादिति । तथा तृतीयसवने । अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं दृष्ट-
 पृष्ठं विश्वजितं (१२. १७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्त्यानि कुर्यु-
 रिति । एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुगृहीतो भवति । होचकाणां परि-
 गणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुयाहय^१ तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः
 कर्मवाङ्मन्त्रास्पृशक्^२ 'सर्विसारान्महाव्रतीयपदार्थान्^३ सूत्रकार उप-
 दिशति ।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः । अथग्रन्थो विमेषाधिका-
 रार्थः । महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः^४ । आनन्तयायां
 वा । अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्मोच्यत इत्यर्थः ।
 अतःग्रन्थः क्रमार्थः । सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि । अतः क्रमप्राप्तं
 महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वर्थो वा । यतः सर्वाणि
 कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः ।

२. महाप्रतीयादङ्गः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले कियद्वा दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । होता प्रेङ्गफलकमुदुम्बरकाष्ठ-
घनं तदर्थमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिन्नतीत्यर्थः । ननु
संस्थिते दशमे ऽहनि (१७. ६. २) सदो हविर्धानानि सम्-
हन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादङ्गः परं महाप्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्ग-
फलकादि कथं नाम न कियत इति चेत् । उच्यते । अपि हे वा
चोणि वा (१७. १. ८) फलकानि संदधुरिति संतष्टमिति चापे
वक्ष्यते । संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कति-
पयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्गफलकाचर्यमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्य-
मिति ।

३. प्रेङ्गफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः । समपस्य परिवासनं
ना भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते । वृण्यते च । अयत्सो यः ग्रमी-
गर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राप्नुवी शाखा उदौची वैर्ज-
गापि वैत्येवमाद्यरणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति ।
तस्मादचापि शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समपस्येति ।

४. होतोदुम्बरस्य प्रेङ्गफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम् । कथ-
मुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वक्षां दिग्वादित्योदयनदिगभि-
मुखौयोदुम्बरीं शाखा गतवती सा ज्ञेयत्वा । ननु सर्वदा पूर्वक्षां
दिग्वादित्योदयनं भवतीति । कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्यो-
दयनत इत्युच्यते । सत्यम् । राशिभेदात्पूर्वक्षां दिग्वापि आदि-
त्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते । अतो राशिं विचार्य यस्मिन्नाशौ
यक्षां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बराशामुत्पाटयतीति

शास्त्रनियमः । अथवा अयमर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि या शाखा सा वेत्तव्या । यतः पूर्वस्थां दिग्वादित्यस्योद्गमनं भवेदिति ।

५. पुरस्तादविद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते ततोद्गमाश्रितापि वेत्तव्या । अचोत्तरत्वं इति सामान्योक्तेन कोणाभिमुखौ याद्या । तत्र दिगन्तरत्नप्रवणात् ।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्थोर्दिग्गोरविद्यमानशाखात्वे पश्चान्तरमेतत् । यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणमर्था शाखा कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि याद्या । दक्षिणा दिक् पित्र्यत्वाच्च प्रयोज्येति नाग्रङ्कनीयं वचनात् ।

७. जघन्यपश्चान्तरमेतत् । यदि प्रहतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे याद्या ।

८. द्वितीयस्योदुम्बरे पश्चान्तरमेतत् । समग्रमण्डुम्बरं स्तपरिजनेर्मूले वेदयित्वा प्राङ्निष्ठसुदङ्ग तिष्ठस्युत्पाटनमात्रं होता कृत्वा प्रेङ्खफलकं कुर्यादिति शेषः ।

९. प्रहतस्योदुम्बरस्य दे वा चौष्टपि वा फलकानि मंदधुः । संतछार इति शेषः । दे वा चौष्टि वेतीच्छाविकल्पः । यथा पविचकरणे । कुशतरुणे अविधमे अविच्छिन्नाये अनन्तर्गर्भे प्रादेमेन मापयित्वा कुशेन च्छिनन्ति पविचे स्य इति । दे चौष्टि वा भव-

नीति उदुम्बरस्य महत्त्वे फलकद्वयम् । अणुत्वे फलकत्रयमिति
कस्य चिद्व्यवस्थाशङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

१०. तत्फलकं प्राग्लभ्यं वाज्रमात्रं वाज्रप्रमाणं भवतीति ।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुत्वतो ऽरबिमात्रम् । अरबिप्रमाणं
भवतीति ।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सत्यक्तष्टं सुनिष्पादितं
भवतीति ।

१३. वक्ष्यति तापश्चादुदीचीनायं फलकं (१७. १०. ४)
निधायेति । तस्माच्चथा तस्यार्थं प्रायते तथा भवतीति ।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वित-
र्दयति सखिद्रं कारयतीति ।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य^१ फलकं क्षतमेत-
स्योदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानग्राखस्य^२ । तद्द्रवितले
ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा । विशाख्यौ वंशधरणसमर्थग्राखे
क्षेदयन्ति स्वपुरुषाः ।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ । पुरुषप्रमाणं किञ्चिदतिष्ठान्ते ।
परःशब्दो निपातः । अथादयः कान्ताद्यर्थं द्वितीययेति^३ समासः ।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा क्षेदयन्तीति शेषः । वंशं
विशाख्योरुपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं
क्षेदयन्ति ।

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्द्रवितले ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थफलकं क्षतम् । १ C • शाखस्य
समर्थोदुम्बरस्य वा । २ A कान्ताद्यर्थं द्वितीयेति ।

१८. इति संबन्धः । यदि देशविशेषादुदुम्बरान्नाभक्त्या सति यो ऽन्यो वृक्षः फलपदण्णश्रीलो यंश्चियत्वादश्वत्यो वित्तो वा तस्यै-
तत्सर्वं फलकादि कुर्यात् ।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वचानन्तर्याणौ ऽयमशब्दः । मुञ्जमयरज्जुद्वयं
कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

२. ते रज्जू वृक्षे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

३. तद्रज्जुद्वयं वित्तकारयन्तीति ।

४. दिव्यायामं किञ्चिदतिकान्ते परोदिव्यायामे । प्रमाणात्तस्य
एवंविधे कारयन्तीति ।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-
कल्पयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

६. उदुम्बरविकारामासन्दौमासनविशेषमुक्ताचर्यं संपन्नं सन्ध-
ग्रिप्यादयन्ति ।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्या आयन्त्याः प्रादेश-
प्रमाणाः यादा भवन्तीति ।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरविप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः ।

९. तामासन्दौ सन्धग्रिप्याद्य विवयन्तीति संबन्धः ।

१०. तामासन्दौ मुञ्जविकाराभिः स्रन्त्याभौ रज्जुभिर्दिगुणी-
कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवयन्ति । वेज् तन्तुसंतान इत्यस्य

धातो रूपं विवयन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति वेष्टय-
न्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुग्रन्थुकां वीणामुपकल्पयन्ति
कुर्वन्ति स्तपुरुषाः ।

२. तस्या वीणायाः पास्ताग्री पलाशविकारा सूता भवति ।
सा च काष्ठविशेषरूपा^१ ।

३. तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो
भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन^२ आगदुहेन चर्मणा उपरिलोम्बा-
भिषोवन्ति । छद्मं कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डं दण्डप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे^३ अथ तस्मिन् दण्डधाविद्धे दण्डे प्रति-
च्छिद्रं दण्डदण्ड रज्जूः^४ प्रवयन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे प्रथक्प्रथक्प्रवृत्तन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमसौप्तानुभिः प्रततन्ती भवतीति ।

१०. पर्णथुका वेतसदृशशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१ C om. वेष्टयन्ति । २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C प्रदेष्टेन ।

५ Both MSS रज्जूः ।

११. स्वयंनघीभूता शरस्येयीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१२. ग्राखान्तरोक्तलवणाद्यतुःप्रकारा वीणाः पव्यः कुर्वन्तीति ।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् ।
पद्मी पूर्वकृतत्वात्^१ ।

१४. या पद्मी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसग्रास्यया
वादयेदित्यर्थः ।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्यां चक्षते वीणावादिनः ।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा
अरातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।

१७. अरातिरूपत्वाद्दिशां जनयित्री भवति ।

४.

१. इतनं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्युः समीपे
करोति ।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहनौ सवादनौ
पूर्वद्वारवाह^१ अभितः सदसो वहिरासञ्चयति । आसप्राति ।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहनौ सवादनावपर-
द्वारवाह^२ अभितः सदसो अन्तर्मध्ये आसञ्चयति आसप्राति ।

१ C. कृतत्वात् । २ C. पूर्वद्वारवाहसंज्ञे द्वारवाह । ३ C. अपरद्वारयोर् द्वारवाह
अभितः । ४ O 10F. अभिवः ।

४. यदि दुन्दुभयः पट् सुसुता सत्तेकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धं मैत्रावरुणधियं दक्षिणेनासन्नयति । एकं सदस उत्तरार्धं ऽच्छावाकधियमुत्तरेणासन्नयति ।

५. मुञ्चकुशानां मिश्रितानामध्वर्योरर्थं कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति स्तपस्याः ।

६. महदुक्तं शंसते होत्रे ऽध्वर्युस्त्वस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति । अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं यत् गृहीतैत्येव होतुर्धिष्यं प्राहुपविशतीति (१७. ११. ९) । तत्रोपवेशनमात्रमात्रावोत्तरकाशं कूर्चं तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति ।

७. अथ होत्रुह्वाध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशमि दीक्षिताश्चतुर्दश वृषीः कुशमयानासनविशेषां कुर्वन्ते । दीक्षितानां वृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाश एव युज्यते । कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रातर्हंसौभ्य इति (१७. १. १) सूनारम्भान् ।

८. ता वृषीस्तादृशीः कुर्वन्ते यादृशो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः । दीक्षितानां वृषीकरणप्रसङ्गेनान्वदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते ।

गणनायः प्रणम्यादौ सुखेनोहादिसिद्धये ।

सात्त्विकदादशादस्य पद्धतिः क्रियते मया ॥

तत्र सात्त्विकस्य दादशादस्य समहाव्रतस्य साग्नित्यत्वात् प्रथममग्निचयनधर्माः प्रदर्शयन्ते । यत्नं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आदि-

ताग्रय इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुद्धपचे पुण्ये
 नचचे पुण्याहे पूर्वाहे मादयागपूर्वकमाभ्युदयिकं आहुं विधायाथेतां
 संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ बडवचनलात्पृथक्पृथक् संनि-
 वपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्यादाहवनीय-
 मुद्धरामि संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्याद्विष्णाग्निमाहरामीत्येवमग्नौ^१
 विहत्याग्न्याधानं कुर्वते । ततो ऽपराहे सर्वे यजमानाः पत्न्यश्च
 यथास्त्रावसथं प्रत्यमन्नीयुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवप-
 नीयेष्टिः । तत्र विघ्नेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृति-
 वत्करोति । ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता
 प्राक्पुण्यो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाद्विहारं यथासंचरं^२ प्रतिपद्य
 बर्हिंराकमणादि करोति । सप्तदश धामिधेन्यः । आवाहने अग्नि-
 मग्न आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्यन्तमावह । अग्निं चववन्त-
 मावह । अग्निं चवभृतमावह । देवो इत्यादि । इदमहं सप्तदशेन
 वज्रेण होतृयजमानयोः । उत्तमे प्रयाजे येऽ यजामहे स्वाहाग्निं
 स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्यन्तं स्वाहाग्निं चववन्तं स्वाहाग्निं चव-
 भृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्ष्णावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोद-
 वाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभर० दिवोऽ ॐ भूर्भुवः येऽ यजामहे ऽग्निं
 ब्रह्मण्यन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्ये० अग्रयुक्ताऽन्वोऽपद् ओजः
 सहः सह ओजः सुः । द्वितीयस्य प्रधानस्य^३ पुरोनुवाक्या । अर्च-
 नास्त्रा हवामहे० तयोऽम् भूर्भुवः येऽ ० हे ऽग्निं चववन्तमस्माक-
 मग्ने अध्वरं जुषस्व० पात्री वौऽपद् ओजः सहः । द्वितीयस्य प्रधा-

नस्तु^१ पुरोनुवाक्या । अग्ने द्युधेन जाग्रवे^२ । समो रन् भूर्भुवः^३ ये^४ अग्निं
 चवभृतं स्वदस्त इत्या समिपो^५ दिदीहि^६ । दीदिही नार^७ वौषट्
 श्रोजः सहः । नित्यः खिष्टकृत्पिप्रीधि देवान्^८ । धों र भूर्भुवः । ये^९
 हे अग्निं खिष्टकृतमयाजग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया
 धामान्ययाजग्नेर्ब्रह्मणतः प्रिया धामान्ययाजग्नेः चववतः प्रिया धा-
 मान्ययाजग्नेः चवभृतः प्रिया धामान्ययाद् देवानामित्यादि । अग्ने
 यदयेति याज्या । अन्वाहार्या दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निर्हविरजु-
 पत सोमो हविरजुपता^{१०} । अग्निर्ब्रह्मणान्हवि^{११} । अग्निः चववान्हविः^{१२}
 अग्निः चवभृद्भुविः देवा आस्यपा इत्यादि सिष्टि^{१३} प्रकृतिवत् । अन्य-
 ब्रह्मता चेयमिष्टिः । अग्निं तु चेय्यमाषसादीक्षितस्तेष्टिरित्युक्तत्वात् ।
 कर्तृविशेषाक्षामविशेषवती चेयमिष्टिः । तथा हि बहूनां चेय्यमाषानां
 संनिवपनीयैकस्योखासंभरणीया । अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य
 या इष्टिरुक्ता सा बहूनां सन्निपां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या
 भवति । एकस्य चिन्वत उखार्संभरणीयाख्या भवति । यौगिकी
 चेयं संज्ञा । संन्युष्यन्ते अग्नयो ज्ञयेति संनिवपनीया । उखा संक्षिपते
 ज्ञयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमग्न्योरेकचकरणम् । हुतः । युतेः ।
 ते वे दीक्षियमाणा अग्नीन् संनिवपन्त^{१४} एकधैव तद्वक्त^{१५} वीर्यं-
 मात्मन् दधते इयेतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (को० १८. १) ।
 तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः । अतश्च संनिवपनात्मागेव कर्तव्या ।
 संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

१ A om.

२ C समिपो दिदीहि बीयार्वो० ।

३ C om. सिष्टि ।

४ A संनिवपन ।

५ A तन्वत् ।

क्रियते । यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभावं एव युज्यत इति युक्तः
 संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः । तथा च प्राजापत्येष्टं पशुबन्धो वायव्यो
 वेत्येतस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम् । आध्वर्यवाधीतेन
 क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति । आध्वर्युणामयं क्रमः ।
 प्रथममग्निर्भुविवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति । अस्माकं तु अयं
 क्रमः । संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तत्र संनिवप-
 नीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते । स्वग्राह्यार्था तु ते वै
 दीक्षित्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः ।
 कथं संनिवपन्तीति ग्राह्यान्तरादुच्यते । तत्र प्रथमं संवादः गृह-
 पतिपुरःधरा^१ ब्रह्मोद्गाहोचध्वर्युमाद्यणां च प्रसोदमैषावरुणमति-
 प्रस्रावपोदमतिहर्षं च्छावाकनेऽग्नीत्सु ब्रह्मण्यपावस्तुदुसेतारो गृहपत्य-
 रणौ समुपसृज्येनं मन्त्रं पठन्ति । य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह
 यदनेन यज्ञेन जैथामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह नः साधुहृत्या
 नाना पापहृत्या य एव पापं करवन्तस्तेव तत् । इति गृहपति-
 भूषंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणौ आदाय
 तयोः स्वाग्नी प्रथमं समारोहयते । ततो ब्रह्मादये उन्नेदपयन्तः
 गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाम्यायंतनानि गोमयोपलिप्तानि
 कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्संस्थापयन्ति । भूषंस्कार-
 पूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च । द्वितीयो ब्रह्मा गृह-
 पत्यरणौ आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । तत उद्गाता गृह-
 पत्यरणौ आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो होता गृह-

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽध्वर्युर्गृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ब्राह्मणाच्छ्वी
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रहोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो मैत्रावरुणो
 गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिप्रस्थाता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः पोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिष्ठतां गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽश्वावाको
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो जैष्टा गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽग्नीकृष-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सुप्रह्मणो
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो याक्नु-
 कृषपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । तत उक्षेता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । एवं गृहपति-
 प्रमुखाः सर्वे सन्निधौ गृहपत्यरण्योरग्नीश्चमारोह्य निर्मथ्य अनु-
 वन्ध्यासमातिपर्यन्तं तं सन्निधाधारणैकाग्रिं भवित्वा तत्र प्राजा-
 पत्येन पशुना यजन्ते । दीक्षाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः^१ समारोपः
 संवाद्समारोपमन्थनादिवचनात्प्रविशति । प्रजापत्यपशौ विभेषः^२ ।
 इष्टकापस्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि इष्टकापस्यर्थं गार्हपत्या-
 दचिषाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी^३ विषत्याग्न्यानाधानं मुख्यः (१३.१४.४)

१ C • संप्रकीर्णमग्निं समारोपय • ।

२ C om. प्रजा • विषः ।

३ A C om.

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाभ्यान्वाधानं कुरुते । परार्थात्पार्थ-
भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं खयंकृताः श्लोकाः प्रदर्शयन्ते ।

आज्यावेक्षणं सर्वाः कर्तव्यं चैक एव तु^१ ।

अन्वारब्धो गृहपतिः कुरुते भुवा असदन्^२ ॥१॥

कुर्वीरम्याहि मां सर्वे भिक्षकास्तथाप्तिमे^३ ।

वृष्टिरसीति सर्वेषामग्ने घृतपते तथा ॥२॥

अग्ने वायो ऽनुपदक्षमेतत्सर्वं सदैव तु ।

मयीदं मध्न पिबस्व कुर्वीरम्यसर्वं एव तु ॥३॥

अथ पितरो ऽमीमदन्तेको सुख्यः परार्थतः ।

कुर्युः सुख्यूहं सर्वं यं वा गृहपतिस्तथा ॥४॥

एक आयायन्तां^४ कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारमेत च ।

सदभि सन्म इत्यादि कुर्युः सर्वं सदैव तु ॥५॥

पञ्च श्लोका मयाख्याता सात्त्विके द्वादशाहने ।

पदार्थानां विवेकाय परार्थात्पार्थभेदिनाम् ॥६॥

सन्नेषु मद्यवरणाभावः । वृष्टयस्तिर्मद्या इत्यथ द्वियजमानके
यज्ञपतौ वज्रयजमानके यज्ञपतौ नित्यूहः । अग्निप्रणयनं । ततो दम्भे-
नेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सदैवाज्यावेक्षणं कुर्वन्ते । ततस्तोत्रो ऽहि
शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वेषामासादितभान्यमवेक्षते । ततो भुवा
असदक्षित्यादिना गृहपतिराज्याभ्यभिष्टमति । द्वियजमानके यज्ञ-

१ A सर्वस्यतिशयविरन्ताश्रमे जाते इत्यर्थः चक्षते । १ C in marg. सर्वेषाभि-
सन्नेषुतः । २ C (orig.) भिक्षकाश्च तथाप्तिमे । ३ C -यता ।

पती वज्रयजमानके यज्ञपतौ नित्यूहः । ततो यूपाञ्जनं । अग्निमन्य-
मम् । ततो व्रतपदणम् । गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सन्निधौ दृष्टि-
रसीत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाचवनौघे समिधमादधते ।
सप्तदश समिधेभ्यः । एकविंशतिर्वा । एकविंशतिपक्षे समिधमानो
अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि^१ समास्वाग्न इति
षट् दध्यात् । ^१इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति
वा । सर्वेषां यजमानानां होतृष्व ऋथ्यभित्याहरणे विशेषः । गृह-
पत्यार्वियाण्यभित्याहृत्याथ ब्रह्मणः । अपोद्गातुः । अथ होतुः ।
अथाध्वर्योः । अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः । अथ प्रसूतोः । अथ प्रयास्तुः ।
अथ प्रतिप्रस्थातुः । अथ पोतुः । अथ प्रतिहर्तुः । अथाच्छावाकस्य ।
अथ नेधुः । अथाग्नीध्रस्य । अथ सप्तदशस्य । अथ पावस्तुतः ।
अथोन्नेतुः । एवं सर्वेषां इयक्पृथक् आर्ययाण्यभित्याहृत्य देवेद्व
इत्यादि । आवाहने द्वियजमानके । आवह देवान्यजमानाभ्यां ।
वज्रयजमानके । आवह देवान्यजमानेभ्यः । अग्निमग्न आवह । सोम-
मावह । प्रजापतिं उपांशु आवह । वनस्पतिमावह । देवां आव्य-
पानित्यादि । सुगादापने ऊहः । द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्नि-
र्होतृं वेतु प्राविर्षं साधु वां यजमानो देवता । पावशिं होतार-
मनृषार्या । इतवतीमित्यादि । वज्रयजमानके । अग्निर्होता वेत्वग्नि-

१ C कैशेधमाप्राप्ताय । १ The text from इदमहं as far as प्रकृतमनुष्यपामि
is based upon the Msc. Chambers only. It was not originally
intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for
the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also,
the Alwar Msc. had already gone back to India.

हेमिं वेतु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता । ये ऽग्निं होतार-
 मवृद्धं । द्रुतवतीमित्यादि । एकादशाप्रियः प्रयाजयान्याः । ऊर्ध्वं
 अथ समिधो भवन्तीति द्वादशाप्रियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः । एका-
 दशान्ते पर्यग्नय इत्यादि० दैत्याः अमितार उत च० मेघपतये
 मेघ । प्राक्षा इत्यादि । सुगादापनं पूर्ववत् । ततो वपायां विधेयः ।
 भुवा असदन्नित्यभिमर्शनं० यज्ञपतिशब्दस्योदः पूर्ववत् । दृधन्वन्ता-
 ब्राह्मणैर्वा सप्तैषौ । मेघावरुणस्य सर्वमग्नीषोमीयवत् । विधेयस्तु
 वपायाः पुरोनुवाक्याः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे० विधेम । ओम् ।
 होता यक्षप्रजापतिं उपांश्च ऋगस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-
 र्हीतयंज । ये १०-यस्येमे हिमवन्तो महिषा० विधेम वो १ षट्
 उच्चैः । पशुपुरोडाग्रे भुवा असदन्नित्यभिमर्शनं० पशुपुरोडाग्नस्य
 पुरोनुवाक्या । य आत्मदा बलदा यस्य० धेम । ओम् । होता
 यक्षप्रजापतिमुपांश्च पुरोक्षाग्नस्य जुषतां हविर्हीतयंज । ये १ यजा-
 महे येन द्यौरुषा पृथिवी च दृष्टा० धेम । वो १ षट् । इक्षोप-
 ङ्गाने सर्वेषां मयीदमिति जपः । होतुस्तु उपहृतो ऽयं यजमान
 इत्यतः प्राङ्मयीदमिति जपः । दियजमानके । उपहृताविमौ यज-
 मानावुत्तरस्थां देवयज्ञायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे
 देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । बह्वयजमानके उपहृता
 इमे यजमाना उत्तरस्थां इत्यादि । अथ केचिदूहान्तरं कुर्वते ।
 तद्वाय्विबुद्धत्वादध्याभिर्नाद्रियते । अथ पिबस्वेत्यादि सर्वं यजमाना
 बर्हिषदं पुरोक्षाग्नमभिमृशेयुः । अथ पितर इति मृदपतिः कुर्यात् ।
 अमीमदन्त इति च । इदयादीनामायादनोत्तरकालं भुवा अस-

दक्षित्यादिनोदितयज्ञपतिशब्देन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादी-
 न्यालभते । ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणा-
 त्मानमभिमृशेयुः । पशोः पुरोनुवाक्या । यः प्राणतो निमिषतो
 महित्वा • धेम । ओम् । होता यज्ञप्रजापतिं उपांशु • ह्यगस्त्य
 चविषः करदेवं प्रजापतिः उपांशु • जुपतां हविर्ह्येतर्ह्यज । ये ६ •
 चे यं क्रन्दसौ अवसा तस्तुभाने • धेम उपांशु • वौषट् । देवेभ्यो
 वनस्पतेः पुरोनु • होता यज्ञदत्तस्यति यच प्रजापतेः उपांशु
 ह्यगस्त्य • यज । ये ६ • वनस्पते रश्मनया निधूयेत्यादिका याज्या ।
 ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वाचो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते । अतुप-
 दक्षमिति च • पिप्रौहि पु • होता यचदग्निं स्विष्टकृतम् • सोमस्य
 प्रिथा धामान्यथाद् • प्रजापतेः उपांशु ह्यगस्त्य चवि • अग्ने यद-
 क्षेति याज्या रक्षायां पूर्ववत् । ब्रह्मणो देव सवितरित्यच द्वियज-
 मानके यज्ञपती बह्वयजमानके यज्ञपतीमित्यूहः । देवौ जोष्टौ •
 वसु वायांश्च यजमानाभ्यां द्वियजमानके • यजमानेभ्य इति बह्व-
 यजमानके । धूहन् सर्वं सप्त कुर्युः । अशक्वेऽन्वारभेयुर्मन्त्रं नुवाणाः ।
 प्रजापतेर्वनस्पतेरुज्जितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि । द्विय-
 जमानके अग्निमद्य होतारमवृषीतामिमौ^१ यजमानौ पचन्तौ पत्तौः
 पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ • प्रजापतये उपांशु • ह्यगं । सूपस्था •
 रभवत् • प्रजापतये ह्यगेन • नपादवृषीतामिमौ^१ यजमानौ
 वज्रभ्य आ संगयेभ्यः (वा० सं० २१. ६०) । एष मे देवेषु • न्यदु-
 स्तान्याभ्यामा च शा • ब्रूहि । बह्वयजमानके अग्निमद्य होतारम-

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्वीः पचन्तः पुरोडाशं वध्नन्तः प्रजा-
पतये उपांशुं क्वागं । सूप० वत्० प्रजापतये० क्वागेन० नपाद-
वृणीतेमे यजमाना वध्नन्तः आ भंगयेभ्यः । एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्देभ्यः
आ च ग्रास्ता० ब्रूहि । सूक्तवाके । इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती
वामस्मिन्यशे यजमानौ द्यावापृथिवीं स्तामिति । अग्निर्हवि० सोमो
हवि० प्रजापति० उपांशुं हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि०
देवंगमायामाग्रासाते इमौ यजमानौ । द्योर्नक्षत्रानामग्रीं ग्रमान्ते
उच्चार्यावसानं । अमुकग्रमां अमुकग्रमांषाविति । ततो द्योरपि दे
व्यावहारिकनामग्रीं ग्रमान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाग्रासाते
भूयो हविष्करणमाग्रासाते आयुराग्रासाते सुप्रजास्त्वमाग्रासाते
दिव्यं धामाग्रासाते यदनेन हविषाग्रासाते तदग्रास्तां तदृथास्तां
तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः । उभे चैनौ^१ द्यावापृथिवी
इत्यादि द्वियजमानके । वध्नयजमानके ओमन्वती वो ऽस्मिन्यशे
यजमाना द्यावापृथिवीं स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः
उपांशुं० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाग्रासत
इमे यजमानाः । गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश मन्त्रचनानामानि
ग्रमान्तान्युच्चार्यावसानं । अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्र-
मांष इति । तत्संक्षेपमेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि ग्रमान्ता-
न्युच्चार्यामुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमांष उत्तरां देव-
यज्यामाग्रासते भूयो हविष्करणमाग्रासते सुप्रजास्त्वमाग्रासते दिव्यं
धामाग्रासते यदनेन हविषाग्रासते तदग्रासुस्तदृथासुस्तदेभ्यो देवा

रासन्तां० मानुषाः । उमे चैनान्^१ द्यावापृथिवी इत्यादि । ततः
 पन्नीषंयाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये सुवेष जुहोति ।
 यं वां देवा इति । होतुर्दध्यश्लोपस्थानं । गृहपतिराध्यायतां ध्रुवा
 हविषा हतेन ध्रुवामाप्याययति । गृहपतिरेव समिष्टयजुर्ह्वयमान-
 मन्वारमते । पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राशनान्तं सर्वं सर्वं यजमानाः
 कुयुः । प्राजापत्ये पशौ शिष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखार्धभरणा-
 दित्याजुर्वेदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोयः । ततः
 सर्वेषां मन्यनं । ततो दीक्षाकाष्ठे पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते । य
 इतो ऽग्निर्जनिष्यते० य इतो ऽग्निर्जनिष्यते० पशुबन्धस्थाने अनेन
 सूक्षेपेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशान्वायतनानि गोमयेनोप-
 स्त्रिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वो-
 क्तेन ब्रह्मादयः स्नान्स्नानशीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं
 भूमिसंस्कारपूर्वकमाश्वनीयमुद्धृत्य स्त्रीययोररण्योः स्नावग्नौ समा-
 रोचयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्नौस्नावग्नौ
 समारोचयन्ति । निर्मण्याग्नौ विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहप-
 तिसन्त्रमा^२ नो देवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चेरेवं
 कुर्यात् । तथा आदित्यो नो देव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो
 देवो होता त्वं मानुषः । वायुर्नो देवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजा-

१ O (orig.) उमे च नो, in marg. उमे चैनानिति वा । २ O in marg.
 चन्द्रमा नो देवो ब्रह्मा । उपांशु । उच्चेस्त्वं मानुषः । आदित्यो नो देवः । अग्निर्नो देवः ।
 वायुर्नो । देवो प्रजापतिर्नो देवः । अश्वतो नो देवाः । द्विषजमानके बभ्रयजमानके
 गृहपतिः ।

पतिर्ना दैवः सदस्यः त्वं मानुषः । अतस्ते नो दैव्या होचाग्रंसिनो
यूयं मानुषाः । दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्वैविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे
वृता भर्गभर्गं न इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति । ततो देवयजनजोषणं ।
ते पुरस्तादेव दीक्षाः प्रसवाक्कल्पयन्त इति श्रुतेः । प्रागेव दीक्षा-
प्रसवकल्पनं । इष्टाग्रमं । अथु दीक्षा । ततो दीक्षणीया । प्रथम-
मग्न्यन्वाधानं । ब्रह्मा संस्कारादि करोति । पञ्चदश सामिधेन्यः ।
अथ्यभिव्याहरणादि इष्टकापग्नौ व्याख्यातं । आवाहने । अग्निमग्न
आवह । सोममावह । अग्नाविष्णू आवह । वैश्वानरमावह । आदि-
त्यामावह । देवा इत्यादि । ये १ ऋ स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा-
ग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि ।
वार्चस्त्रावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू मयि तत्० ण्यत्
ओम् ये १ अग्नाविष्णू मयि धाम० ण्यत् । वौषट् । अतावानं
वैश्वानरं भीमहे । ओ० धे० वैश्वानरं नाभिं यजाना० देवा १
वौषट् । त्यान् नु चचिर्या अवः ०ष्टवे । ओम् । ये १ ऋ आदि-
त्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्० अणानि । वौषट् । नित्यः
स्त्रिष्टुठत् । इक्षायां उपहृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके वज्र-
यजमानके उपहृता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर
उदूचमशीयेति^१ तस्मिन्नुपहृताः । सूक्तवाके । 'देवंगमायामाग्राघाते
इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदूचमशीयेत्याग्राघाते^१ द्विय-
जमानके । देवंगमायामाग्राघाते इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदू-

१ O (orig.) उदूचमशीयेति तस्मिन्नुपहृताः in marg. विचोचशी तस्मिन्नुपहृताः...

१ C adds in marg. यजमानौ यतावर्चिषो स्वाहा । १ O in marg. शिव...वी ।

चमग्रीयेत्याश्रासते वज्रयजमानके । अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यातं ।
 अर्धयुमन्वारन्ध्रीद्वभणानि जुह्वतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वं यजमाना
 मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीरनु-
 मन्त्रयेरन् । प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्० क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृति-
 वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमग्रीयेति सुत्यादिले० सुत्या उदृच-
 मग्रीयेति सुत्यावज्जले । अग्रीपोमीयस्य पशुपुरोसाग्रमनु देवसूभ्यो
 हवींषि निर्वपन्ति । यजम्रेषाणि । श्वाशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवा-
 घाशुनामग्रये गृहपतये श्यामाकः सोमाच्च वनस्पतये नैवारो वृह-
 स्पतये वाचस्पतये ह्यायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये
 नाम्बो१ मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि ।
 श्वाशुकाः पुनःप्रहृष्टाः ग्रीहयः । आग्रवः पचचयपाकिनो ग्रीहयः ।
 उत्तरे चरवः ह्यायना रक्तशालयः । स्वयंजाता ग्रीहयो नाम्बाः१ ।
 तेषां धान्यापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं न प्रमिये० अग्निर्हता
 गृहपतिर्धैव्यवाल्मीकिः० त्वं च सोम नो वशो नृक्षा देवानां पदवीः
 कवीनां० वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः०
 इन्द्रं वयं महाधनं उहं नः० यथा नो अदितिः करत् उप ते
 सोमान्यशुपा इवाकरं० निषस्त सर्पणीधृतो महा आदित्यः० इमं
 मे वरुण शुधी हवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने । अग्रीपोमीये
 सर्वमिष्टकापशुवत् । इलोपह्वानसूक्तवाकयोर्दीक्षणीयावत् । सवाज-
 पेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं कृतां पद्धतिं प्रदर्शये
 प्रकृतमनुसरामि ।

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो विभक्त्यो मार्जास्त्रीयं परियन्तीत्यपे
वक्ष्यते । तद्य दास्यो भवन्तीति कात्यायने । मार्जास्त्रीयं दास्यः
परियन्ति । ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्पक्षा भवन्ति तावत्संख्याकान्
नवान् नूतनान् कक्षग्रान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति^१ यज-
मानाधिकारिणः ।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वक्ष्यः संदासो यस्मिन् तं विततवक्ष्य-
मश्वरथमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः ।

२. धनुः प्रविद्धम् । इयवस्य । तानुपकल्पयन्तीति ।

३. उपकल्पयन्तीति श्रेयः । राजानं देशाधिपतिं । राजमात्रं
अत्रियमात्रम्^२ । तं कौटुम्भमिति । आजेरदारं । आजिः संपाम-
स्त्रेपुष्वधनधर्मम् । व्यत्ययो बहलमित्यनेनाजेरिति शस्त्रार्थं पठो ।

४. राज्ञो ऽस्त्राभे राजमात्रास्त्राभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म
कर्तुं जानाति स एव कुर्यात् ।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राज्यौ प्रज्ञे
प्राग्दिङ्मनशीले स्तूपे शाखे विभिन्वन्ति निखनन्ति । किमर्थम् ।
आखणाय^३ वेधाय ।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तत्कौटुम्भं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणलेनोच्यते । इत्यसंवर्तं वा । वेती-

व्याविकृत्यः । इत्था भूमिस्तया संवते तिरोहितं यथा स्यात् तथा
 कुर्वन्ति । स्यूयोरन्तराले किञ्चित्स्थानिता भूमिर्ध्वमभिधितनुयुः ।
 इत्थागन्धस्य ठ्यापो भञ्जाकन्दमोर्वञ्जलमिति (६. २. १२) वृद्धः ।
 अथ वोत्करमुन्निधत्तं स्यूयोरन्तराले भूमेर्ध्वमभिधितं कुर्व-
 न्तीति । एतदिशेषणमपान्तरेषापि व्याख्यातुं शक्यते^१ । कथम् ।
 उद्गतं करात्^२ वृद्धाप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्यूयोरन्तराले
 भूमेः मकाशात् वृद्धमात्रं सुक्तोर्ध्वं चर्मणाभिनिविष्टुं^३ कुर्वन्तीति ।
 उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समाप्तः । कात्यायने
 तु उत्तरेण चालात्तं वग्नाचर्मं कटे विग्राह्यां वास्तीर्णं वोद्भिष्टं
 वा विधत्तनिष्पन्नमिति (१२. २. १२) वेधस्यानान्तरमस्ति तेषां
 तथैवास्तु । अग्राकं तु स्नानस्य कण्ठोक्ततादाग्नीध्रमुत्तरेष्वेव वेध-
 करणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमाचो वा एतमासणं^१ विधत्तीत्यग्रे (१०.
 १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विधत्तीत्यपेक्षित उच्यते । तदासणम् ।
 वेधं सपथेय श्रेण नातिविध्यति । पथपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेधधेमिति कात्यायनवचनादर्थं
 मक्षिर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदौति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जपनप्रदेशे
 वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं स्तनन्ति ।

९. ऐन्द्रस्य अथभः प्राजापत्ययाज उपालम्भ्यावित्यग्रे (१०. ७.
 ८) वक्ष्यते । तमवटमेतस्य अथभस्य चर्मणा चर्मोत्तरजोमानि

१ C व्याख्यायते । कर्तुं शक्यते । २ A उद्गतं करात् C उद्गतम् मं करात् ।

३ C चर्मणा निविष्टं । १ MSS ०५० ।

प्राग्धीवाणीत्युक्तत्वात् प्राचीनधीवेण वोदीचीनधीवेण वा उपरि-
लोम्ना चर्ममयेर्दोरकैरभिषीचन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव स्वपभस्य उपासभस्य साङ्गुले-
नाग्नन्ति । साङ्गुलं पुष्पं तेन वादयन्ति ।

—
६.

१. अयामन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्ल-
क्षणी स्त्रीपुमांशौ । वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्पाटः ।
ईदृग्लक्ष्यं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । वनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः ।
वण्डश्च खलतिश्च वण्डखलति^१ । सर्वौ इन्द्रो विभाषा एकवद्भवती-
त्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (१. ४. १७) नपुंसकत्वाद्भूतता
वण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपकृप्ते महाव्रतसामर्थ्या तदेतद्यत्किञ्चिदाक्षिप्यते
तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सवं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दग्धने ऽहनि पत्नीसंयाजान्संस्तप्य सद्ः हविधाने च
समूचन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति मार्जयन्ति ।
विभाषा सेनासुराकायाशालानिशानामिति (१. ४. २५)
शालाशब्दान्तस्य^२ तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्भूतो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः ।

५. अथ अनन्तरमेव नवेर्नूतनैः कुग्रैर्वर्चिभिर्वज्रलं घनं सदसि हविर्धानयोराग्नीध्रे पक्षीशालायां च शिष्टेष्वपि च 'महावेदेः प्रदे-
गेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्यादयः ।

६. स्तरणवर्चिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुग्रभारान् अपठथ प्रातर्हवीकरणार्थं निदधति कुचक्षित्रदेगे स्थापयन्ति । दृषीमन्नेन दर्भमयो वर्तुलाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो मघाराचे महाव्रतार्थं प्रातरनुवाकसु-
पाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुमूचीत्यनेन प्रेषेण ।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसव्यं सहस्रपरिमितं
प्रातरनुवाकमनुमूष्यात् ।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति ।

४. माघेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति ।

५. अग्निष्टोमसंस्तमेतदहर्भवतीति ।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्टवनार्थं भवन्ति ।
एतै के । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

७. ऐन्द्राग्नः सवनीयो ऽवहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नौ वा ।
ऐकादग्निनानां वा यः कस्यिदेकः सवनीयो भवति ।

८. सवनीयस्य पयोरेतावुपास्तमभ्यौ भवतः ।

८. उपाचभ्योरैन्द्र उचैर्भवतीति ।

१०. उपाचभ्योः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वषामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्चर्पणान्तदेतमेष्टुमिश्रं
मेष्टुवन्धनार्थं यत्किञ्चिद्गुणादि तत्सहितं वसिर्वदि वेदेर्वचिःप्रदेशे
नदीतडागादौ प्रचाक्ष्य अथवा चात्वाक्षात्पुरस्तादभ्युद्धृतेर्जलेः^१ प्रचा-
क्ष्यान्तरेण चात्वाक्षोत्तरौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं
पर्यादृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रक्षत्य 'चोतुर्धिष्यस्योत्तरतःपुरस्ता-
त्प्रागयं मेष्टुफलकं विशाख्यौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति चोत्रादयः ।

१२. प्रशास्त्रादौनां यस्यस्य हृष्टादि वेदेर्वचिर्भवति^२ तद-
येवमेव प्रचाक्ष्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं
धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया
(१. १२. १२) यावत्सङ्गृह्यती एकाहे सदस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं
धिष्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथो-
क्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्य धिष्यान्तरेण हत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्यस्य
स्यस्य धिष्यस्य पर्यादानीय उत्तरतो धिष्यं]^३ तत्रतत्र स्थापयन्ति ।
अच्छावाकस्तत्परया द्वारा सदः प्रक्षत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. 'स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाव्रतस्य
पेक्ष्यशुष्कम्भ्रारयोर्मतेन चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

१ C. रेमेक । २ A. अमुहः । ३ C. om. उत्तरतः । ४ A. वृक्षादेर्गः ।

५ C. om. । ६ A. Om.

८.

१. यदुक्तं तस्य वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
कलिन्यायात् । तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं
द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन् द्वे कन्दसी
भवतो गायत्र्यास्तुष्टुभयेति श्रुतेः ।

२. तस्य विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश चक्षः
अर्धर्चावसानाः शस्त्राग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतस्मूक्तमाश्व-
रक्षितं प्रंसति । अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्युच-
शुपसंप्रंसति । तस्मिन् द्वे कन्दसी भवतो विराजस्य चिष्टुभयेति
श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टसूत्रम् । आदिष्टं कथितं सूत्रं
प्रंसनधर्मा यस्य । अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थे
सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्चः शस्त्रास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूचान्मण्डूकश्रुतिन्या-
येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाप्रतस्य वैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. वैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. कुविद्रेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति ।

७. विपुवति मध्यमाच्छन्दोमात्तौणि त्वानि प्रथमे चोत्तमं च
(११. १२. १३) प्रथमात्तौणीति । अतश्चोदां चतुर्वक्ष्य सुप्र-
तीकमित्येतद्वति ।

८. उपालम्भयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्भयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्क्षुर्पणात्तदेतन्मेङ्गमिश्रं मेङ्गवन्धनार्थं यत्किञ्चिद्भुज्यादि तत्सहितं बहिर्वदि वेदेर्बहिःप्रदेशे नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चालास्नात्पुरस्तादभुङ्क्षुर्जलैः^१ प्रक्षाल्यान्तरेण चालासोत्तरौ तौर्धनं प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं पर्यादित्य पूर्व्या द्वारा सदः प्रक्षत्य^२ होतुर्धिष्यस्योत्तरतः पुरस्तात्प्रागपं मेङ्गफलकं विग्राह्यौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होषादयः ।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य वृक्षादि वेदेर्बहिर्भवति^३ तदप्येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यग्नान्तिकामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १९. १२) यावत्सङ्गृह्यती एकाहे सदस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथोज्जेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविष्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं कृत्वा पूर्व्या द्वारा सदः प्रविष्य धिष्यग्नयेन कृत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्यस्य पथादानीय उत्तरतो धिष्यं]^४ तत्रतत्र स्थापयन्ति । अच्छावाकस्तपरया द्वारा सदः प्रक्षत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. 'स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाव्रतस्य पेक्ष्यश्वभृद्भारयोर्मतेन चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

१ C. रेवेन । २ A. बभूवुः । ३ C. om. उपरतः । ४ A. वृक्षादेर्भेः ।

५ C. om. । ६ A. Om.

C.

१. यदुक्तं तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
कृत्स्न्यायात् । तस्य विप्रो विप्रो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमान्यं
द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन्वै द्वे कन्दसौ
भवतो गायत्र्यानुष्टुभस्येति श्रुतेः ।

२. तस्य विप्रो विप्रो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः
अर्धर्चवसानाः शस्त्राग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमावाक-
रचितं ग्रंसति । अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्युच-
सुपसंग्रंसति । तस्मिन्वै द्वे कन्दसौ भवतो विराजस्य त्रिष्टुभस्येति
श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम् । आदिष्टं कथितं शस्त्रं
ग्रंसनधर्मी यस्य । अर्धर्चप्रो वा प्रातःसवनमित्येतस्मा भूदित्येवमर्थं
सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्चगः शस्त्रास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूचाग्निपूज्युतिन्या-
येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाव्रतस्य चैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. चैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. सुविदग्नेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति ।

७. विपुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि प्रथमे चोत्तमं च
(११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति । अतश्चोदां चतुर्वर्ण्यं सुप्र-
तीकमित्येतद्भवति ।

८. एष वा उ कदांस्त्रैष्टुभस्तृचकृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः ।

९. त्रैष्टुभं^१ प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०. पूर्ववद्वाख्या ।

११. पूर्वाणि चीष्णि^२ वृचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासिष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते कृत्तिन्यायेन ।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचकृप्तः । कृप्ताणि वृचानि यस्य । यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि^३ वासिताम्यादियु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७) ।

१३. पञ्चस्त्रिष्टुप्प्रजगतीनामिति त्रिष्टुभां^४ पञ्चः प्रंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्षणो वा प्रातःषवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाग्नन्दो ऽवधारणार्थः । ऐकादिकमेव प्रातःषवनं स्यादित्यर्थः । तदाहर्न त्रैष्टुभं प्रातःषवनं ध्यान्नोद्यति कृत्प्रच्छन्दसो यज्ञमुखमैकादिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्रमतपरमतभेदेन प्रातःषवनस्य कृत्तिर्जातित्यर्थः ।

८.

१. अथ प्रातःषवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं षवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः ।

२. आ ता रथं यथोक्तय इत्येवभाषास्त्रिष्टुभः अस्त्रप्रारम्भणीया प्रतिपद्वन्ति ।

२. इदं वसो सुतनन्ध इत्येवमादिरनुचराख्यसूत्रो भवति ।

४. एष प्रतिपदमुचरल्लक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एका-
द्याप्रकृतिभृतादग्निष्टोमान्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इन्द्रनि-
क्ष्वादिवात् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्पष्टार्थं कचि-
दनुचरे ।

५. सूक्तविष्टुङ्गावन्ध इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं
विस्पष्टार्थम् ।

६. पञ्चस्तिष्ठुपूजगतीनामिति प्राप्ते वचनं प्राकृतधर्मस्मर-
णार्थम् ।

७. निष्केवल्यस्य मरुत्तया मरुत्ततीयस्य कस्यचिदतिरिक्तप्रज्ञा-
स्याच्छन्दोमवत् तन्निष्ठस्यर्थं वचनम् । इति एतावदेव मरुत्ततीयं
नैतदधिकमिति ।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येति प्राचेति (१०. १०. १०) यावन्त-
दन्तर्गर्भस्य स्रक्लस्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्यज्ञताज्ञापनार्थमिदं
सूत्रम् । अथानन्तरं कमप्राप्तं निष्केवल्यसंवेन्धि कर्मोच्यते इत्यर्थः ।

२. कौपीतकिंसमतो ऽयं पचः स्थितिलिङ्गात् ।

३. मरुत्ततीयग्रंथानन्तरं होता प्रेङ्गवटौ खानयेदिति पैङ्गुस्य
मतम् ।

४. दानवाचनाम्भारक्षणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीया-
दिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति । अत्र तु समानकर्तृताविरो-
धाद्भोतुरेव प्रमाणात् । खं धिष्यं जघनेन स्वस्य धिष्यस्य पश्चाद्भागे
चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते ।

५. तस्य चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनायं फलकं
निदधाति ।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकादक्षिः^१ उत्तर-
प्रदेशे च स्वकीयदयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति । सर्वत्र तु
क्लामत्ययान्तत्वात् खानयेदिति धोष्यम् ।

७. 'हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां' दक्षिःप्रदेशे स्वपरिजनेर्दक्षि-
णपूर्वं लेखादयं कारयित्वा मेङ्गवटौ दक्षिणपूर्वां खानयति होता ।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निधि-
यन्ति खनितारः ।

९. तयोर्वटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदु-
म्बरस्य च्छिन्ने ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तरायं वंशं रज्जुबन्धनग्राह्यां
तयोर्विशाख्योरुपरि अभ्यादधाति होता ।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होतृघट्टणं । भूमिस्थो होता ग्रीवसंमितं
वंशं करोतीत्यर्थः ।

११. अग्नीयसि होतॄध्वंवाऊसंमितं वंशं कार्यम् ।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यृष्टे दृढनिखाते पर्यृषति, परितो

दृढयति^१ यथा न व्यथेयाताम् । न कम्पेयाताम् । सुदृढे करो-
तीत्यर्थः ।

१२. तच्चतुर्धनिषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४) । तेषु
मच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुदये यन्विदयं^२ बद्धा रज्ज्वी-
र्यतुर्भिरनैयतुषु च्छिद्रेषु परिव्यथति यथा न संभश्येत । रज्जुच्छि-
द्रेषु भ्रंशनभिषा यन्विचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवधीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तदयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेक्ष्यसूणामुत्तरेण
वंग्रस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा वध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तदयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेक्ष्यसूणां दक्षिणेन
वंग्रस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा वध्नन्ति होतुः
परिजनाः ।

१६. तमेष्टकफलकं सुदृढं बद्धा तथा प्राच्यति अधः प्रचिपति
यथा प्रचित्तमुपरि भूमेः प्रादेशमाधेयं स्थापयतीति ।

१७. तस्या फलकस्याधस्तात्पदेऽग्रे प्रागप्यैरुदगप्यैश्च दर्भैरुपोहति ।

१८. तत्फलकमभिविबद्धं^३ यथा भवति तथा पर्युषति दृढी-
करोति । यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत ।

१९. तत्फलकं संवाध्य सुदृढं बद्धोत्तरस्यां प्रेक्ष्यसूणां चामपा-
श्रयति^४ उत्तरस्यां विग्राह्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं मरुत्वतीयग्रंथनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्धोता ।

११.

१. माहेन्द्रपशुपानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति ।

२. होत्रधिष्यस्यापतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति ।

३. तं होत्रधिष्यस्यापत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्यं
उप नु रमाह इति ।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खसूषामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण
मिक्षस्य पूर्वद्वारेणाग्नौ भग्नं प्रपद्य आग्नौ धीयं धिष्यमुत्तरेण
पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा यथाप्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजाम्बकः
सन् सुवेणाज्यस्याख्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावा-
ज्जतीर्जुहोति ।

१२.

१. अष्टानामाज्जतीनामियं प्रथमा ।

२. मन्त्राणामन्वाहरत्वान्निसूषामाज्जतीनामपोत्तरचापि^१ स-
होपादानम् ।

३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तेरपरा-
स्त्रिष आज्जतयो होतव्याः ।

४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमौ^२ ज्जता वक्ष्यमाणं करोति ।

५. स्रुवं स्वाह्यां युक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति ।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं^१ धिष्णं पर्यत्याग्नीध्रगृह्यत्पूर्वया दारा
निःसृत्य सदसो ऽऽग्रे गत्वा^२ अन्नःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा सुति-
मंशका । तामुत्तरेण प्राञ्जुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति ।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति । कौटुशेषा परिमादसंज्ञे-
ति चिन्त्यते । रुडा वा^३ यौगिकी वेति । अत्र योगो न दृश्यते ।
अथ कश्चित् दृश्येत तथापि रुडिर्योगादसौयसीति रुडिरेवा-
अयणीया ।

८. अथ परिमादाज्जपादनन्तरमचैव^४ सदसः पुरस्तात् सुति-
मुत्तरेणेव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते होता ।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते ।

२. नमस्ते, रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं
पक्षमुपतिष्ठते ।

३. नमस्ते दहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्ष-
मुपतिष्ठते ।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमु-
पतिष्ठते ।

१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण । २ A •पर्यन्तं । ३ C •विदेवेति ।

४ C •मादाञ्जपान्तः ।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुष्क-
मुपतिष्ठते ।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति
तथाप्यस्रस्त्राष्टाधामेतस्मादेव सूत्रारम्भसामर्थ्यान्महाव्रते चयनस्य
विकल्प इत्यनुमोयते । यदुत्तरवेदावग्निरादितो^१ भवति तथा
वति समिद्धस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वार्धादिभागान् कल्पयित्वा क्रमे-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

७. आदित्यदर्शनाय कुशचिद्गतोपस्थास्यत इति मत्वाचैव ति-
ष्ठन्नित्युच्यते । अथेत्यानन्तर्यं ।

८. केचिदेवं वदन्ति । सद्मः पुरस्तात्पुतिमुत्तरेण स्थित
आदित्यमपश्यन् शास्त्राया आकाशं हत्वा तदन्तराखेनादित्यं दृष्टो-
पतिष्ठते ।

९. 'शास्त्राभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देश आदित्यो ऽस्ति तद्दे-
वस्यमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । तथायं मन्त्रः करणत्वेन^१
विनियुज्यते ।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन याज्जनादृत्य सद्मः प्रविशेत् पूर्वो-
क्तेन संचरेण प्रेक्ष्यफलकस्य पश्चादूर्ध्वेन ।

१२. प्रेक्ष्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तत्प्रेक्ष्यमन्वारभ्याविमुञ्च-
न्वाग्यत आसीताय समधिरूप्येति (१७. १६. ५) यावत् ।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं कन्दोगेः शीर्षस्थान् शिरोरूपान्
द्वचान्निगादयेत् । गापयति ।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सद्यः संवादं कुर्यात् ।
कथमित्याकाङ्क्षिते आह ।

३. इतिकरणः संवादानन्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते । मध्य
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पिबे राधेत्येव विभे देवा नमः शृण्वन्तु
यज्ञिषा इत्येतास्तिष्ठ च्चः न द्विष्यींशंस इत्येतस्य द्वादशमंख्याक-
पादसमुदायस्य द्विष्यींशंसंशः । हे अध्वर्यो तस्मिन्द्विष्यींशं प्रति-
पादं^१ द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः । आत्मनो विद्वत्त्वा-
त्पदानुपज्ञानां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि^२ वैपरीत्यमाशङ्क्य
निराचष्टे^३ । होतेवमाह । हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विद्वत् पदानु-
पज्ञांश्च विद्वत्तान् शंसिष्यामि तत्र तदा अविद्वत् एव प्रतिगरो
दातव्यः ।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः । अथ अनन्तरं
होता प्रस्तोतारमाह । हे प्रस्तोतः तव यदा यज्ञ स्तोत्रियाः परि-
शिष्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्^४ । अवसरो वक्तव्यः । तस्मि-
न्नावसरे मम इदं वक्ष्यामाणं सं महानित्यादि जप्त्रव्यमस्ति ।

५. परशाखोयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते । अथानन्तरमध्वर्युः
पार्थिकं स्तोत्रमुपाकरोति ।

१ A ms. इति । २ A वैपरीत्यम् । ३ A निराचष्टे । ४ O शंसति
A श्रूयान् ।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं दृष्टीः कुर्वन्त इत्युक्तम् । यत्र काले तद्भातासन्धारोदणं करोति तदानन्तरमेव प्रक्षोताप्रतिद्वर्तारावेव दृष्ट्यावारोदयतः ।

७. एतत्सूत्रकरणसामर्थ्यादेव दीक्षितानां दृष्टीकरणकाले उपगतारो ऽपि प्रतिपुरुषं दृष्टीः कृत्वास्मिन्काले ऽधारोद्वेयुरिति ज्ञायते ।

८. कदाचिदपि पथ्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । प्रथमं वीणावादनमुद्गातेव कुर्यात् ।

९. तमुद्गातारमतु पद्यात्यन्थो ऽपि वीणावादनं कुर्युः ।

१०. पूर्वदारादिषु स्थापितान् दुन्दुभीन् वादनेवांदयन्ति यजमानपुरुषाः ।

११. तं तस्यैव छाद्रूलेन काले (१७. १. १०) भूमिदुन्दुभिमाग्नन्तीत्युक्तम् । अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिमुपभस्य छाद्रूलेनाहन्ति ।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रान्तरम् । तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो 'घोषान् कुर्वन्तीति ।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्य्यन्थ्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् विभ्रत्यो दाक्षो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दाक्षो हैमहा इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति ।

१५. अत्रादचिण्णेन चिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति ।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं विस्त्रव्यौ परियन्तीति ।

१५.

१. अथैतमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथ एतमुपकृतं रथ-
मस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते ।

२. दक्षिणवेद्यं सस्य पुरस्ताद्गाने युञ्जन्ति ।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्त्रीषु धत्तुरादाय तं रथमा-
तिष्ठति ।

४. न राजा वा राजमात्रो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्त-
मानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राच्याँ प्रक्षेप्नुषे (१७. ५. ५) विसि-
न्त्यग्राखणायेत्युक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति ।

५. तमाखणं पञ्चमहितेन शरेण नातिविधेयम् । आखणसंक्ष-
मेव' शरं करोतीत्यर्थः ।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रित्वे सिद्धे ऽपि द्वितीय-
द्वितीयशराभ्यां सप्तमवेधो मा भूदिति सूत्रान् आखणे चतुः ऽपि
शराः संक्षया एव कर्तव्याः ।

७. तं रथं प्राज्ञमुदस्यसुत्तरपूर्वस्थां दिशि अश्रून्ति शिथिल-
यन्त्यध्वर्यवः ।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्थामेव विमुञ्चन्ति योक्ताः ।

८. अथ यस्मिन्नेवरे प्रस्रोता स्तोत्रियाणां सप्तकं परिगृह्य वेलेत्याह तदा होवा किं कर्तव्यमित्युच्यते ।

१०. अथ प्रस्रोता वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिस्तन्नाहुतेन प्रेक्षफलकं भूमिं च सदैव संमृशन् संमहान् मधत्वा दधादिति मन्त्रं जपति ।

११. अथ प्रेक्षफलकस्योपरि प्राग्वयं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१२. अथ प्रेक्षफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्राग्वयं प्रादेशं धारयन् सं त्रह्य त्राह्यया दधादिति मन्त्रं जपति ।

१३. अथ प्रेक्षफलकमधतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेक्षफलके इतः स्थिते विरभ्यन् वि.कृतः शसं मुक्त्वा विरभ्यवानिति वि.कृतः शसं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेक्षफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश संलग्नं कृत्वा प्रेक्षफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो इतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्के इषीत्यादिकं मन्त्रं जपति । इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः ।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो इतिहरन् रुद्रास्तेत्यादिकं मन्त्रं जपति ।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्तनपदे-
शात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्तेत्यादिकं साद्याज्यायेत्येवमन्त्रं मन्त्रं जपति ।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंस्पृष्टं^१ कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो वियोजयन् विद्ये ता देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेङ्गफलकस्वरञ्च अन्तरेण समधिसृष्ट्य आसृष्ट्य प्राग्यौ पादौ कृत्वा भूमौ सुक्षितौक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्गफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा^२ उपेत्याथास्मिन्पुत्रादयस्त्रिष्ठनीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽत्रतसु-
पखं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन^३ प्राग्येण दक्षिणेन प्रादेशेन^४ प्रेङ्ग-
फलकस्य पश्चाद्भागमुपस्पृशति । प्रजापतिद्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।
इतिकरणो मन्त्रान्नज्ञापनार्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राश्नमुभयवस्तुमंभिवेशं कृत्वा^१ च वागित्यादिकं स्वर्ग-
मित्यन्त्रित्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विसृष्टो वाचो मत्सरो अन्यशुभदेधो यथा^२

१ C संस्पृष्टः । २ C नीत्वा उपेत्य यस्मिन् । ३ C om. न । ४ C om. पार्श्वेन ।

५ A ins. संकृत्वा । ६ C (in marg.) ins. न ।

भवति तथा विनिनीयमाणं उपवचणं^१ स्तुतिपरं आसौ^२ 'धावत्सोचं' प्रवदन्ति ।

४. प्रसोदप्रतिहर्षं उद्गातृष्वयं^३ यतिरिक्ताः^४ सर्वे गृहपतिमहिता दीक्षिता अग्निशो वा यच्च अथ समधिसृष्येत्येतास्मिन्नवसरे शोता प्रेङ्गवरोहणं करोति तदा दृषीरधिसर्पेयुः धिष्यन्तो धिष्य-
संनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिषिद्धम् ।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिश्रियते तदा स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवदृणन्ति । उपरमयति शोता ।

६. स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति ।

७. उद्गातुरासन्द्यारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकत इत्यु-
क्तम् । अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिश्रेयं^५ ते ऽप्युपरमन्तीति ।

८. अथ अस्मिन्नवसरे दास्यो मार्जास्त्रीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-
वदिति नोक्तत्वात्कृदेवेति गम्यते ।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जास्त्रीये निनीय उप-
निधाय तत्रैवमुक्ता यथागतं गच्छन्तीति ।

१०. वाग्यमनावध्यं सूचम् ।

११. प्रसोदा एषेति प्रोक्ते शोता वाग्यमनं करोति तावद्
धावदनुवषट्कारं करोति ।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहावं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः ।

१३. उत्तमात्मनीहारादूर्ध्वमाह्वय (७. १०. ९.) ग्रंथतीत्यु-
क्तत्वात्तदनन्तर एव आहावो युक्तः ।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य^१
वदति तथातितरामुच्चैराह्वय चिरुपांशु हिंक्रत्य द्वृष्णींशंसं शंसतीति
संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आसावधर्मोपदेगः । अत्र तमेवाहायमनूद्य द्वृष्णीं-
शंसंबन्धं विधाय तस्य द्वृष्णींशंसंख्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः
समाप्तः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण
उच्चेत्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राण-
संधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो
मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राण-
संततं तूष्णींशंसस्य संधानं कार्यम् । श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्या-
हावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्तम्
प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतदुक्तं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राण-
रूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु
आहावस्योच्चेदाद्विंकारस्योपांशुत्वात्सहसंधानं न युज्यत इति चेत् ।
सत्यम् । न दोषः । आश्रयायने उपांशुयाजे प्रणवयेधजामहवषट्-
काराणामुच्चेदे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात्
प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथामूर्वषट्काराविति । आगूरिति
तेषां येयजामहस्य संज्ञा । एवमचापि उच्चेराहावं कृत्वा उपांशु-
धर्मकेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंज्ञितमेव द्वितीयं
हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संत-
तेन तूष्णींशंसपादस्य^१ संधानं कार्यम् ।

२. ब्रह्म जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणामृचां तृष्णींशंसंज्ञा ।
तास्योपांशुधर्मकाः सप्तष्वो द्वितीयश्च चतुर्थश्चेति (७. १६. ५)
प्राप्त^१ प्रणवमकुर्वन्^२ पच्छः शंसेत् । अथैतं तृष्णींशंसमुपांशु शंसति ।
वाग्वा एतदृच^३ मनस्वत्तृष्णींशंसो मनसैव तदाचं समर्धयतीति श्रुतेः ।

३. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तरां मरुत्वतीयानिष्कैवत्यमिति
(८. १४. ६. ४) सकलस्य निष्कैवत्यग्रस्तस्य मरुत्वतीयशस्त्रादुच्चै-
स्तरां मध्यमस्तरे प्राप्तेऽपि शस्त्रारम्भे आद्यावस्योच्चैदानूष्णींशंस-
स्योपांशुत्वादात्मने वाचसुसृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं
शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्तरोऽनुद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः सोमो राजनं वृष्टमित्युक्तम् (१७. ७. ६. ४) ।
तस्य वृष्ट्यायं स्तोत्रियस्तृचः । ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसन्तीति
स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र सादृश्यम् । कथं तर्ह्येवानुरूपाभाव इति
कथं ज्ञायतेऽवानुरूपाभाव इति । अनुकृतादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् ।
नवर्चमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः स्तोत्रियत्वेन विहितः सादृश्यार्थ-
दपरोऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-
मन्तरेण द्वितीयस्तृचोऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुकृताभावे ज्ञा-
पकमप्यस्ति विरेवाङ्गयते स्तोत्रिये निविदे परिधानीयाया इति
(१८. २१. ३) । त्रिव्येव स्थानेष्वाद्यावचनात् ज्ञायते नात्र
कश्चित्तृचोऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्येवाद्येन^४ भाव्यम् ।
स तु नास्ति तस्मान्नदभाव एव^५ वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचोऽनुरूप-

१ C प्राप्त । २ O (in marg.) संवनीयमन्ते कुर्वन् । ३ A एतदृचस्य नि
C अदमनः । ४ C आद्येन । ५ A तर्ह्येवाङ्गयते । ६ C एव ।

तेन न भवति । कथं वैषम्यम् । श्रोत्रियस्य प्रथमस्य द्वचस्थान्यो
ऽर्धर्चे उत्सृज्यते न द्वितीयस्य द्वचस्य तस्मादपि द्वितीयस्तृचो नानु-
रूपत्वेन शस्तव्य इति । पञ्चविंशत्मास्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य शंसनं
युज्यते । तस्मादचानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशत्मास्ते आत्मनि प्रथमायाः स्रक्द्रवणे एता नवर्चः
संख्येयाः ।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशत्मात्मकमध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशत्मानि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः स्रक्द्रवणेनैतास्तयोर्विंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति शेषः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्युक्-
संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको^१ भवति ।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादश
उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते
नदशब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीक्यदृष्टम् । नदशब्दे-
नेयमगुच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गसूत्रमप्यपि भव-

तीति चैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम् । तमेव प्रयोग-
प्रकारं विवरीतुमाह ।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व ओदतीनाम् ।

१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृमृणो नदं योयुवतीनो इति ।

१७. यथो जज्ञानो नि रिणाति प्रचून्पतिं वो अघ्नानामिति ।

१८. अतु यं विश्वे मदन्त्यमा धेनूनामिपुधसोमिति ।

१९. एवं नदेन विद्यतामित्यर्थः ।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता । उत्तरा द्वाविंशतिमृषो^१ नदेन
विद्यता^२ अनाद्यन्ताः ग्रंथति ।

२१. एवं नदेन विद्यता तदिदासीयसूक्तस्य^३ या तृतीया
अक् तस्या उत्तरमर्धर्चमुत्सृजति नदस्योत्तरम् । एवं द्वावर्धर्चावुत्सृ-
जति । स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सूना सं पतिं वो अघ्नानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि बोधीः धेनूनामिपुधसो इति ।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्चौ दिपदानामिमा तु कमित्याद्यानां
सुरसाच्छेत् ।

२३. पूर्वाक्षं पञ्चविंशाख्यमात्मानं शस्त्वा तदनन्तरं सूददोहसं
ग्रंथेत् । सूददोहःशब्देन^४ किमुच्यत इति प्रदर्शनाय प्रतीकपक्षं
ता अस्म सूददोहस इति । अर्धर्चशःग्रंथनं प्राप्तमेवानुच्यते ।

२.

१. अथो यमेवैतमृद्गन्धं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संकुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य शीर्षसंबन्धीनि शीर्षणानि चीणि वा अस्मै शीर्षाः कपालानि भवन्तीत्यर्धवादास्तीक्ष्णैव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिन्द्रायिन^१ इन्द्रो दधीच उद्देदभि श्रुतामघमुदु त्वं जातवेदसमित्येतेषु^२ सामगाः सुवन्ति । अत एतान्येव शंसेत् । तथेन्द्रमिन्द्रायिन इत्यथ द्वचे प्रथमाद्वतीयाचतुर्थीषु सुवन्ते अतः ताः शंसेत् ।

३. इन्द्रोगवप्राप्तवानरमेतत् ।

४. ते इन्द्रोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह ।

५. नवर्चमिति शेषः ।

६. इन्द्रोगानां विकृत्यो ऽस्ति नवर्चं श्रुतत्वं द्वचे वेति ।

७. इन्द्रोगैः प्रथमे द्वचे सुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिन्द्रायिन इत्यादीनां पञ्चानां द्वयानां^३ मध्ये ये द्वे द्वचे इच्छन्ते उदु त्वं जातवेदसमित्येतस्मात्प्राप्तपरे शंसेत् ।

९. महति शस्त्रे विद्यतिशब्दया प्राप्त एव अस्यधर्मः^४ सर्वत्रानुद्यते ।

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रो दधीचं हि contained in the text of the Sūtra. C in marg. उतिइन्द्रोअजा । २ C (in marg.) पञ्चानां द्वयानां ।

३ A om. द्वयानां । ४ C अक्षधर्मः ।

३.

१. पुरुषस्य घीवारूपमित्यर्थः ।
२. अस्य त्वचस्य शाखान्तरीयत्वात्तत्कलपाठः ।
३. तं त्वैवं त्वचमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामर्चां ग्रंथति । सा वै चिष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।
२. ग्रन्थधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ।
३. अस्तोत्रियले ऽपि कलुप्कारप्रापणार्थं^१ वचनम् ।
४. अत्राप्यननुरूपत्वात् कलुप्कारप्रापणार्थं^२ वचनम् ।
५. प्राप्त एव ग्रन्थस्यानुवादः ।
६. अर्धर्चग्रंथनं प्राप्तमेवानूद्यते ।
७. तदिमौ पक्षौ व्यतिपन्नव्यविवर्धयेति श्रुतेः ।
८. अथैतं प्रहस्तकं ग्रंथति । ता वै तिष्ठ स्वप्नो भवन्ति^३ ।
- चौणि वा अस्य पाण्डेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः ।
९. निगदव्याख्यानम् ।

५.

१. इयं द्वितीयाच्चा । अचाग्रध्वेन^१ बाहुवृत्त्यते । अथा त
इन्द्र सविरस्य बाहु इति बाह्वोरभिरूपेति श्रुतत्वात् ।

१. कृतव्याख्यानम् ।

२. पूर्ववद्वाख्यानम् ।

३. कृतव्याख्यानम् ।

५. अस्तमेदाभावात् ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. पक्षव्यतिषेधनार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१०. अयमपि माहानुवादः

११. महस्तकसंश्रक्तं द्वयमित्यर्थः ।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुस्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्भिश्चतुर्भिश्चरैरधिकानां यज्ञानां कन्धसां यज्ञ द्वयानि ।

१. गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्पृथ्वीनामित्यर्थः ।

२. सुगतार्थम् ।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणौतीति धर्मकम् ।
 ५. पृथक्सूत्रकरणं ग्रन्थभेदात्^१ ।
 ६. गतार्थम् ।

७.

१. गायत्रीवृत्त्युष्णिहामित्यर्थः ।
 २. एतया अचा^२ अग्नीतिद्वचात्मके गायत्रीवृन्दस्य अंगणः
 मारभ्यते ।
 ३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
 ४. अग्नीतिमध्ये द्वचा गण्यन्ते ।
 ५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
 ६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
 ७. तानि धमस्तानि परिगणितानि पत्वारिंशत्सूत्रानि भवन्ति ।
 ८. पूर्वा भाग इत्यर्थः ।
 ९. अपरो भाग इत्यर्थः ।
 १०. गायत्र्याग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
 ११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
 १६. ग्रीर्ष्यद्वचमध्ये उत्तिष्ठन्नोजसेति द्वचः श्रुतः । तस्मिन्वदा
 स्रन्दोगाः सुवन्ति तदाच तमुद्धरेत् ।

१ C ग्रन्थभेदात् । २ C गायत्र्या instead of अचा ।

१०. यदि शीर्षणद्वयमध्ये शस्त्रिणं सुवते तथाप्यश्रीतिमध्ये उद्धरेदेव ।

१८. अश्रीतिमध्ये गच्छन्ते ।

१८. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति ।

२०. गायत्र्यश्रीत्या उत्तरो भागः । इयमेव दक्षिणं पापं गायत्री सद्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽन्नसंपादनं दृष्टम् । अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

२१. आहावरूपत्वादनन्तराग्रंथनम् ।

८.

१. दृष्टतीसंबन्धिनीमश्रीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. दृष्टतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तत्रेभाः प्रत्यक्षदृष्टयो ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षदृष्टय इत्यग्रे (१८. १०. ४) वक्ष्यते । तत्रैतास्त्रिंशो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गच्छेते ।

५. विंशतिमध्ये गच्छन्ते ।

६. चत्वारिंशत्तृचगायानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्ष-दृष्टयः गच्छन्ते । तत्र याः पुरतः गच्छन्ते ता एताः प्रत्यक्षदृष्टयः ।

७. गच्छन्त इति वाक्यशेषः ।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्येषे (१८. १०. १६) वक्ष्यते ।
तत्रैते चत्वारो भवन्ति ।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य सो पु लेत्यादिकाश्च-
त्वारः प्रगाथा भवन्ति ।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति ।

११. चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः ।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते ।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छेते ।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते ।

१५. प्रगाथा भवन्ति ।

१६. यः श्रक्त इत्यादीनां येषां प्रगाथानां मध्ये चयः प्रगाथाः
गच्छन्ते चैन्यरिग्निष्टि । उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भवार्थम् ।

१७. ये निविद्धः पूर्वतः प्रत्यचष्टवतीविंशतिदशमध्ये गच्छन्ते
त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः ।

६.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः ।

२. प्रत्यचष्टवत्यो भवन्ति ।

२. महे चन तामित्यादीनां विंग्रतिं ग्रस्तानन्तरं सूददोहसं
ग्रंसति ।

४. निविद्धीयते यस्यां या निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः ग्रस्ता ग्रोसवोऽ इत्याह्वय
निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवगृह्य समग्रसूक्तां, ग्रस्ता
इत्यर्थः ।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्यं तेन प्रषवं कृत्वा सजाते-
भिर्द्वन्द्वा सेदु ह्येविरित्येतां निविदा सप्त निवित्संख्यां ग्रंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां विष्टुभावन्तरेण विष्टुवैविदी^१ वैशा-
मिश्रावर्कवत्यावभिष्टुपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे नायश्चमोतिः सूददोहा विंग्रतिः
प्रत्यचष्टइत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंग्रतिः प्रत्यचष्टइत्यः सूददोहा
निविद्धानीया निविद्धेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवि-
त्संग्रसनीया^२ सूददोहाः पञ्चविंग्रतिः प्रत्यचष्टइत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः
पुनर्विंग्रतिः प्रत्यचष्टइत्यः सूददोहा औष्णिह्यमोतिरिति ।

२. महे चन तामद्विव इत्यादिपञ्चविंग्रतेयाः पञ्च परिग्रि-
ष्टास्ताः^३ ग्रंसति ।

१ A विष्टुवैविदि । २ A (in marg.) सजातेभिरिति । ३ A in marg.
या या एव इत्याद्याः ।

२. प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।

४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः ।

५. उक्तार्थम् ।

६. तेषां त्रीनादत्त इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसति ।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।

८. चत्वारिंशति भवति ।

९. चत्वारिंशति भवन्ति ।

१०. प्रगाथा भवन्ति ।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।

१२. सूक्तपद्धे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये दानुदुत्य पञ्चिंशति-
प्रगाथान् शंसति ।

१३. पूर्वं चतुर्दश वासुखिच्छानां पञ्चिंशतिरेवमेते चत्वारिं-
शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११०

१. सुगसम् ।

२. प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।

३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।

४. ते सूक्ते अर्धवर्गस्थे शस्त्राथ नार्हत्यमीतिषमाध्यनन्तरं सू-
दोदधं शंसति ।

१२.

१. एतथोष्णिक्रन्दस्क्रामश्रीतिं प्रारभते ।
२. तानि षट्चिंशत्तृचानीत्यग्रे (१८. १२. ७) वक्ष्यते ।
तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति ।
३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्चिंशत्तृचमध्ये दश दृशानि भवन्ति ।
४. षट्चिंशन्मध्ये भवन्ति ।
५. षट्चिंशन्मध्ये भवन्ति ।
६. षट्चिंशन्मध्ये भवतः ।
७. तानि समस्तानि षट्चिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः
षट्चिंशत्तृचौष्णिकसूत्राः (१) ।

१३.

१. श्रीष्णिक्श्रीतिसंपादनार्थम् ।
२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. औष्णिह्यग्रीतिमध्ये ग्रंसतीत्यर्थः ।

९. औष्णिह्यग्रीतिमध्ये ग्रस्यन्ते ।

१०. द्वादशौष्णिह्यग्रीतिमध्ये भवन्ति ।

११. ग्रस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदिह्यार्थम् । इन्द्राय वाम
गायतेति तद्यदेतदन्ततः ग्रंसति संसिद्धाभिरुष्णिग्भिर्वग्रं समारोहा-
णोति श्रुतेः ।

१४.

१. वग्रग्रन्धेन वग्रर्धिसंनन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्धग्रस्यमौत्स-
र्गिकम् ।

२. वग्रग्रन्धेन किमुच्यत इति संदिह्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं
त्वावतः पुरुवधो इति ।

३. विशेषस्वर्धर्धग्रस्यमपवदति । तस्य वग्रस्य सप्तदशौ चगु
जगतीकन्दस्का । तां पञ्चः ग्रंसति ।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति
(७. १६. २) पङ्क्तिग्रंसजधर्मं लक्षस्तद्धर्मकाः ग्रंसन्तीत्यर्थः ।

५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्यु-
क्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अस्मिन्सूक्ते कन्दोनङ्गनात्प्राप्तो ऽपि ग्रस्यधर्मो ऽनूद्यते ।

७. तौ पुरस्ताद्विपदानां ग्रंसतीत्युक्तम् (१८. १. २२) ।

अतो ऽत्र ग्रंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चदयं मिसितं स्त्रीलविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्त्रादोः स्त्रादीयः स्त्रादुना सृजा सं पतिं वो अघ्यानाम् ।

अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धनूनामिपुथ्यसो ॥

इतीयमृक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽत्र ग्रस्तव्या एवे-
त्येतदयं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अथ सूददोहस इत्येषा अथ द्विपदानां प्राक्प्रसङ्गे चतुर्विंशति-
कृतः ग्रस्ता भवति ।

१५.

१. अयेति वषष्ठसंज्ञानामन्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यस्ये (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते ।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

४. आ धूर्वस्यै दधातायान् । वज्रमेको विभर्ति वृक्ष आ-
हितम् । अथा वाजं देवहितं यनेमेत्येतास्त्रिस्त एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति । ताः पञ्चः ग्रस्यन्ते ।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अग्नानाम् ।

अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धनूनामिपुध्यषो ॥

इतीयमृक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽव ग्रस्तया एवे-
त्येतदर्थं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अत्र द्वियदानां प्राक्शंसने चतुर्विंशति-
कालः प्रस्ता भवति ।

१५.

१. अयेति वग्रशंसनान्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्दिपदा इत्येषे (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
तच्चेताः पञ्च गण्यन्ते ।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. आ धूर्ज्यसौ दधातायान् । वज्रमेको विभर्ति हस्त आ-
हितम् । अथा वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्त्रिस्र एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्दिपदा भवन्ति । ताः पञ्चः ग्रस्यन्ते ।

१६.

१. गायत्रीशंसमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेनाष्टाक्षरस्तु प्रणवनीयः (७. १६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसायः (७. १६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्धर्मस्याष्टाक्षर्यमिदं सूत्रम् । शंसं गायत्री-सुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छस्येत्यर्थः । द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

३. विसृष्टार्थे वचनम् ।

१७.

१. आवपनमिति छन्दसामन्वर्थमंज्ञा । किञ्चिन्ति च्छन्दास्त्रयो-
यन्ते । जागतपाङ्गवेराजानुष्टुभानि । एकाधिकसूक्तद्वयानि शंसती-
त्यर्थः । चतुष्टयद्वयेषु च्छन्दसामानुक्तोन्मयेन द्वयानि प्रस्यन्ते । अत्र
तु तद्वैपरीत्यम् । अथो एतान्येव पुनरर्वाचोनि भवन्तीति कुतौ
दृष्टत्वात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चेका त्रिष्टुप्^१ ।

४. प्राप्त एव शस्त्रधर्मां ज्ञूयते विसृष्टार्थम् ।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्येत-
द्धर्मकम् ।

६ अत्रापि प्राप्त एव धर्मोऽनूद्यते ।

७. एतानि चलारि कृन्दांस्त्रावपनसंज्ञकान्यवरोक्षेण शस्तव्यानि ।

१८

१. आनुष्टुभमिति समूहाद्यै भिदादित्वादण् (पा० ४. १. ३७. ३८) । आनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः । समासायं समासाय-
क्रमविशिष्टम् । गायन्ति लेखारम्भ आस इत्येत्येतत्पर्यन्तं समा-
सायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः । गायन्ति लेखस्य प्रथमसूच-
तुत्तरद्वयेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः ।

१. आनुष्टुभे गण्यन्ते ।

२. आनुष्टुप्समुदाये गण्यन्ते ।

४. गण्यन्ते^१ । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपायि ते मह-
इत्येकपातिनौषु दशसु दहतौषु शस्तत्वादुत्सृष्टा । उभयोः सूक्तयोर-
न्यात्रिष्टुबुत्सृष्टा ।

५. गण्यन्ते ।

६. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गण्येते ।

८. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

१०. अन्त्यधृतो गायत्रः परित्यक्तः ।

११. स प्रवया कविरुध इति द्वचमर्कवत्तेन समृद्धं गायत्र्यु-
त्तमा तथा समृद्धमिति श्रुतेः ।

१२. गण्येते ।

१३. नव गण्यन्ते ।

१४. पञ्च गण्यन्ते ।

१५. तत्सर्वमातृष्टुभसतृष्टुसमुदायो ऽर्धर्चगः शस्यते ।

१९.

१. अथाजन्तरेतत् वक्ष्यमाणं चिष्टुभां ग्रतं ग्रथेत् ।

२. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचनित्येतत्पञ्चदशर्चं चिष्टुप्ग्रते
प्रथमं शस्यते ।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं ग्रंथति ।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम् । चकारः
सर्वत्र समुच्चये ।

५. दादशर्चं चैतत् ।

६. अष्टर्चपञ्चर्चं विश्वामित्रस्य ग्रंथेद्विश्वामित्रो ह्येनदपश्यदिति
श्रुतेः ।

७. विश्वामित्रस्य ग्रंथेदित्युक्तम् ।

८. एकविंशर्चं वामदेवस्य ग्रंथेदामं ह्येतदेवानामिति श्रुतेः ।

८. षडर्चं वसिष्ठस्य शंभेदाभिष्टं ह्येतदेवानामिति श्रुतेः । एवमेतत्परिधानीयासकृद्गुणे त्रिष्टुभां शतम् ।

१०. तच्च त्रिष्टुप्शते वासिष्ठसूक्तद्वये^१ उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्थेतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गाच्चक्ष्यमाणाऽङ्कंशति । तदर्थं यो व्यतीरफाण्यदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्चं शस्त्रा उपरमति । यूयं पात स्तस्त्रिभिः सदा नोद्ध्यो व्यतीरफाण्यत्सुयुक्ता उप दाम्गुवे इति ।

२०.

१. तको नेता तदिदपुरतीदु शक्त ओहतो इति ।

२. यथा उपमा यो अनुच्यतेन्द्रो विसा अति द्विष इति ।

३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।

४. यथा पथ्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्नवं रथमिति ।

५. यथा स पचन्महियं मृगं पिबे माचे विभुक्तो^२ । उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्था इति ।

६. ओंश्शवो^३ एवेदिन्नं दृषणमिति ।

७. त्रिष्टुप्शते सकृद्गुणितत्वात्संदेहव्युदासार्थं प्राप्तार्थानुवादः ।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्रा समालम्बीत्यादि अपित्वा मत्तदमोत्यादि जपति ।

२१.

१. चतुर्विंशतिकलः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस इत्येषा सकृदेव गण्यते । यावच्छस्त्रं शस्त्रे यावत्य अचः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं दहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः । तं गदेगोपसृष्टं शंस-
तीत्युक्तम् । अतो गदं व ओदतीनामित्येषा अगुपसर्जनी । सा
‘पञ्चविंशतिकलः शस्तापि दहत्यसंपत्त्यर्थे गण्यत एव । अन्ते त्वर्षीं
शंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्तिष्ठ अथो दहत्यसंपत्तये’ न
गण्यन्ते ।

२. स्तोत्रियायाहावो ऽनुरूपाय धाय्याये मगायाय सूक्ताय
निविदे परिधानीयाये चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु मास आहावस्तिष्वेव
नियम्यते ।

३. स्नाननियमार्थं सूत्रम् ।

४. पिवा सोममिन्द्र मन्दतुलेति ।

५. होवा याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते गार्क् अतुवषट्कारात् ।
मामर्षकाः प्रेङ्क्षं यश्चन्ति रैषदिसुच्चन्ति ।

६. आगच्छन्तमध्वर्युं [समादृतमवहस्रं ज्ञात्वा प्रेङ्क्षन्त्याङ्] १
प्रेङ्क्षन्निधावेवारोदति २ । न तु धिष्ण्योपरि ।

७. धिष्ण्यस्य पश्चात्तुस्त्रासनार्थम् ।

८. यत् प्रतिगृह्णन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति । .

८. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः ।

१०. अस्मिन्नहनि भवतौत्यर्थः ।

११. तस्यातिघातस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भक्षः कार्यः ।

१२. क्रमार्थो ऽनुवादः ।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति ।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनकृत्तेरनन्तरम् । अतो हेतोर्यतो मा-
ध्यन्दिनं सवनं कृत्तमित्यर्थः । अतस्तृतीयसवनं कल्पते ।

२. प्रकृत्यनुवादो विषयार्थः ।

३. एष प्रतिपदनुसरणवशो विधिर्नित्य^१ एकाह्याप्रकृतिभूता-
दग्निष्टोमात्तापते^२ । अत्रापि क्रियते ।

४. सुगमार्थम् ।

५. इदमपि तथा ।

६. इदमपि तथा ।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः । अग्नेयमर्धर्चनः ग्रसं हन्तो-
विशेषत्वात् । इतरासां पञ्चो ऽविशेषात्^३ ।

१ A नित्य एव यत् एकाह्याम् ।

२ A Om. तापते ।

३ A विशेषात् ।

A adds the following passage इदं च सूक्तं अस्मिन्संख्ये श्रौतिर्मिताय अस्मि-
न्नानीति तत्रत्यायाग्नेयमिधानात् अस्मिन्संख्येयपञ्चनाय इदं सूक्तं तथा च नृतिः
अस्मिन् स्येददेवानामिति ।

८. ऐकाहिके निविदं दधानीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूयते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्वृषीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते । एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अयानन्तरमाग्निमासुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायजीयमग्निष्टोममाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायजीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५) ।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायजीयस्येत्यु-
क्तम् ।

७. 'यदि सामगा इत्यादिशंसनकमग्निष्टोममाम कुर्युरिति शेषः ।
तथा मति किं स्यादित्याह ।

८. संलग्नौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः ।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्रे तवेत्यादीनां द्वादशानामृचां शंसनप्रकार इत्यर्थः ।

इत्तादं सामाग्रे तवेति प्रथमे द्वचे गेयमिति पचे उक्तौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ । यदि तग्रे तवेति द्वचद्वये स्तुवीरंस्तदाग्रे तवेति षट्
स्तोत्रिय अग्निनेति षडनुरूप इति]^१ प्राप्तमेवेतदिस्यष्टार्थमनूयते ।

११. छन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

१२. एतावपि संलग्नावेव स्तोत्रियानुरूपौ । कियांसु विग्रे-
पस्तमाह ।

१३. अतिधृतिच्छन्दस्त्वात्पठौमुद्रुत्य तत्स्थाने सप्तमीं हत्वा
एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः ।

१४. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१५. विविधाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् ग्रंथने तद्विचतु-
रम् । एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रथौति द्वाभ्यामवसाय द्वा-
भ्यामिति (७. २६. ११) ग्रन्थधर्मण न पदं च पुनःपदं
चान्तरेणावान्यादिति (कौ० प्र० २३. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽव-
सानरक्षितविशिष्टाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिच्छब्दे तदेवंविधं
विचतुरं ग्रन्थम् । ग्रंथनमतिच्छन्दमामग्निं होतारं मन्ये द्वास्वन्तमि-
त्यादीनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूयते । अपूर्व-
स्थार्थान्तरस्यासंभवान् ।

१६. दृष्टद्वयन्तरपृष्ठव्यतिरेकेण योन्यनुग्रंथनस्य निषेधो ऽस्ति ।
अतो ऽवापि योन्यनुग्रंथनं निषिध्यते । न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः
ग्रन्था भवतीति ह स्माह कौपीतकिरिति श्रुतेः ।

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः ।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो मरुतो वसित्येतान्या-
ग्निमारुतशस्त्रे निविद्धानानि सूक्तान्युक्तानि ।

१९. इतिशब्देन मरुततीयप्रभृतौन्येतस्याङ्गः सर्वाणि सूक्ता-
न्युक्तानीत्यर्थः ।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंख्यं भवतीत्यर्थः । छन्दोगवशादुक्त्य-
संख्यं^१ भवतीत्यर्थः । अथ यद्यभिजितं (१२. १७. ४) विपुवन्तं
दृष्टपृष्ठं विद्यजितं महाप्रतोयमहरित्युक्त्यानि कुर्यात्तुर्विशिका-
न्युक्त्यानीत्युक्तम् ।

२१. अग्निष्टोमसंख्यमेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरनुवाक-
कासादेतां^२ राशिं वसन्ति निर्यापारा यथासुखं स्नपन्ति सन्निधः ।

२४.

१. सन्निध इति शेषः ।

२. यः प्रायणीयो निश्चातस्वरूपः । उदयनीयो ऽपि स एव ।
विशेषस्तथास्ते ।

३. तत्रोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वान्करस्वान्वाध वस्ता-
दिना बद्धा प्रेषानाह । यद्यपि करस्वौ बाह्व कर्मणा प्रक्षतातरा-

विति करस्वशब्दो वाङ्मवचनस्तथाप्यत्र तद्वयवभूतानां नखानां
वाचकः करस्थानिति वङ्मवचनानुपपत्तेः^१ । करे स्थानि रुद्धस्तीति
करस्था^२ नखा धातूनामनेकार्थत्वात् । वङ्मकरस्वसंश्लेषप्रयोजनम-
दृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दीक्षिता गवामथनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि
दीक्षाकाले यानि^३ धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति ।
वाशब्दो ऽप्रावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवरात्रार्थं कस्मिं-
श्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरात्रार्थं
निक्षितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय
च मासाद्येत्येवं पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरमासस्य नवरात्रान्तर्ग-
तत्वाद्विषुवतः परेषु चतुर्ध्वजः पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तथा
पूर्वात्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात् । यथा^४ प्रथमप-
टले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु
चतुर्ध्वजः नवरात्रैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु
चतुर्ध्वजः दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वाविंशदहरात्मके
धारयितव्यानि । उत्तराय च मासाद्येत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात् ।
अतश्च वैषम्यम् । तथादुत्तमाय च मासाद्येत्ययमेव पाठः साधी-
यान् ।

७. अथेतराग्रयमोत्तममासनवराचवर्जितान् दग्ध मासान् अ-
जिनानि पावित्र्यात्^१ कृष्णाजिनानि दौर्वाधृतव्यतिरिक्तानि परि-
धानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राण्डुककृ-
ष्णानि वसमानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ^२
दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुदयनौयातिरात्रे संश्लितकर्माणि समाप्तिसंयन्तीनि
कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्यादिभिः ।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहं वसतीवरीयहणं चेतुक्तं (१६.

४. १०. २८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन्न भवति ।

१०. इह मद^३ एव मघवन्नित्यतिग्रेषमाह द्वितीयप्रश्नतिल्विति
(१०. १. ११) यदुक्तं तद्विह न भवति ।

११. सत्तिष्ठ इति शेषः । सर्वेषां यागाधिकाराद्वज्रवचनम् ।

१२. सत्तिष्ठसमसाध्यवयम् ।

१३. सत्तिष्ठिरिति शेषः ।

१४. ते दौक्षिता यदि यज्ञागारेषु समवाव्रतं सन्नान्तरं
प्रारब्धुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्गमिश्रमादधत एव । बुधान्
धारणपोषणयोरिति धारणार्थं दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सन्नान्तरमारण्यमाना न^४ भवेयुस्तथा सत्यादीष्व^५
प्रविशन्तीत्युक्त्वात्सर्वान्वज्ञागारानग्निषात्कुर्वते । तथा सति प्रेङ्ग-
फलकमपि तत्रैव प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ।

१ A पावित्र्यात् ।

२ C om. न ।

३ C वसनविशेषविधौ ।

४ A चादिह ।

५ O इदमपि ।

१६. अवष्टथमवैतीत्यत्र निष्ठातपदार्थस्वरूपः ।
 १७. प्राचणीययोदयनीया व्याख्यातेत्यत्र ।
 १८. मैत्रावरुणी वयानूबन्धा पयस्था वेत्यत्र ।
 १९. व्यत्ययो वज्रसमिति तस्या इति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
 अनुबन्धाया वपाकर्मणि समाप्ते^१ । वेदेरर्धदयमस्ति उत्तरार्धं दक्षिणार्धं च दक्षिणार्धं ऽर्धदयम् । पूर्वार्धमपरार्धं च । तस्माद्दक्षिणपरार्धाद्दक्षिः^२ पश्चाद्भागो पटकुटी^३ कृत्वा सर्वे दीचिताः केशश्श्रुवपनं कुर्वते ।

२०. वैधवपनं कच्छद्वर्जमिति निषेधो ऽस्ति । तद्बोधनार्थं सर्वाणीत्युक्तम् ।

२१. स्रतिप्राप्तमपि विग्रिष्टानार्थमनूद्यते । विग्रेष्य वज्र-
 क्राश्लमृच्छातत्वात्सर्वमलापकर्षः ।

२२. चन्दनकेशरसुगन्धितिलकमाख्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णभरणादिभिः स्रग्मरीराणि सुभूषितानि कुर्युः । छानमलंकरणं च पत्नीनामपि समानं मलिनताविशेषात् ।

२३. स्रलंकृता दीचिता उष्णीषान् शिरोवेष्टनानि पर्यस्थन्ति धृन्ति । आ केशानां संजननात् । केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य ।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम् । अनुबन्धाद्यै अनुबन्धायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति ।

२५. यदयशूलान्ता अनुबन्धा संतिष्ठते समाप्यते ।

२६. तस्यामनूवन्ध्यायां संस्त्रितायां समाप्तायां गृहपत्यरण्योः यथासंप्रकीर्णमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः ।

२७. गृहपतिप्रभृतयद्यात्वाचोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कुर्वन्ति ।

२८. सात्त्विकदेवयजनप्रदेशादुत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्धृता-
बोचिते सप्तदश अन्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः ।

२९. तानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा ।

३०. तत उदवसानौघेष्ठिसुपक्रम्य गृहपत्यरण्योः सर्वेषां मन्यनं कृत्वा गृहपतिव्रद्धादयः स्नान् स्नानग्नीन्संस्थापयन्ति ।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येति कर्तव्यतया इदं विष्णुरित्य-
नेन सर्वे पूर्णाहुतीर्जुह्वति ।

३२. नाना उदवसानौघाभिरिष्टिभिर्यजेरन् । य आहिताग्नयो
भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सत्तामनं दर्शयति ।

३३. ये अनाहिताग्नयः सन्निपस्ते गृहपतिमेव उदवसानौघ-
घेदा^१ उपावीरन् । उदवसानौघाकाले गृहपतिसमीपे उपविश-
न्तीत्यर्थः । गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्ठिप्रतिषेधार्थम् । मुख्यं
गृहपतिमेव न नेदिष्ठिनामिति । अथवा तद्देवकैः स्नात्वा पाकैर्यजे-
रज्जनाहिताग्नय इति प्लान्दोग्यभाष्ये ।

३४. उत्थाय चाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणः शृङ्गामनौय^२ इति
(१३. १४. ७) य उक्तस्तस्य दक्ष्यानुष्ठानं भवति ।

२५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः ।

२६. यस्मिन्पचे यजेत तस्मिन्पचे एते एव सत्त्रिण ऋत्विजो भवन्ति । स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादेन^१ गृहपतेरेव पृष्ठग्रमनीयो^२ भवतीत्यवसीयते । अस्य गृहपतेः पृष्ठग्रमनीययागे एते एव सत्त्रिण ऋत्विजः स्मुरित्यर्थः । सत्त्रिणः सत्त्रादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजेरसिति । शाखान्तरश्रुतेषु एकैको यजमान अन्यानन्यान्षोडशषोडश ऋत्विजो वृत्ता पृथक् पृथक् पृष्ठग्रमनीयं करोतीत्यपि च ।

२७. तेभ्यः सत्तच्छत्विग्भ्यः तद्द्याद्यद्देयं स्यात् पृष्ठग्रमनीये । सहस्रं गावो विभज्य देया इत्यर्थः ।

२८. अत्र उदयनीयातिराचसमाप्तौ^३ संवत्सरसत्तं समाप्तं भवतीत्यर्थः ।

२९. अथशब्दो मङ्गलार्थः । अतः होचनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मीमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः । तस्मातः । तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शास्त्राच्चिर्वाच इत्यर्थः । यथा । ऐकादिकं वा (११. १०. ६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्द-स्थावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामेकादिकान्येव शस्त्राणि । चतुर्विधे ऽभिजिति विपुवति बृहत्पृष्ठे विश्वजिति महामते च षष्ठादिति (१२. ६. ७) माध्यन्दिने सवने^४ पार्थिकात्वष्टादेव ।

^१ A. देव C. देव । १ Max. throughout. १ C. राजिः ।

^२ C. उत्तरयोः सवययो instead of प्राथम्ये सवने ।

अथ यद्यभिजितं विपुवन्तं दृष्टत्पूठं विश्वजितं महाव्रतीयमहरि-
त्युक्त्यानि (१२. २०. ४) कुर्यात्तुर्विगिकान्युक्त्यानीत्युक्त्यसंख्ये
चातुर्विगिकानीत्यादि ।

द्विरभ्यासोऽध्यायपरिममाप्तौ शिष्टाक्षरसादाक्षरं चादुष्य-
मिति ।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः^१
समाप्तः ।